

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TÖRTÉNETE

A HONFOGLALÁS ELŐTTI IDŐKTŐL
AZ ÚJABB KORIG

ÍRTA

KAZAL ZSIGMOND

uradalmi főintéző

ELŐSZÓVAL ELLÁTTA:

CZETTLER JENŐ DR.

egyetemi nyilv. r. tanár

FÜGGELÉK:

A HÉDERVÁRI FERENC HAZAÁRULÁSÁÉRT 1523-BAN
HOZOTT JÓSZÁGVESZTÉSI ÍTÉLET

BUDAPEST, 1927

STÁDIUM SAJTÓVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG TÖRTÉNETE

A HONFOGLALÁS ELŐTTI IDŐKTŐL
AZ ÚJABB KORIG

ÍRTA:

KAZAL ZSIGMOND

uradalmi főintéző

ELŐSZÓVAL ELLÁTTA:

CZETTLER JENŐ DR.

egyetemi nyilván. r. tanár

FÜGGELÉK:

A HÉDERVÁRI FERENC HAZAÁRULÁSÁÉRT 1523-BAN
HOZOTT JÓSZÁGVESZTÉSI ÍTÉLET

BUDAPEST, 1927

STÁDIUM SAJTÓVÁLLALAT RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

1928 853.

ELŐSZÓ

A magyar, mint minden tradíciókhoz ragaszkodó nép, hazájának történetét elég jól ismeri, s a magyar történettudomány úgy mennyiség, mint kvalitás tekintében egyenértékűt produkált más nemzetek hasonirányú munkáival. Sajnos, a kortörténet jeles eredményeit a gazdaságtörténeti kutatások eddig elérni nem tudták. Nem mintha kiváló monografiákban szűkölködnénk, de az a közgazdasági összefoglalás, amelyet egy Schmoller, Max Weber, Werner, Sombart és a többiek az emberiség gazdasági fejlődéséről adtak, még mindig hiányzik a magyar irodalomból. Pedig a német történelem-ethikai iskola megalapítói egyszerre indultak a mi Wenzelünkkel és Kautz Gyulánkkal s így joggal remélhettük, hogy történelmi érzékkel és kiváló kortörténetírókkal rendelkező nemzetünk ki fogja termelni a magyar gazdaságtörténelem méltó művelőit is. A hiány okát vizsgálva, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy nem a történelmi ismeretekben, hanem a közgazdasági kérdések alapvető szempontjainak elmellőzésében kell keresnünk elmaradásunk tulajdonképeni okát. A gazdaságtörténeti oknyomozáshoz nem elégséges az egykorú okmányok ismerete, ezeknél is fontosabb, hogy az írásban megrögzített helyzetkép általános háttérét, a termelési módokat, eszközöket, a piacot, a közlekedést, stb. kellőképen ismerjük s ez alapon igyekezzünk az összefüggéseket keresni és megtalálni. Mert a multból rendelkezésre álló adatok többnyire hézagosak. Azt, hogy a kortársak a rendkívülit, egy nagy csatát, politikai változásokat feljegyezzék, mindenki természetesen találja, de hogy valaki a mindennapi élet ezer apró semmiségéről feljegyzést és pedig

folyamatos és részletes feljegyzést készítsen, az kivételnek tekintendő. Pedig akár az áralakulást, akár a termelési eszközök fejlődését, akár más gazdasági jelenséget vizsgáljunk, ezeknek sok mindenféle előzménye és következménye van, amik közül ha csupán csak egyharmadrész ismeretlen, már hamis képet kapunk a vizsgált gazdasági jelenségről. A gazdasági történet ezért maradt nálunk is befejezetlen s ezért produkál mindig újabb és újabb dolgokat a külföldi irodalomban.

Az a téma, amivel *Kazal* Zsigmond: „*A magyar mezőgazdaság története*” c. munkája foglalkozik, Wenzel tollában, megfelelő interpretálót talált. Ennél többet az Árpád-kort illetőleg sem ő, sem más, átfogó munkában mondani nem tudott. *Kazal* érdeme is abban van, hogy a vegyesházbeli királyok és a török hódoltság korának mezőgazdaságával részletesebben foglalkozik s e koroknál a Wenzel óta folytatott kutatásoknak jó összefoglalását adja. A török hódoltság utáni rész már sokkal hézagosabb és egyes megállapításaiban helyel-közzel vitára is okot adhatna. E hiányon azonban keresztülsegíti az olvasót az az érzés, hogy *Kazal* a gyakorlati gazda egész tudását viszi munkájába s ez a készség nagy érték a kritikai megítélésnél.

Kazal munkája különösen jó szolgálatot tehet a művelt középosztálynak, különösen pedig a gazdaságtörténettel foglalkozó főiskolai ifjúságnak, akiket nem annyira az egyes részletkérdések, sokkal inkább az áttekintés és összefoglalás érdekel. Megtanulható belőle a gazdasági jelenségek történelmi szemlélete s megismerhető a gazdasági élet fokozatos fejlődésének szükségszerűsége. Azok számára, akik a gazdaságtörténelem mélyebb részleteibe behatolni nem kívánnak, ez is elegendő, sőt a gazdasági és szociális élet történeti megítélése szempontjából határozott nyereség.

Csörög, 1927 július 9.

Prof. Czettler Jenő.

A szerző előszava.

Magyarországon ősidőktől kezdve a földművelés volt a főfoglalkozás és ennek fejlődésével pari passu haladt nemzetünk szellemi emelkedése. A nemzet művelődéstörténetét tehát csak akkor láthatjuk a maga eredetiségében, ha tekintetbe vesszük azokat a mezőgazdasági tényezőket, amelyek a vagyonosodást és így a szellemi művelődést előmozdították. Szükséges ennél fogva megismernünk mezőgazdálkodásunk multját, ha a jövőnket és előrehaladásunkat továbbra is biztosítani akarjuk.

Nem kevés aggodalommal kezdtem meg e szerény munkát, noha nem tekintem azt egyébnek, mint a reánk maradt történelmi adatok kronológikus összeállításának, amihez felhasználtam mindazokat a forrásműveket, amelyek a mezőgazdaság történetére vonatkoznak. Hálás köszönetet mondok e helyen is nagyságos és főtisztelendő dr. Lőrincz Gyula főgimn. tanár, Kovách Sándor esperesplébános és P. Bécsi Vazul szt. ferencrendi áldozópap uraknak, akik a latin szövegű okmányokat, az azonkorú rendeleteket, stb., amelyeket e munkához felhasználtam, magyarra fordítani szivesek voltak, miáltal lehetővé tették azt a célokat is, hogy ezen érdekes okiratok tartalmát szélesebb körben, a gyakorlati gazdák is megismerjék.

Kis munkámnál tökéletesebbet adni mások hivatottak; örömömre szolgáland, ha kézikönyvemmel némileg is hozzájárultam ősi foglalkozásunk történelmi ismereteinek fejlesztéséhez.

Zichyfalva, 1922. évi november havában.

Kazal Zsigmond.

Bevezetés.

Amennyire érdekes sok viszontagságon és küzdelmen átment nemzetünk története, nem kevésbé lehet érdektelen reánk az őseink által vérrel szerzett ország mezőgazdaságának története; különösen azok előtt, akik a föld művelésével foglalkoznak, de általánosságban sem lehet az, mert minden téren való haladásunknak, vagyonosodásunknak alapja ma is a föld és rugója annak mikénti művelése.

Ebből a munkából kevés az enyém; jelesebb kútfők adatait szedtem össze, melyekre a szöveg között hivatkozom s nagyrészüket latin fordítás. Célom az volt, hogy a magyar mezőgazdálkodás történetét könnyen átérthető módon adjam közre oly terjedelemben, amennyit a birtokomba jutott történeti okmányokból, az egykorú törvények, rendeletek és szokásokból megállapítani lehet. Ha mindezekkel behatóan foglalkozunk, ha a tényeket sorrendben összefűzzük, akkor alakul ki a gazdaságtörténet, mert az nem egyesek gondolatgyűjteménye, hanem az egymásra következő nemzedékek tevékenységének az eredménye. Éppen ezért arra törekedtem, hogy minden egyéni képzelet nélkül csak a történeti adatok uralkodjanak szerény munkámon.

Azt hiszem, nem érdektelen, amikor a jelesebb kútfők adatait felhasználva, közleményeket adok a földről, annak mai alakulásáról, az azon folytatott gazdálkodási viszonyokról és azokról a politikai állapotokról, amelyek

mezőgazdasági viszonyainkat átalakítólag befolyásolták; hiszen kétségtelen, hogy nemzetünk általános művelődésével vált gazdasági tevékenységünk is tökéletesebbé.

Őseink megelégedtek azzal, amit a föld magától adott; igaz ugyan, hogy ez az ősi állapot, vagy művelés nem soká tartott, mert az emberiség haladásával, művelődésével a szükségletek nagyobbodtak, ami kényszerítőleg hatott a tökéletesebb munkára, az emberi munka hatásának fokozására, az eredményesebb gazdálkodásra. A mezőgazdasági ismeretek gyermekkorában a nép iparkodott megismerni a természet erőit, hogy azokhoz alkalmazkodhassék és a viszonyokhoz képest azokat hasznára fordíthassa, mert már akkor is látta, hogy felettük uralmat gyakorolni nem tud soha.

Mezőgazdasági ismeretünk mai magas fejlettsége is csak annak a haladásnak az eredménye, melyet a természettudomány, a mechanika és a chemia terén elértünk, vagyis, hogy a természetet alapos tanulmányok által megismertük és ezáltal erőit és törvényeit a viszonyokhoz képest hasznunkra fordíthatjuk.

Magyarország az É. sz. $45^{\circ} 29'$ és $47^{\circ} 37\frac{1}{2}'$ és a Ferrótól számított K. h. $33^{\circ} 39'$ és $44^{\circ} 10\frac{1}{2}'$ között fekszik. Legészakibb pontja Árva vármegyében a Felsőzuricánál a „Polica” hegy, legdélibb része Krassó-Szörény vármegyében a Dunának „Juc” nevű sellője, legnyugatibb Vas vármegyében Görliinctől nyugatra és legkeletibb pontja Háromszék vármegyében a Sós-mezőnél van. Kiterjedése É. D. irányban 590, K. Ny. irányban 800 km. Területéből, amely mintegy 5853 □ geogr. mér-föld, kb. fele esik dombos vidékre és fele síkságra. Erre a felszíni alakulásra figyelemmel kell lennünk már csak azért is, mert a gazdálkodási viszonyok mindkét helyen másként fejlődtek. Szabó Józsefnek a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásai is tanusítják, hogy volt idő, amikor hegységeink egy szigetkört alkottak, amelynek számtalan öble volt a környező tengerbe. Erről a tengerről újabb időben Hauer

Ferenc igen érdekes megállapításokat közölt; nevezetesen azt, hogy itt a miocén idő sós tengere után édesvízű tenger következett, melynek nyugati határai a Duna szorosától Felső- és Alsó-Ausztria között és a bécsi medencétől kezdve borította a magyarországi két medencét, Erdély és Szerbia lapályait és túl az aldunai szoros szirtjén a Fekete-tenger mellékeit, különösen Dobruđa, Besszarábia és a Krim síkságait messze a Kaspi-tenger és az Aral-tó környékéig. A Földközi-tenger sós vize a congéria rétegek: vagyis az édesvízű kagylók sokaságának lerakódása előtt el volt zárva. A tudományos vizsgálódások kétségtelenül megállapították, hogy hazánk mai orographikus alakulását akár geológiai katasztrófák idézték elő, akár a természet csendes működéséből keletkezett is, de tény, hogy Magyarország rónáit valaha édes-tenger borította, melynek vize későbbben a Vaskapunál folyt le. Földünknek ez az átalakulása a harmadkorban, vagyis a „Föld újkorában” történt, amikor a szárazföld és tenger eloszlása folyton változott. Nagykiterjedésű szárazföldek emelkedtek ki a tengerekből, amelyek természetszerűleg sülyedéseket is okoztak. A föld éghajlata sokkal melegebb volt, amire abból következtethetünk, hogy Közép-Európában pálmák, fügefák, babérfák és mirtuszok is díszlettek.

Ezeknek az időknek képződményei a napjainkban használatban levő tokodi és sárisápi barnaszén; ebből az időből származnak kősó és mészkő telepeink; szép kövülete e kornak a balatonmelléki kecskeköröm. Még Ácson (Komárom m.) és Beocsinban is nevezetes alakulások találhatók.

Sík vidékünk, melyről gazdálkodás szempontjából különösen szólhatunk, a Duna két partján terül el Dévénytől Orsováig és különlegessége abban nyilvánul, hogy az említett édesvízű tenger feneké volt. Kiváló tudósunk, Szabó József írja, „A Magyar Alföld Alakulása” című művében, hogy az édes-tengernek vízszíne 50 ölnél magasabb volt, mint jelenleg a Tiszáé Szegedtől

lefelé, úgyhogy az Alföld mai alakját az édestengernek lefolyása által nyerte s a Balaton és a Fertő a lefolyt édesvízü tengerből két szem gyanánt maradt vissza.

A Felsősíkságról Szabó József „Egy continentális emelkedés és sülyedésről” c. munkájában írja, hogy az Pozsonytól Párkányig a Duna két oldalán oly módon terjed el, hogy kiválólag a negyedkorú lerakatok alsó szintje képezi a nem magas partokat; észak-kelet felől a Vág, Nyitra és Garam völgyét szegélyező hegysorok, kelet és délkelet felől a Vértes és Bakony ágazatai, dél és nyugat felől a Stíriából átcsapó havasi hegysorok határolják. Kiterjedését 300 négyzet mérföldre, átlagos magasságát a tenger színe felett 400 lábra teszik.

Úgy gazdaságilag, mint történelmileg ez a felső síkság a legérdekesebb vidéke hazánknak. Itt fejlődött legjobban az egyházi élet és ennek következményeként a gazdálkodás is. Igazolja ezt számos katolikus püspökség, káptalan és kolostor százados multja és ezek nagybirtokai, a sok világi nagybirtok, valamint a közép- és kisbirtok virágzó állapota is. Termékenysége közismert. A felső síkság a Duna balpartvidékéből — a szigetekből — és a Duna jobboldali partvidékéből áll.

1. A Duna balpartján a Vág, Sitva, Nyitra, Garam és Ipoly folyók vannak. Lovcsányi: „A Vág és vidéke topográfiai leírása” c. munkájában azt mondja, hogy az említett folyók völgyei felső részükre nézve a Kárpátok rendszeréhez, alsó részükre nézve pedig hazánk felső síkságához tartoznak és Sztrencsénig megtartják a felső síkság természetét. A Garam völgyét Léváig számítják; a vidék általában lankás, síkság széles völgygel változik, termékeny és kedvező fekvésű. Wahlenberg írja a Garam völgyéről, hogy: a felsőmagyarországi síkság, amely észak felé messze nyúló kisebb heglánolatok közt hosszan terül el, Freystadthoz közel már nagy szélességben terjeszkedik 428 párisi lábnyi magasságban a tenger színe felett. Még tovább húzódik, ámbár már szűkebb

térrel, majdnem egészen Trencsén megyén keresztül s azt lehet mondani, hogy Sztrencsénél végződik.

2. Dunasziget Pozsony és Komárom között Ortvay szerint 491 van, melyek közül 377 az Öregdunára, 114 pedig a mosoni és érsekújvári mellékágakra esik. A szigetek közül legjelentősebb Csallóköz, melyről a Tudományos Gyűjtemény 1821. évi II. kötetében az áll, hogy régen „aranykert”-nek és „gyümölcsparadicsom”-nak hívták. Holoczy Mihály pedig a magyar szigetek apjának nevezi és mondja, hogy „nincs nyoma, hogy a románok lakták és művelték volna Csallóközt és csak Árpád alatt kezdett szebb színt öltözni magára”. Fekete Zsigmond: „Magyarország vizei multjának és vízépítkezéseinek történelme a magyarok beköltözéséig” c. munkájában azt az érdekes megfigyelést közli, hogy a Duna nagy szigeteinek és névszerint Csallóköznek említését a régi írónál hiába keressük.

3. A Duna jobbpartján van a Rába, Rábca, Répceze, Kisrábatorok és Marcal, melyeknek időközi áradásai a mezőgazdaságra veszélyesek. Éppen így Somogy, Veszprém, Fejér és Tolna vármegyék vizei, bár kisebb mértékben és ritkábban, szintén kárt okoznak.

A Dunántúl azonban még sincs annyira kitéve a vízveszélynek, mint az Alföld számos vidéke.

Az alsó síkság, vagyis az Alföld, a Kárpátok aljától, vagyis Ung, Bereg és Ugocsától Tolna és Fejér megyéig, továbbá Zempléntől Aradig terjed. Kiterjedése hozzávetőleg 1700 négyzetmérföld; átlagos tengerszínfeletti magassága 300 láb.

A síkság nagyobbik fele a Tisza balpartján, a kisebbik a jobbpartján fekszik. A Duna és Tisza közt, Váctól a Bácskába Zomborig fövényes, buckás térség vonul végig; a Tisza balpartján pedig, homokos, sőt futóhomokos vidék húzódik Debrecenig és a Nyírségig, a tulajdonképeni termékeny Alföld csak ettől délre kezdődik s annak mélyrétegű talaja fátlan és követlen síkság.

Szabó József: „Budapest területének földtani leírása” és „Adalék az Alföld geológiai vázlatához” c. munkáiban írja, hogy Budapest környékén is észlelhető, hogy földje váltakozva tengerfenék, száraz édesvízdűs tenger és édesvízű tó volt és hogy ennek megfelelőleg terül el innen kelet és dél felé e nagy medence. Ebben a legalsó réteg mindenütt homok, amit sárga agyag borít s ezt a televény fedi. Amint az aldunai zárnál a lefolyás fokonyként alacsonyabb lett, a medencék szélei is kimerültek és a parti növényzet mindig több tért foglalt el befelé, míg végre — vízzel és iszappal többször elárasztatván — televénnyé lett és képződött a termékeny talaj, mely az Alföld szélén, különösen Bácskában, Arad, Békés és Csánád megyékben buja tenyészetet ad. Az Alföld közepének legmélyebb helyein a talaj ásványos részei végképen elmállottak, a vegyváltozásoknak egészen lejárt állapotában hordódtak össze és alkotják a sziket.

A magyar gazdálkodásnak tulajdonképen az Alföld adja meg a jellegét, ehhez hasonlót sem hidrográfiai, sem orográfiai szempontból nem lehet találni egész Európában. Wahlenberg azt írja a „Flora Carpatorum Principium” c. munkájában, hogy az alsó síkság vagy a nagy magyar Alföld Pesttől Erdélyig tenger gyanánt terül el; ami a nyári hőséget illeti, az olyan nagyfokú, hogy hozzá hasonlót nem találhatni egész Európában, még Olasz- és Spanyolországban sem. Ez a síkság, melyet a Tisza szel át, annyira sík, hogy ott még kisebb dombot sem lehet látni és mint ilyen terjeszkedik a Tokaj és Mátra hegység közt is, ahol már annyira alacsony, mint Pestnél (128 láb a tengerszín felett), ha nem alacsonyabb. Ezután a Hernád folyó mellett a Hegyaljának nevezett meleg és szőlőtermelő vidék mögött húzódik, ott már nagy magasságot ér el, mint pl. Hidasnémetinél a Hernád mellett 300 lábnyit s ennél fogva 120 lábnyival alacsonyabb, mint a Freystadtnál lévő felsőbb síkság. Tovább terjeszkedik a Kassa felé tartó hegyláncok között, ahol a

Hernád 530 lábnyira van a tenger szine felett; magasságával tehát eléri a viennei csillagvizsgálót.

Az éghajlat Magyarországon általában kontinentális, mégis változatos; az adriai tenger nagyon kevés befolyást gyakorol az éghajlatra, mert az országnak csak csekély részét érinti. A hófokra, a szárazságra, a szelek erejére és irányára nézve eltérnek egymástól a hegyes és sík vidékek, de külön-külön is nagy változatosságot mutatnak. Mindezen változatosságok fontosak, mert befolyást gyakorolnak a növények fejlődésére és az állattenyésztésre. Gazdaközönségünk nagyrésze még ma is a régiek által hagyományként maradt tapasztalatokra támaszkodik s nem is minden alap nélkül, jöllehet a meteorológiai intézet az időjárás változásairól már majdnem tökéletes időjelzéseket bocsát rendelkezésünkre és nagy szolgálatot tesz mezőgazdasági munkánknak.

Amikor az édes-tenger vize lefolyt és az Alföld mai alakját nyerte, a folyók sokáig meder nélkül hullámozottak és minduntalan elöntéseket okoztak. Mai medrüket és irányukat csak hosszú idő múlva nyerték. Baer Károly Ernő szentpétervári akadémikus azt észlelte, hogy a nagy folyók irányára a föld forgása is hatással és befolyással van. Ezen teóriát Suess Edward 1861-ben a Dunára is elfogadta. Ennek tényéről mindenki meggyőződést szerezhet, ha a földabroszt figyelemmel szemléli; a Tisza folyása a Dunáéhoz hasonló szabály szerint történik. A Duna számos szigetével az európai folyók között nevezetes; a dunai szigeteket Ortvay Tivadar tanulmányozta és összesen 667 szigetet ismertet, melyek összterülete 514.689 kat. hold.

A mezőgazdaságra nagy befolyással van még a talajvíz is. Németországban Pettenkoffer, Franciaországban Delesse és nálunk Suess tanulmányozta ezt. Megállapították, hogy a folyók medrében vízmennyiségüknek csak kétharmada van, egyharmada pedig a környéket látja el nedvességgel. A talajvíz változásait leginkább a pozsonyi medencében kísérték figyelemmel; a Fertő vize

pl. 1854 óta folyvást apadt és 1867-ben teljesen kiszáradt, de később a víz ismét a régi magasságra emelkedett.

Hazai gazdálkodásunknak nagy hátrányára volt a régebbi időkben, de részben mai nap is az úgynevezett „futóhomok”, mely helyenkint egész vidékeket elborít. A futóhomok eredete kétféle: vagy a talajminőséggel áll összefüggésben, vagy pedig úgy keletkezett, hogy a hegyek az erdőktől és általában a növényzettől megfosztattak, a kőzet a levegővel érintkezett, az időjárás vasfoga a kőzetet szétmállasztotta és az porrá lett, amelyet ezután a szelek a völgyekben hordtak össze. Az alpári síkságon a honfoglaló magyarok már találtak homokot és ez később még sokkal nagyobb területet foglalt el; Pest megye általában homokos, Bács megye a Ferencsatornáig szintén az és Debrecentől az Ecsedi lápig valóságos homoktenger terül el. A kis síkságon Győr és Komárom között a Dunától délre egészen Zaláig találunk futóhomokot.

Amikor a folyóknak rendes medrük még nem volt és több irányban ágazott el az útjuk, az Alföldön nagy elöntéseket okoztak és így az Alföldnek csak csekély része volt lakható. Még akkor is ilyen viszonyok voltak, amikor a rómaiak Pannóniának vízügyeit nagy küzdelem árán rendezni kezdték. A honfoglalás után a birtokviszonyok rendezésénél még mindig sok bajt okoztak a vizek s az akkori időkben csak nagy nehézségekkel tudtak ellenük védekezni. A Duna és Tisza egyesülését Ammianus Marcellinus a IV. századra nézve, a Tiszának számos kanyarulata miatt igen szabályozatlannak jelzi. Hasonló feljegyzés van a XV. századból is, mely szerint 1433. év nyarán Belgrádból Budára, a Duna kiöntései miatt csak Pancsován, Becskereken, Versecen és Szegeden át lehetett jutni. A mezőgazdaság előrehaladásának tehát nagy akadályja volt a sok vízkiöntés, aminek leküzdése csak évszázadok elmultával indult meg. I. Rákóczi György fejedelem volt az első, aki Tokajtól lefelé a Tisza

mellett lévő mocsarak lecsapolására hollandi és velencei mérnököket hozott; sikeres munkájukat, a vízépítményeket azonban 1705-ben II. Rákóczi Ferenc hadászati, illetve országvédelmi szempontból leromboltatta. A Béga szabályozását gróf Mercy Florimund Claudius tábornok rendelte el; a 16 mérföld hosszú csatorna 1722—1732-ig készült. Az alibunári mocsár kiszáritását 1745-ben rendelték el és FERMANT német mérnök vezetése alatt 1759-ben fejezték be.

Az általános vízszabályozás nálunk tulajdonképpen csak 1771-ben kezdődött a királyi „Directio Hydraulica Aedilis”-sel, amely hivatalnak buzgó tevékenységét dicséri a Baja, Batta és Mohács mellett végzett vízszabályozási munkálat, a Ferenc-csatorna építése 1793-tól 1801-ig, a Szávának hajózhatóvátétele 1799-től 1801-ig; 1811-től 1827-ig a SÁRVÍZNEK és 1821-től 1835-ig a Kapos és Siónak a Nádor- és Zichy-csatornák által történt szabályozása és sok más egyéb vízszabályozási munkálat és tervezet. A harmincas évektől gróf SZÉCHENYI ISTVÁN vezette az országos vízszabályozást VÁSÁRHELYI PÁL műigazgatásával és olyan dicsőséges eredménnyel, hogy ezért is örök emléket hagyott maga után.

Az 1879. évi törvény a vízszabályozásokat egyes társulatokra bízta.

Az Alföld a török uralom alatt kedvezőtlen átalakuláson ment keresztül. A törökök uralma előtt az Alföld népesebb volt, amit a sok község romja vagy emléke igazol. Ahol a törökök nem pusztítottak, ott nemtörődömségükkel tettek kárt, aminek következménye az volt, hogy a lakosoktól elhagyott helyek újra nem népesültek be, egész határok elpusztultak, az erdőket kiirtották, a már létesített vízszabályozási és egyéb munkák eltűntek, megsemmisültek. A mai Hódmező-Vásárhely határában pl. egykor 17 helység volt, ahonnét a lakosok a törökök elől a két falu, Hódmező és Vásárhely közé menekültek, mely mocsarak közt feküdt és biztosabb lakhelyet nyújtott. Maga Vásárhely is régen a Hód taván túl, Makó

irányában terült el, s mintegy 100 évvel ezelőtt a templom alapkövei, a sírbolt és a kút még láthatók voltak. Szentés és Makó határában szintén több elpusztult helység volt, melynek templomfalai néhány évtizeddel ezelőtt még fennállottak.

Magyarország önálló politikai testté csak a IX. század végén lett, de amikor a mezőgazdaság történetéről szólnunk, szükséges, hogy a honfoglaláselőtti időkre is visszatekintsünk.

HONFOGLALASELŐTTI ÁLLAPOTOK.

A rómaiak előtti állapotokról csak homályos ismereteink vannak; a valószínűség az, hogy Krisztus előtt a XV. században, mikor a fönicusok kiterjedt kereskedést űztek és a Feketetenger partján telepítvényeik voltak, az itteni beltengeren is hajózás és kereskedelem volt és hogy akkor hazánk egyes vidékeit már lakták.

Dr. Cotta Bernát német geológus tudósítása nyújt némi felvilágosítást erre az időre vonatkozólag. Ő Zimonynál egy 120 lábnyi magas függélyes agyagfalban, annak alsó, vörösszínű fele felett ma már kihalt őszállatok csontjait találta meg, 60 lábnál magasabb, sárgásbarnaszínű részében pedig most is élő állatok csontjait, édesvizű csigák maradványait és cserépdarabokat talált. Ez azt igazolja, hogy a magyarországi nagy medence 120 lábbal mélyebben állott s a bronz- és vaskorbeli ember tanuja volt a tenger lecsapódásának, e szörnyű katasztrófának.

Dr. Cotta ezt a megállapítását megerősítette 1839-ben más történeti lelet is. Nevezetesen Torontál megyében, Majdán faluban kútásás közben 6 öl mélységben egy régi nagy hajó előrszére bukkantak; a fa már egészen korhadt volt, a lábnyi hosszú szegek alig voltak láthatók s a hajó kölessel volt megrakva, amit részben még ép állapotban találtak. Szaktudósaink megállapították, hogy a hajó egy föniciai kereskedelmi hajó volt, amit nyilván ezen a helyen lepett meg a katasztrófa, mely a magyarországi Alföldön elterülő tenger hirtelen leapa-

dását s e hajónak iszappal és földdel való elborítását vonta maga után.

A későbbi időből, nevezetesen a görög történet hőskorából a régi lakosokról már többet tudunk. Itt történeti alappal biró mythoszokra támaszkodhatunk, amelyek a merész egyiptomi hajósokról emlékeznek meg, akik a Feketetengerről jöttek fel a Dunán. A már történeti időre vonatkozó ismereteink Dárius perzsa király idejéből származnak. Innét tudjuk, hogy hazánk nyugati részében kelták, Erdélyben pedig dákok laktak. Mikor a perzsák Dáriusnak a scythák elleni hadjáratában a Dunán átkeltek, e vidéknek lakossága rendezett társadalomban élt s a dákoknál a mezőgazdaság különösen fejlett volt. A tudományos kutatások megállapították, hogy hazánknak a mezőgazdasága Krisztus előtt az V. században már oly tökéletességre emelkedett, melyet az akkori viszonyok között csak rendezettebb országokban érhettek el. A hazánkban akkoriban lakó népek közül a jászok a nevezetesek, mert elsők voltak, akik Alföldünk talaját művelhető állapotba hozták.

A keltákról fennmaradt tudósításokban találjuk, hogy Galliából Krisztus előtt 400 évvel jöttek át Pannóniába. Sigovésus a hercynai erdőn, Bellovésus pedig Itálián keresztül vezette ezt a népet. Köztük nevezetesek voltak a bójok, skordiskok és tauriskok; akik galliai szokásaikat megtartották, nyílt helyiségben állandó lakhelyeik voltak, mindegyiknek háza gazdasági eszközeivel volt körülvéve, az állattenyésztésben, különösen pedig a méhtenyésztésben híresek voltak. Földművelésük annyira fejlett volt, hogy mesterséges trágyázást is alkalmaztak már. Több városukat ők alapították.

A dákokról, akik hazánk délkeleti részét lakták, kevesebb adat van birtokunkban. A Krisztus előtti 50. évben átjöttek a befagyott Dunán, háborút kezdtek a bójok ellen s erős küzdelem után megsemmisítették azokat. Lakhelyeiket birtokukhoz iparkodtak csatolni, azonban ezt megtartani a rómaiak előnyomulása miatt nem bir-

ták. Innét nevezték több évszázadon át a mai Szombathely körüli vidéket „Deserta Bojorum”-nak. A dákok földet műveltek, üzemrendszerük az egyévi váltógazdaság volt, a hegyes vidékeken pedig állattenyésztést űztek, kedvenc italuk volt a tej, az aludttejet pedig lóvérral szertették. Bányászatuk híres volt.

Ugyanebben az időben a dákok királya, Böerobist Róma ügyeibe akart avatkozni s bár Augustus császár nagy vereséget mért reá, mégis állandóan háborúskodott; a hosszú idei, majdnem 40 éves háborúnak eredménye mégis az lett, hogy Augustus császár korában Pannónia római tartománnyá lett. A pannónok legyőzése után a rómaiak a fiatalságot más vidékre vitték rabszolgának, hogy a későbbi ellenállásra képtelenné tegyék Pannóniát. Claudius császár korában a Dunántúlon két római tartomány létesült, az egyik Szombathely, a másik Sopron körül. A szétszórt bójokat községekben csoportosították, melyek felett egy római prefektus állt. Ugyanabban az időben római hajóraj is volt a Dunán.

Pannóniának a római korban való fejlődése és művelődése tulajdonképen csak Traján császár korában kezdődött. A lakosságot sokáig egyes vidékek szerint különböztették meg; amikor pedig a római úthálózatba Pannóniát is felvették, a nevezetesebb helységek városokká fejlődtek, mint pl. Carnuntum, Bregetium és Aquincum. A kultúra gyorsan fejlődött, Pannónia folyton népesedett és a birodalomnak legnevezetesebb tartománya lett; a legjobb katonákat szolgáltatta és sok római császárnak volt a szülőhelye. A mezőgazdaságot illetőleg Pannóniának csak déli része volt nevezetes ebben a korban. A mai Szombathely vidékén, ahol a már virágzó kelta kultúrát a sok háborúskodás úgyszólván teljesen megsemmisítette, a rómaiak csak pusztaságot találtak s kénytelenek voltak a vidéket újból művelhetővé tenni.

Hazánk éghajlata a római uralom alatt kedvezőtlen volt; északi és keleti részét erdők és mocsarak borították s a téli erős hidegtől és a sűrű ködtől a rómaiak,

— akik enyhébb éghajlathoz voltak szokva — valóság-
gal iszonyodtak. Az árpa és köles termeléséről találunk
említést s a helyenkint termelt bor igen silány minő-
ségű volt. A római császároknak tehát első gondjuk az
volt, hogy a földeket művelhető állapotba hozzák, amit
elsősorban a mocsarak kiszáritásával értek el; ezáltal és
az erdők kiirtásával nyert földeket új művelőknek osztot-
ták ki, s az átengedett földeket felméréssel határolták,
pl. a következőképen: „Minap ime, a Fölségeseknek
egyike, a katonai fegyelem férfia és a mi elveink leg-
tehetségesebbje, midőn Pannóniában a fölséges Traján
császár akaratából és bőkezűségéből a hadastyánoknak
földeket jelölne ki az ércetáblán (azaz alakban), nemcsak
a módot (vagyis vagyont), amit megjelöle, írta, vagyis
jegyezte, hanem külső vonallal minden egyesnek vagyón-
nát összefoglalta; amint megtörtént a jelölésnek mér-
téke, úgy bejegyezte a vagyonnak szélességét és hosszú-
ságát, amely ténnyel a veteránok között a föld miatt sem-
miféle pör és veszekedés nem származhatott.”

Így a birtokosoknak több osztálya keletkezett hazánk-
ban és pedig a latifundiumok birtokosai, a középbirtok-
osok, akik többnyire a városok vagyonosabb lakosai vol-
tak s végül a kisbirtokosok.

A nagybirtokosok nevezetes példája Vannius, a své-
dek egykori királya, aki — midőn népe ellene fellázadt —
hiveivel a rómaiakhoz menekült s befogadtatván, Pannó-
niában nagyobb földbirtokot kapott.

A középbirtokosok osztálya — midőn a IV. század-
ban társadalmi hanyatlás mutatkozott — teljesen elgyen-
gült s ezzel szűnt meg a római lovagok rendjének vagy-
nosodása is. A középbirtokosok nagyrészt a községi ter-
hek juttatták koldusbotra, s bár sokan meg is gazda-
godtak, végül a birtok mégis kevés nagy úr kezére jutott
és így a középbirtokok teljesen elenyésztek.

A kisbirtokosok osztálya a régebbi lakosok marad-
ványa és a veteránok voltak, akiket a katonaságnál el-
töltött sokévi szolgálat után rendszerint földdel ajándé-

koztak meg. Ezeknek több osztálya volt: „Ezen adókkal terhelt földeket több rendelettel szabályozták. Némely tartományban a termésnek meghatározott részét szolgáltatják, egyesek ötödrészét, mások hetedét, sokan pénzben és napi értékelés által. Biztos értékek állapították meg a földek fejében — mint Pannóniában az asz egy, asz kettő, a rétekbén, az erdőkbén, a legelőkbén. Ezeken a földeken a holdankénti termékenység módja szerint volt az adó meghatározva.”

Az első császárok idejében a gabonatermelés árpából és kölesből állott, amelynek nagyobb mértékben való termelését az mozdította elő, hogy az erdőirtások és mocsarak kiszáritása után tetemes terület jutott művelés alá. Az árpából már akkor is készítettek szeszes italt. A bortermelés kevés és minőségre nézve nagyon silány volt mindaddig, míg lendületet nem adott a szőlőművelésnek Probus császár, aki a szerémi bornak jó hírnevét megalapította.

A kertészet is szép haladásnak indult és már Septimius Severus pannóniai prokonzul alatt említést találunk a gyógynövények termeléséről is. A gyümölcsstermelés a kertészettel együtt fejlődött s azokon a helyeken, ahol a gyümölcsstermelés jobban virágzott, számos város épült, amiből arra következtethető, hogy Pannóniának ezek voltak a legszebb vidékei. Talán ebben van a magyarázata annak, hogy Galérius császár Pannóniának ezt a részét önállósította és neje, Valéria császárné tiszteletére „Pannónia Valéria”-nak nevezte el a IV. században. Győr megye és város anyagi műveltsége történetében Villányi azt mondja, hogy: „a római uralomnak köszöni vidékünk sok hasznos déli és ázsiai növény meghonosítását is, pl. az alma- és körtefát, szilvát, cseresznyét, őszibarackot, stb.”

Az a számottevő fakereskedelem, amely Itáliával sokáig fennállott, igazolni látszik, hogy a rengeteg erdők kiirtása után is virágzott az erdészet.

Az állattenyésztés a kelták korában is nevezetes volt, a sertésenyésztés pedig a tölgy- és bükkerdőkben később még inkább emelkedett.

A halászat, különösen a Dunán, nagyon híres volt; az ókori írók szerint olyan halakat halásztak a Dunán, amelyeket ma már mint tengeri halakat ismerünk; nevezetesen tinhalat és ajókat.

Pannóniának terjedelmes erdeiben a vadászat is híres volt. Caracalla császár — midőn a Duna vidékén utazott — is nagy gyönyörrel vadászgatott. A pannóniai vadászkutyák pedig ugyancsak híresek voltak. A vadak közül említhetők a vadökör különféle fajai: a bölény, a pupos vadökör és a sörényes bika. A hanyatló Itália a Duna partjáig és a római birodalom északi meghódított részéig terjedt; Claudius munkájában írja, hogy a pannónok miként művelték a földet: „Innen megszállásból felszabadulva Pannonius és Száva ivoja, aki az annyi éven keresztül bezárt városok nyíló kapuit már kinyitni merészele. Ismét kövel megújítja a rozsdától fekete kaszákat, a fekvéstől megfakult kapákat fényleni kényszeríti. Megismeri a házát és csókokat int az ismeretes halmoknak; mélyebben bevágja ekéjét, nem hisz a rögöknek s helyreállítja a földet és szőlőkkel az árnyékos Duna mentét.”

Nagyobb birtokokon már találkozunk a majorrendszerrel, mert azokon épületek, cselédlakások, istállók, raktárak készültek. A kisbirtokosok szalmával és náddal fedett házakat építettek s keletkezett a falu. A gazdasági szerszámok közül már ismert eszköz volt az eke, borona, kétágú kapa, cséplőszekér, kapa, vasvilla, kasza, rosta, természetesen csak oly kivitelben, amilyen e kor technikai fejlettsége mellett elérhető volt. (Gyimóton, a Rába-meder szélén vonuló homokdombban 1870-ben találtak egy jellegzetes római ekevasat.)

Erdély mezőgazdaságát illetőleg kevesebb adat maradt reánk, részben talán azért, mert itt a római uralom alig tartott másfél századon át, főképen pedig azért, mert a bányászat volt a fő foglalkozási ág. Vagyonosságról sok római felirat tanuskodik s így feltehető, hogy a földmívelés és állattenyésztés is virágzott mindaddig, míg

Auréliánus császár 274-ben a légiókat vissza nem vonta és így a római igazgatás megszűnt.

A római birodalom hanyatlása a IV. század második felében kezdődött s ez időtől Pannóniában is rosszabbodott a helyzet; a császárok politikája olyan, mint a veszni-indultaké szokott lenni. Egyik a másiknak adta át Pannóniát, amely körülményt a barbárok kihasználták, mindig veszélyesebben léptek fel és amikor a tartományt teljesen elárasztották, a 400 éves római uralom — a nyugat-római birodalom bukásával, vagyis Krisztus születése után 476-ban, az ó-kor végén — magától megszűnt.

A rómaiak után hazánkat a húnok bírták, majd az avarok, szlávok, bolgárok és frankok voltak hazánk lakói. A húnok ugyan nem sokat változtattak a helyzeten, de a folytonos háborúk sem tettek nagyobb pusztításokat. „Etele király hatalmának fényében világhírű birodalma felett nem romok között, hanem virágzó vidékeken uralkodott.” Etele halála után birodalma szétbomlott és sok csapás érte az országot; a húnok után az avarok következtek, akik 200 éves birtoklásuk alatt az ország védelmére földből készült erődöket, „gyűrűket” készítettek, amelyeknek maradványai néhol még ma is megvannak.

Az avarok hatalma a VIII. század végéig tartott s utánuk a szlávok, bolgárok és frankok kerültek előtérbe. A szlávok az alsóbbrendű gazdasági munkát végezték, az urak — mint előbb az avarok — a frankok lettek. Nagy Károly alatt náluk már rendezett gazdasági állapotok voltak, amelyek utána is megmaradtak; a Dunavidéket és az ország délkeleti részét nagy terjedelemben foglalták el és nevezetes gyarmathelyeik, valamint telepítvényeik voltak s törvényeiket nálunk is alkalmazták. Az avarok legyőzése után ismét újabb vidékeket foglaltak el s a gyarmatosításban különösen Arno salzburgi érsek buzgólkodott. A frank királyok úgy az egyháznak, mint a világiaknak is nevezetes adományokat adtak. A X. században már ismeretes a mai Szombathely és Pécs őse, Pannonhegyen

viszont Szentmárton és Zalavár, mint amelyek a frank birodalom jelentőségéről tanuskodtak.

A *szlávok* gazdálkodási rendszerüket a frank uralom után továbbra is megtartották, de megmaradt az a honfoglalás után is; innét van, hogy a mezőgazdaságra vonatkozó sok szláv szó megmaradt a magyar nyelvben mint pl. paraszt, barázda, szalma, széna, abrak, taliga, deszka, stb.

Az egyes néptöredékek közül még a Tisza mentén és az erdélyi hegyek között lakó *bolgárok* nevezeteseek, mert a görög kultúra általuk is közelebb jutott hozzánk. Korukból maradt fenn s még a XI. században is fennállott a visegrádi férfi és a veszprémvölgyi női görög kolostor. Nemcsak egyházi, hanem mezőgazdasági és kereskedelmi, tehát más gazdasági téren is nagy befolyással volt ez a kapcsolat, mert pl. Bassus Cassián, Constantin császár megbízásából, a honfoglalás után írta meg „Geoponica” című munkáját, amely Kelet-Európában akkor irányadó volt és latin, francia és olasz nyelven is megjelent. A munka 20 könyvre terjedt és a mezőgazdaság egyes ágait tárgyalta, a régibb római és az akkori nevezetesebb íróknak — összesen 31-nek — munkáit vonván össze.

A frankok későbbben a szlávokkal és bolgárokkal háborúskodtak, amely viszálynak a honfoglalás vetett véget.

Ennyi változatos küzdelem dacára mégis megállapítható, hogy a mezőgazdaságban a római idők hatása megmaradt még a IX. század végén, a honfoglaláskor is.

A mezőgazdaság történetét azokkal az időkkel határoljuk, melyekben nevezetesebb fordulatok történtek. Ilyen időszak volt:

1. A honfoglalástól Szent István uralkodásáig.
2. Szent István uralkodásától az Anjou-királyok uralkodásáig.
3. Az Anjou-királyok uralkodásától az 1514-diki polgárháborúig.
4. A XV. és XVII. századok szomorú eseményei.
5. Mária Terézia uralkodásától az újabb időkig.

ELSŐ KORSZAK.

*A honfoglalástól Szent István uralkodásáig:
896-tól 1001-ig.*

A honfoglalás idejében a földművelés már rendes foglalkozás volt s így a honalapítás nem jelent új korszakot a mezőgazdaság történetében, mert honfoglaló őseink, amit itt találtak, viszonyaikhoz alkalmazták. Természetes következmény, hogy mindennek dacára a mezőgazdaság eltérő és részben új irányban kezdett haladni, mert a magyarok társadalmi élete az általuk alapított rend formái szerint alakult, amelyek új és nagyobb szükségletek fedezését tették szükségessé.

Az az általános nézet, hogy a honfoglaló magyarok a hadakozások mellett nomád és állattenyésztéssel foglalkozó nép volt, nagyon téves, mert hiszen ott, ahonnét új hazájukba jöttek, a földművelés bármilyen mértékben is, de népfoglalkozás volt. Eltekintve attól, hogy az ekének nevezett szerszámuk csak a földet túrkáló tökéletlen eszköz volt, mégis termeltek árpát, zabot, rozsot és hajdinát. Tekintettel továbbá arra, hogy őseink szomszédjai oly népek voltak, akiknél a földművelés virágzó volt, fel sem tehető, hogy tartózkodtak volna a földműveléstől, vagy mellőzték volna azt, amit más népeknél jónak, célszerűnek és hasznosnak láttak. Beigazolt tény, hogy régi hazájukban a búzának több fajtát termelték; az árpát, darát ma is úgy nevezik, amint Ázsia belsejében régóta neveztek. Egyébként is földműveléssel kellett nekik foglalkozniok, mert hiszen lótakarmányra, hüvelyes veteményekre volt szük-

ségük akkor is, ha elfogadjuk azt az állítást, hogy kizárólag nomád nép voltak.

Akiknek — Vámbéry Ármin szerint — a kender, szővés, stb. fogalmára a saját nyelvükből képzett eredeti szavuk volt, akik a bor és sör készítéséhez értettek, csak különbek lehettek, mint azok a minden békés és okszerű gazdálkodástól idegenkedő szörnyek, amilyeneknek a régi magyarokat némely helyen leírják.

A mezőgazdaságunk története tulajdonképen a honalapításkor kezdődik, nevezetesen attól az időponttól, midőn őseink az új hazát társadalmilag és politikailag berendezték. A Dunántúlon a kelták, utánuk a rómaiak, Erdélyben a dákok, a Duna és Tisza közt a jászok, a Felföldön a kelta és germán népek mindenütt a maguk viszonyai szerint alakították gazdálkodási rendszerüket; a népvándorlás idejében a húnok és az avarok, utánuk a frankok és szlávok alatt a földművelés hanyatlott; ezek után tehát a honfoglaló magyarok csak romokat találtak mindenütt s egy új, egységes rendet kellett alkotniok, amelynek alárendelték azokat a régibb lakosokat is, akik itt maradtak.

A nyolc törzs, mely az országot elfoglalta és maga között felosztotta, a nagybirtok keletkezését jelenti, mert a törzsek, a főnökök és a vezérek kapták a legnagyobb birtokokat. Köznemesek, középbirtokosok lettek a vérszerződés törvényei szerint azok, akik magukat a honfoglaláskor vitézségükkel kitüntették. Minek jutalmazásául nemzetségükkel azt a birtokokat nyerték, amelyet elfoglaltak. A honfoglaló nemzetségek számát Kézai Simon 108-ra becsüli. A vérszerződés második pontja értelmében mindegyik nemzetségnek kijelölték a maga szállását és az így nyert birtok közös tulajdon maradt mindaddig, míg azt a nemzetség egyes tagjai között fel nem osztották. Ez a tény alapja lett az ősi birtoknak. A kisbirtokososztály pedig a haza régebbi lakosaiból alakult és ha ezek részben szabadok is voltak, de rájuk nem vonatkoztak a pusztaszeri törvények.

Az egyes törzsek birtokának megoszlása a következő volt: Csepelsziget és Fejér megye Árpádé, a Vértes vidéke Elődé, Buda környéke Kunddé lett, a Tisza vidékén Ond nyert birtokot, Bodrog megye területét Tass kapta, a Zsitva mellékét megszállta Huba, Erdélyt pedig Töhötöm. A Khazár nemzetség pedig megoszolva, Hegyalja, Szeged, Kecskemét, Tapolca, továbbá Borsod és Zemplén megyék vidékén telepedett le.

Az ország területén talált vagy később épített várakat és ahhoz tartozó földeket a vezérek nem örök tulajdonul kapták, hanem csak gondviselésükre bízták azokat. A várak őrzését és a hozzátartozó földek művelését az ország régibb s itt talált lakosai tartoztak végezni, akikből később az ú. n. várjobbágyok lettek. Tekintetbe kell vennünk azokat a népeket is, akik részben a magyarokkal együtt jöttek keletről, részben pedig utánuk telepedtek le ide, mint a székelyek, khazárok, kúnok, besenyők és oroszok. A khazárok s azok a kúnok, akik Kiew alatt egyesültek a magyarokkal, beolvadtak. Nyugatról az ú. n. vendégek „hospites” költöztek hazánkba. Az említett népek tagjai közül sokan nemesi, sőt főuri rangra is emelkedtek, nagy birtokokhoz jutottak és az ország régi nemeseivel és főuraival egyenlő társadalmi állásba kerültek. A többiek leginkább kisbirtokosok, ritkábban középbirtokosok lettek és eredeti jellegükben sokáig megmaradtak.

A földnek művelése a várhoz tartozó birtokokon volt a legintenzívebb. A földnek terményeit a várakban gyűjtötték össze és dolgozták fel. A királyok korában, midőn a várrendszert szabályozták, kezdődtek a várispánságok.

A gazdálkodási viszonyok fejlődésével, midőn a nemzetségek a közös birtokot osztály útján maguk között felosztották, közös terület még sok maradt, mint közös erdő vagy közlegelő. Addig, míg a nemzetség együtt táborozott, a szállás területe is közös tulajdon volt és csak akkor alakítottak fióktábort, amikor a nemzetség elszaporodott. A táborok megerősítésére, állandósítására és kényelmére is gondot fordítottak és ezért a sátrakat

nagyobbméretűre és tartósabb anyagból építették és végül lakóházakká alakították át azokat, mert az illetőknek a kijelölt birtokon tartózkodási helyet kellett készíteniök s így kialakult a mai tanyarendszerhez hasonló építkezés-mód. E tanyák mindegyike egy-egy központ volt, ahol a szolgák és cselédek együtt voltak, akiknek sátrai később házakkal helyettesítettek.

A honfoglalás törvénye szerint minden birtok közös tulajdon volt, illetve amit a magyarok elfoglaltak, az az egész nemzet birtoka volt. A törzsek nemzetségekből álltak, melyeknek mindegyike a maga szállásában telepedett meg. A fővezér a nemzet, a törzsvezérek az egyes törzsek, a nemzetségek fejei pedig az egyes nemzetségek birtokát kezelték. Azok a területek, amelyeket a nemzetségek el nem foglaltak, közös birtok maradt mindaddig, míg Szent István a monarchiát meg nem alkotta, mikor is úgy ezeket a birtokokat, mint a megszűnt törzsek birtokait a királyi birtokokhoz csatolták. A nemzet és törzsek birtokától lényegesen különbözött az egyes nemzetségek közös birtoka, mert a nemzetségek minden tagja tulajdonosa volt birtokának. Közös csak annyiban volt a birtok, hogy osztatlanul használták; tehát csak a használat volt közös. Annak többféle oka volt, hogy a nemzetségek szállásaihoz nem kapcsoltak nagyterjedelmű területeket; pl. a rengeteg erdőket, melyek nagy területeket foglaltak el s amelyek a nemzetségeknek hasznot nem hoztak, továbbá azokat a területeket, melyek a vizek rendezetlen állapota miatt áradásoknak voltak kitéve. A várak fenntartásáról is gondoskodni kellett, tehát a várhoz tartozó földeket is kikapcsolták a nemzetségek birtokából.

Az ország azon korábbi lakóinak a birtokát említjük külön, akik szabadságukat megtartották, földjeiknek szabad használatában meghagyattak és a nemzetségektől a birtokukat illetőleg külön álltak.

Az a körülmény, hogy már a vezérek korában is volt egyéni és közös birtok, magával hozta a határok rendezését és azok pontos megállapítására mindig nagy figyel-

met fordítottak, amint azt számos okmány igazolja. Külön esküforma volt, amelyet a határperben való tanuskodás alkalmával használtak.

Nemcsak szükséges, de érdekes is vizsgálódásunk tárgyává tenni a községek keletkezését, mert a vezérek korából nincs nyoma annak, hogy jogilag szervezett községi élet lett volna. A nagybirtokosok uralma alatt lévő területen község alig létesülhetett, mert itt csak szolgák voltak, akik parancsot teljesítettek, tehát hiányoztak azok a feltételek, amelyek a községi élet létesülését szükségessé tették volna. Állandó lakhelynek sem a honfoglaló ősök haditáborát, sem pedig a honfoglalás után épített várakat tekinteni nem lehet, mert a táborok a háborúalatti időre szolgáló tartózkodási helyek voltak, a várak pedig a honvédelem miatt épültek. Az avarok lakóhelyei pl. erősítésekkel voltak körülvéve s ezen az ú. n. „hring” kerítésen belül egész falvak voltak. A honfoglaló magyarok táborai és várai később, amikor már a békésebb idők következtek és a táborokat erősebb anyagból készítették, állandó lakhelyek lettek, amelyek azután helyiségekké alakultak át. De akik a vár szolgálatában voltak, azoknak már akkor is állandó lakásuk volt.

Állandó lakásokban laktak az ország korábbi lakosai közül azok is, akik itt maradtak az el nem pusztult vagy újra felépített helyiségekben, amilyen a régi Pannónia területén elég számos volt.

E helyen figyelmen kívül hagytuk azonban az urak, a nagy- és középbirtokosok lakásait, mert itt csak azokról szóltunk, akik munkaerejüket a mezőgazdaságra fordították.

Évégből vizsgálódásunk terén vissza kell térnünk hazánk honfoglaláselőtti és alatti lakosaira, akik között valami községi kötelékféle már volt ugyan, mert kisebb-nagyobb helyiségekben együtt laktak s a honfoglalás után eredeti lakóhelyeiken meg is hagyták őket, csak lazították azt a köteléket, mely őket összefűzte.

Itt találjuk a községi életnek kezdetét s innen van, hogy első királyunk idejében már több tekintélyesebb község volt, melyeket „civitas”-oknak neveztek. Szent István törvényeiben említést tesz a „villicus”-okról, akik a község első képviselői voltak.

A honfoglalás után a mezőgazdasági munkát általában a szolgák végezték; a régi magyaroknál azonban szolgaság nem volt. Erre nézve Kézai Simon krónikájából látjuk, hogy: „a hibák és kicsapongások az egyik magyart a másiktól megkülönböztették, jöllehet, hogy egy atya és anya nemzette a magyarokat, mikép nevezgették egyik nemesnek, a másik nemtelennek, hacsak az ilyen esetek által meggyőzve „közönségesnek” neveztetnék.”

Voltak szolgák a honfoglalás előtt is: a hadifoglyok és a bíróilag elítéltek; — a honfoglalás után pedig az előbbi lakosok közül azok, akik fegyverrel legyőzettek — és az idegenből idekerült szolgák. Szolgaságra ítéltették azokat is, akik kötelességüket nem teljesítették, vagy lusták voltak. A hadifogoly, — ha nem váltották ki — annak a szolgája maradt, aki elfogta s az ilyeneket minden munkára alkalmazhatták; nagyobb bűnösök büntetése is a szolgaság volt; ugyancsak Kézai Simon krónikája írja: „Történt, hogy midőn a Magyarok Pannóniát elfoglalva a keresztényeket a pogányok módjára, néme-lyeket, mint ellentálló foglyokat megölnének, másokat a foglyok közül, az erényesebbeket magukkal vitték a harcba s azoknak a zsákmány bizonyos részét kiosztot-ták; másokat pedig különféle szolgálatokra alkalmazván, otthonukban, lakhelyeik körül szokták őket megtartani; ezen foglyok az állatok eleségéből és a zsákmányból tartották fenn életüket, mint a kunok.”

Leginkább kihasználták az ország legyőzött lakóit, akiket a föld tartozékának tekintettek. Az akkori szolgálai munkának általában nem volt nagy jelentősége és a szolgáknak nem is volt valami súlyos helyzetük; felszabadításuknak megvolt a lehetősége és nem elégedetlenkedtek. Jelzi ezt Braislaus cseh hercegnek 1039-ben kiadott ren-

delete is: „Ha a feleség a férfiút vagy a férj a feleséget megvetette és az azok közt felmerülő perlekedések a szétbomlásig fokozódtak, nem akarván, hogy ezen föld szokásai szerint szolgaságba döntessenek, hanem ezen határozat kényszere által Magyarországra kényszerítessenek; bármiféle személy legyen is, ne szabadjon, hogy értékkel magát megváltsa, vagy ezen földre visszatérjen.” Az a küzdelem, amellyel az ember a természettel szemben áll azért, hogy az neki adományait átadja, könnyebb akkor, amikor a nyers termények gyűjtéséről vagy őrzéséről van csak szó, de már sokkal nehezebb, amikor emberi munka által kell a talajt alkalmassá tenni a termelésre, a mocsarak kiszáritása, vagy az őserdők irtása által. Kisbirtokon kevesebb munkaerő is elégséges ehhez, de nagybirtok esetében a többféle termények előállítására már gyakran nagy erőfeszítéssel jár, mert azok mindegyikénél más művelési módot kell alkalmazni, jóllehet, az örök természet követi a maga változatlan törvényeit. Mezőgazdaságunk történetében a vezérek korában a munkásságnak két elemét különböztethetjük meg, az egyik az, amely a honfoglaló magyaroknál volt, a másik pedig az volt, amelyet a régebbi lakosoknál találtak. Az előbbit a bécsi képes krónika két régi képpel mutatja be. Ezeken a képeken a bejövő magyarok kíséretében lovat, szolgákat, szarvasmarhát és tevét látunk, ami azt jelenti, hogy ősaink földművelési munkáihoz a magukkal hozott állatokat is használták. Ugyancsak ezeken a képeken szekerek is vannak, ami valószínűvé teszi, hogy egyéb gazdasági szerszámaik is voltak, tehát földművelést űztek. Az ország korábbi lakóinak gazdasági munkájáról már tettünk említést. A gazdasági munkarendszerről itt is csak annyit említhetünk fel, hogy nagyobb birtokon azt szolgák végezték.

A honfoglalás idején hazánk nem volt benépesítve, területéből jókora részt erdők és mocsarak borították el. A kunok és avarok idején már fennállott társadalmi szervezet felbomlott és így a lakosság tagozva nem volt.

A rómaiaknak a mocsarak kiszárításával végzett munkája áldásos hatású lett, de most ez is teljesen megszűnt.

Ahol alkalmas hely volt, mindenütt vadásztak és halásztak, különösen a keleti és nyugati Kárpátokban, a Bakonyban és a Vértes hegységben, de mindkét síkságon is. Arravonatkozólag, hogy a magyarok az új hazában úgy léptek fel, mint azt jellemzésükre megállapították, mutatja a legszebb magyar monda is, hogy t. i. Szvatopluk fejedelem birtokát Árpádnak néhány göröngy föld, egy marok fű és folyóvíz jelképében adta át. A bécsi képes krónika közli azt a párbeszédet is, amely Szvatopluk fejedelem és Árpád között történt. Szent István uralkodásának elején a mezőgazdálkodásnak már minden nevezetesebb ága ismert volt, mindazonáltal a gazdasági állapotok tökéletesek nem lehettek, a lakosok kevés száma miatt sem, mert nem fejthettek ki annyi munkacserőt, amennyi a mezőgazdaságot felvirágoztathatta volna. Az ország egész területét, még az Alföldet is egykor erdők borították, amelyeket a régebbi lakosok nem sok körültekintéssel irtani kezdtek s a földet legelőkké, rétté, szántóföldekké alakították, miáltal az erdős hegyek helyén kopár szikla, a rónaságon pedig homok maradt. Az erdők rendszeresebb kezelése a XI. század elején kezdődött, ettől az időtől kezdve van fontossága a mezőgazdaság történetében is.

A Dunántúl a honfoglalás alkalmával nem pusztult el annyira, mint az ország más része, a római kultúrának a nyoma nem is tűnt el teljesen. Nagy befolyással volt egyébként a gazdálkodás viszonyaira a franktörvény is, annyira, hogy a honfoglaló magyarok itt rendezett gazdasági állapotokra találtak. Nagy Károly rendelkezései szerint a királyi uradalmaknak egy-egy főhelye volt, ahol a birtok vezetője és a gazdasági tisztak laktak, ezzel kapcsolatban voltak a gazdasági épületek és együtt egy udvart alkottak. Bécs mellett Bäden volt akkoriban egy ilyen uradalmi székhely, nálunk pedig Nyergesújfalú és Zirc. Ezekből a központokból indult ki a gazdasági

munka, itt őrizték a készleteket és a szerszámokat. A gazdasági munka vonatkozott a föld- és a szőlőművelésre, kertészetre, erdészetre, ló-, szarvasmarha-, juh-, sertés- és baromfitenyésztésre, kecske-, méh- és kutyatartásra. A Nagy Károly által a 800. év körül megállapított „capitulare de villis” szabályai az erdők irtására, a halaszatra, a vadászatra, a rétek művelésére és használatára határozott szabályokat állapítottak meg, amely szabályok hazai gazdálkodásunkat is módosították. A XI. században kolostorok alapításával mezőgazdaságunkban a szellemi munka is jelentős szerepre emelkedett, ami azután döntő befolyást gyakorolt fejlődésére.

Az Alföldön már rendezetlenebb gazdasági állapotokra találtak őseink, mint a Dunántúlon s így a gazdálkodást kizárólag a saját felfogásuk szerint rendezték be. Innen van, hogy pl. a jeles gazdasági író, Ditz Henrik az alföldi gazdálkodást „magyar mezőgazdaságnak” nevezte, míg Vas és Sopron megyében szerinte „európai” földművelés divatozott. Csaplovics János azonban a Nyugateurópában és hazánk több részében folytatott gazdálkodással szemben az alföldi gazdálkodást ázsiaiának nevezte.

„Gemälde von Ungarn” című 1829-ben megjelent munkájában a következőket írja:

„Magyarországon a gazdálkodásnak kétféle módzata van szokásban; ázsiai és európai. Az első a tulajdonképeni magyarnál szokásos, azonban a magyarokkal szomszédos és hasonló talajviszonyok között lakó népeknél is gyakori; az utóbbit a tótok, németek, horvátok alkalmazzák, sőt a magyarok nagyrésze is. A magyarnak egész gazdálkodása szabad ég alatt történik. Összes mezei terményeit a szabadban gyűjti össze; gabonaneműje, szénája, szalmája nem kerül fedett helyiségbe. Békés és Csongrád megyében minden kalászos termény kaszálva lesz és nem kötik kévékbe, hanem mint a szénát, boglyákba rakják és aztán vonólánccal továbbhúzzák. Könnyen érthető, hogy emellett sok szem kártevész. A szé-

rüt, vagyis inkább a szérüskertet maga készíti a szántón úgy, hogy ennek egy megfelelő részét egyengeti és agyaggal tömi. Még ha a közelségben valamelyes fedett helye van is, mely alá szemestermését helyezheti, mégis a szabadban nyomtat. Ezen szokását valószínűleg Ázsiából hozta magával, hol az aratás idején nem szokott eső lenni. Magyarországon természetesen máskép áll a dolog; mindazonáltal a magyar itt sem különös barátja a pajtának, mert egérfészeknek tartja és nem szívesen áldoz az építkezés költségére, részben nem is használhatja, mert a gazdasági épületeinek nagyoknak és terdelmeseknek kellene lenniök, hogy egész termésének befogadására megfelelők legyenek. Ahol azonban ezek legindokoltabbak, ott rendszeren hiányzik az építőanyag stb. A szem nyomtatása ugyancsak ázsiai. Századok óta látja a magyar, mily szorgossággal csépel a tót és német gabonáját; belátja, hogy a csépelés célszerű és általa a magvak jobban kiperegnek, de csak annyiban utánozza, amennyiben szüksége van töretlen szalmára házfedéshez és szecsckavágáshoz. Lovakat járat körben gabonatermésén és személyes könnyebbségére lópatával nyomtatja ki a szemet. Ló hiányában ökrök teljesítik ezt a szolgálatot, minek részben emberhiány az oka. A gabonatermésnek a lakóháztól, esetleg a helységtől való nagy távolságra való elhelyezése nem kevésbé ázsiai és nem egy okból előnyösebb, mint a tótok és németek ellenkező szokása; gabonaterméneiket a lakóház közelében pajtákban gyűjteni. A vermelés is ázsiai eredetű. A vermeknek minden hiányosságuk mellett jó oldaluk is van, mert bennük tekintélyes mennyiségű gabona kevés költséggel, kevés kárral raktározható, mert kiegészése következtében a belső levegő megritkítva és színig való megtöltése által majdnem teljesen kinyomva lesz, következőleg a légüres térben sem erjedés, sem elromlás, sem pedig az itt annyira gyakori zsizsiknek fejlődése nem történhetik meg.”

Az ország más részeiben is, ahol szerinte európai földművelést űztek, mint pl. Vas és Sopron megyékben,

ismerték a halmokba rakott gabonát, mint a petrencét, boglyát, kazlat, amelyeket nem nagyságuk, hanem tartalmuk szerint különböztettek meg.

A gabonának vermekben való eltartása már az ókorban is szokásos volt. Különösen a dákoknál. Csaplovicsnak az alföldi gazdálkodásról szóló bírálata, — amennyiben azt ázsiaiának nevezi — főképen a talajművelésre vonatkozhatott, mert írja is, hogy az alföldi gazdálkodás egyes szokásai a magyarokkal szomszédos és hasonló talajviszonyok között lakó népeknél is gyakoriak.

Aki nem ismeri közélről az Alföld talaját és az Alföldön uralkodó éghajlati viszonyokat, azt véli, hogy amilyen talajművelést, illetve talajelőkészítést a Dunántúlon látott, az hasonlóképen az Alföldön is minden esetben keresztülvihető. Innen van az, hogy a dunántúli viszonyokhoz képest az alföldi gazdálkodás egyes szokásai Csaplovics előtt is ázsiaiaknak tüntek fel; ezeket a szokásokat azonban nem a tudatlanság, nem a haladni nem akarás, hanem a talaj- és az éghajlati viszonyokhoz való szükséges alkalmazkodás indokolja. A dombos vidék és a síkság gazdálkodási viszonyai — mint már említettük, — másként fejlődtek, erre a fejlődésre a talaj- és éghajlati viszonyok gyakorolnak befolyást, amihez, mint a természetnek meg nem változtatható erőihez, alkalmazkodni kell.

Az Alföld éghajlata nagyon szélsőséges; az egyik esetben hosszan tart a szárazság, hiányzik a téli hó, elmarad a tavaszi eső, az egyes évszakokból alig van átmenet, jön a nyári hőség, míg más évben ősztől majdnem tavaszig esik az eső. Az Alföld termékeny fekete talaja (helyi elnevezéssel réti talaj) kevés eső után is már szurokszerűen ragad, a vizet nehezen átteresztő, nagyobb csapadékkal mélyen süppedékes és jó időben is hetekig kell várni a művelésre alkalmas állapotára, és mégis akkor is alul szalonnás ragadós sár, felszíne pedig három-négy centiméterig már hamuszerűleg megomlik. A nyári szárazságban tenyérnyi széles és mély repedé-

sek képződnek. A talaj felszínétől alig néhány centiméterre már sziklakeményné vált talajban az őszi szárazság után a szántás nagyon nehéz, mert a talajt csak nagy rögökben szaggatja fel az eke, amely rögöket még fejszével sem lehet szétverni. E kemény rögöknek egyedüli porlasztója a téli nedvesség és fagy, nyáron pedig az eső és a napsütés, melynek behatása után a nagy rögök is megrepedeznek, apróbb részekre szétesnek s mint a mész, elporlódznak.

A dunántúli viszonyokhoz szokott és az Alföld talaj- és éghajlati viszonyait nem ismerők előtt szokatlannak tűnik fel, hogy száraz időjárás után az őszi vetések akárhány esetben nagyon is rögös talajba kerülnek; csapadékos időjárásban pedig az a kényyszerhelyzet, hogy a vetőmagot elszórják s egyszerűen sekélyen alászántják. Mindez azért van, hogy a vetési időtől el ne maradjanak, és hogy a vetőmag kellő időben a talajba kerülhessen. A szélsőséges időjárás másik következménye, hogy a tavaszi gabonaneműek jóval szűkebb tért kapnak. Csaplovics állítását azonban az Alföldre sem fogadhatjuk el teljesen, mert tudjuk, hogy a török uralom előtt az Alföldön sokkal virágzóbb állapotok voltak és hogy az alföldi gazdálkodás egyes fogásai az ország más részében is meghonosodtak.

Az északi és keleti hegyes vidékek egészen más elbírálás alá esnek az éghajlat és talaj sajátosságai, főleg pedig különféle összetételű lakossága miatt, amely a népvándorlás pusztító háborúi előtt itt keresett menedéket. A népesség főfoglalkozási ága különösen a Kárpátokban a juhtenyésztés volt.

A magyar honfoglalásnak gazdasági előnye annyiban nevezetes, hogy az ország állattenyésztését a behozott állatokkal regenerálták és új növényeket honosítottak meg.

A bejövő magyarok kíséretét a háziállatok egész nyájai alkották, nevezetesen a szarvasmarhák, lovak, tevék és valószínűleg a juhok és kutyák is. Bölcs Leó,

bizánci császár, aki a magyarokat közlről ismerte, azt mondja róluk: „Nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követték őket, részint hogy élelmet és italukul tejet szolgáltatassanak, részint hogy azzal is többnek látsszassanak.” Az sehol sincs megemlítve, hogy őseink sertéseket is hoztak volna magukkal; tudósaink és kutatóink majdnem bizonyosra veszik, hogy a honfoglaló magyarok a sertést korábban nem ismerték. I. Ferenc és Mária Karolina királyné tiszteletére 1820-ban a Szentlőrincpusztán (Budapest mellett) tartott ünnepélyen Magyarország állattenyésztését mutatták be és négy kiváló szép gulyát, egy magyar juh-nyáját, egy ménest és egy sertéscsordát hajtottak fel. Ez utóbbival azonban a régi magyar pásztoréletnek hű képét nem adhatták, mert őseink régi hazájukban nem ismerték a sertést.

A honfoglaló ősök egy része — mint spalatói Tamás mondja — azért telepedett meg az Alföldön, mert az gyéren lakott hely volt és tág teret engedett a baromtenyésztésnek. A hadisarcnál gyakran követeltek lovat és szarvasmarhát; Kézai Simon kiemeli, hogy Bulgáriából egész nyájakat hajtottak haza zsákmány gyanánt.

Ditz Henrik: „A magyar mezőgazdaság” című munkájában írja, hogy a magyar története szoros kapcsolatban áll a lovával, középkori harci babérait nem kis részben ennek köszöni, villámsebes lova segélyével vitte ki a mai Magyarország elfoglalását, oltalmazta fennállását s Nyugat-Európa rémületének oka talán jórészben a magyar lovas megközelíthetlenségében rejlett.

A IX. század végén és a X. század elején a magyar lovak világszerte híresekké lettek.

Béla király névtelen jegyzője (Anonymus) azt beszéli, hogy Árpád fővezér Csepel szigetén megszállván, a hosszú útban elfáradt lovait ide vitette be legeltetni és lovászmesterül egy Csepel nevezetű értelmes kún embert rendelt, akitől a sziget nevét kapta. A többi vezér és főember is tartott ménest. A honalapítók a lótenyésztésre nagy gon-

dot fordítottak, ami kitetszik abból is, hogy a csikósok a honfoglalás korának szokásait még ma is megtartották.

A régi magyar lótenyésztést bizonyítja az is, hogy a még pogány magyarok a lóhúst eledelnek, a lótejéet italnak használták.

A régi magyar *szarvasmarha* tenyésztéséről biztos tudósítások nem maradtak; a körülményekből lehet arra következtetni, hogy a gazdaságnak erre az ágára is nagy súlyt helyeztek. Kubinyi Ferenc írja, hogy: „Az eredeti magyar marhafaj az országba kétségkívül gazdájával jött és hogy a mostani fehér- és daruszőrű szarvasmarha a magyarokkal bevándorlott szarvasmarhának ivadéka. A ló- és szarvasmarhatenyésztést gazdasági főágnak tekintették apáink és ezen háziállatok nélkül nem élhettek.” A marhákkal szekereket vontattak, húsát élelmükre, tejét pedig italuknak s mindkettőt különféle ételek készítésére használták fel.

A vezérek korában és régi királyaink alatt *tevéket* is használtak teherhordásra, ezek azonban eltűntek a XIII. században a háziállatok köréből.

A *bivalyokat* először a hunok és magyarok hozták Európába.

A *juh- és kecsketenyésztést* inkább a hegyes vidékeken űzték. Később a juhok szaporodásával a ló- és szarvasmarhatenyésztés csökkent ugyan, mégis a saját szükségletének fedezésén kívül a külföldnek is nagy mennyiségben szállított hazánk a katonaság részére alkalmas könnyű lovat és kövér marhát.

Az ország északi és keleti hegyes vidékeiről a vezérek idejéből megbízható tudósításaink nincsenek. Amint már említettük, a hegyes vidék más szempont alá esik, mint a síkság, sőt a síkságot övező hegyek és völgyek között is nagy a különbség, nemcsak az éghajlat, hanem a különböző lakosság miatt is.

Honfoglaló őseink elszéledtek ugyan az egész országban, de miután leginkább állattenyésztéssel foglalkoztak és erre az Alföld területe volt a legalkalmasabb, ott tele-

pedtek le, a hegyes vidékeken pedig azok kerestek menedéket és telepedtek le, akik a népvándorlás pusztításai elől menekültek.

A Duna melletti hegyek lakóit nem hódították meg a frankok, de művelődés és haladás tekintetében nagy befolyást gyakoroltak rájuk, aminek hatása különösen a Duna bal partvidékén volt érezhető, jóllehet magyarok itt is voltak.

Az Alföld és az északi és keleti hegyes vidékek állattenyésztése lényegesen különbözött, mert az utóbbi főképen a Kárpátok havasi legeltetésére szorítkozott. Kétségtelen ugyan, hogy a vezérek korában a Kárpátokat még rengeteg erdők borították és e vidék gazdasági jellegét csak az irtások után nyerte, mégis a hegységnek akkor is az volt a flórája, mely juhtenyésztésre alkalmassá tette. A Kárpátok alacsonyabb részein üzték a földművelést és szarvasmarhatenyésztést, magasabb részeit pedig, ahol a földművelés már megszűnt, csak juhtenyésztésre használták.

A mezőgazdaságnak az erdők irtása volt a kezdete. A rendes irtáson kívül az erdő kiégetése is szokásban volt, míg Károly frank király nem szabályozta az erdők mikénti használatát, mert a kiégetés nagyterjedelmű erdők pusztulását vonta maga után. A valószínűség az, hogy a Duna—Tisza vidékén állott erdők is ilyen oktalán kiégetésnek estek martalékul. Legnevezetesebb őserdő volt a Beregtől kelet felé a Tisza jobbpartján egészen Máramaros magaslatáig húzódó erdőség, továbbá a Magas-Tátránál a szepesi és árvai, valamint a gömöri és zólyomi sűrű erdők és Erdélynek őserdői, melyek a Szamos, Körös, Maros és az Olt partjain terültek el.

A tiszamenti erdők irtására Anonymus tudósítása szolgál, amely szerint Álmos halicsi vezér a hazát kereső magyarok fővezérének 3000 parasztot rendelt ki, hogy a havasi erdőn át az ungi határig utat nyissanak. Valószínű, hogy ezeket az irtásokat tüzzel és vassal egyaránt végezték; az erdők helyén így alakított szántóföldeket „novale”,

„ortvány”, „irtvány”-nak hívták. A kiégetés gyakran azzal a veszéllyel járt, hogy egész erdőségek kiégték, amint valószínű is, hogy a Duna és Tisza között volt erdők is így pusztultak ki.

Beregszásztól felfelé a XIII. században nagymérvű erdőirtások voltak, erre vonatkozik IV. Béla 1247-i privilégiuma. A Bodrog mentén ekkor még említik az erdőcsöszöket, mivel azonban már csak kisebb erdők voltak azok őrzésére szükség nem volt, a „custodes silvarum” földjeit is a királyok adományozták.

Szent István uralkodásáig a gazdasági állapot általánosságban fejletlen volt; első királyunké az érdem, hogy a nemzetet öntudatra ébresztette s hogy ettől az időtől kezdve a haza anyagi felvirágzását szellemi munkával is előmozdították. Akik termésüket emelni akarták, azok eddig az ideig nagyobb területet vontak eke alá az erdőirtásokból vagy a legelőkből, de hogy ugyanezt a célt a föld trágyázásával mozdították volna elő, arról semmi adat sem maradt vissza. Legfeljebb a kiirtott erdők hamuja volt a trágya. A Dunántúlon a frank uralom alatt háromnyomású gazdálkodási rendszer volt, amely fenmaradt egészen Szent István koráig, az ország többi részében pedig a lakáshoz közel fekvő földeket gabonával vetették be, a többit állattenyésztésre használták. Ez a gazdálkodási rendszer más nomád népnél is szokásos volt és valószínű, hogy őseink ezt a szokást Ázsiából hozták s az Alföldön fenn is tartották. Később a gabonaféléket a fűfélé növényekkel felváltva termelték.

A pusztaszeri gyűlés megérlelte elődeinkben azt a tudatot, hogy folytonos hadjáratok helyett, mint hazát alapított nemzetnek, más rendeltetésük van Európában s belátták, hogy jövőjüket nem a harcmező, hanem a békés művelődés biztosítja. Nagy befolyása volt erre a 934-i merseburgi és a 935-i augsburgi csatavesztésnek. Géza vezér korában történtek már újítások, amelyek előkészítői voltak Szent István alkotásainak. A haza régebbi lakosainak utódai, akik szabadságukat megtartották és a nyu-

gatról bevándorolt idegenek mindinkább befolyásosabbak lettek s így a törzsrendszer lassanként meggyöngült és szétbomlott, mert a törzsek főnökei jobbnak látták, ha az újjáalakulásban lévő nemzetnek előkelőségei lesznek. A nemzetiségi szervezkedés azonban ha némileg gyengült is, de főintézményeiben megmaradt, mert ez a szervezkedés a földbirtokkal függött össze, miután a nemzetség minden tagját a szállásra vonatkozó örökösödési jog illette meg. A lakosok egymáshoz való viszonya is megváltozott, a szolgálkkkal szemben tanusított kemény bánásmód enyhült, jobb sors lett osztályrészük, amit az uralomra jutott békésebb szellem hozott magával. Az átalakulásnak leghatalmasabb tényezője azonban a kereszténység volt, amely a magyarok között mindinkább terjedt s az egész társadalmi rendet átalakította. Az első korszak alatt Szent Wolfgang és Pilgrin passauai püspök nyugatról, Hierotheus pedig keletről jött be hazánkba, kik önfeláldozással végezték a hittérítést és tevékenységükkel előkészítették Szent István munkáját. A mezőgazdaságra a társadalmi kultúra nagy befolyással volt, mert a földművelés az egyházi élet fejlődésével és az európai szokások meghonosulásával indult virágzásnak.

MÁSODIK KORSZAK.

Szent Istvántól az Anjou-királyok uralkodásáig.
1001-től 1309-ig.

Szent István alkotásai és alapításai a mezőgazdaságra főfontosságúak voltak, mert a törzsek rendszere, a régi nemesség döntő szerepe a földbirtokra nézve megszűnt. A királyi hatalom legfelsőbb hatalommá lett abban a tekintetben, hogy az országos ügyek a király határozatától függttek és hogy azok felett a terjedelmes földbirtokok felett, amelyek nem voltak a nemzetség birtokában — a várakhoz tartozó földeken kívül —, a király rendelkezett. Ezekből fedezte az ország szükségleteit, ezekből kaptak javadalmazást az általa alapított esztergomi érsekség, 10 régi püspökség és 4 apátság; ezekből jutalmazta mindazokat, akik a hazát híven szolgálták. A vezérek korából már ismert várrendszernek várispánságokká való átalakulása Szent István alatt történt és később ez lett alapja a vármegyerendszernek is, midőn minden vármegye élére az ispán került, akinek hatalma a várakhoz tartozó földekre is kiterjedt.

Ez a királyi jog Szent István idejétől állott fenn egészen 1848-ig és az országban lévő minden földbirtok feletti főhatalmat jelentette annyiban, hogy a király ruházta rá a tulajdonjogot a birtokosra.* Érdekes példája a királyi adományozás megörökítésének az a márvány emlékkő, amelyet egyik vasmegyei főuri birtokon ma is őriznek s

* A Szent Korona tana.

amelyen a következő szöveg van bevésve: „E helyen hirdettetett ki az első magyar szerkezetű adománylevél, mely által felejthetetlen emlékű József cs. és kir. ausztriai főherceg s Magyarország félszázados Nádorispánja ezen Felső Telekesi pusztát szentimrei Károlyi Lászlónak az Ország volt utolsó kir. Itélőmesternek adományozta.” MDCCCXLVI.

Szent István korában nagybirtokosok voltak a király és családja, a főpapok, főurak és főuri családok, akik között számosan voltak idegenek is, akik régi nemzetségeikből kiemelkedve, országos tisztségükkel és méltóságukkal földbirtokot is kaptak. Középbirtokosok a nemzetségek azon tagjai voltak, akik érdemeik szerint a királytól megfelelő fekvőségeket kaptak adományul. A székelyek, kúnok és szászok terjedelmes földeket kaptak, külön voltak jogilag is szervezve s náluk a középbirtokos már nagy tekintély volt. A nagy- és középbirtokosok feladata volt az ország ügyeit kezelni, hadiszolgálatokat teljesíteni, míg a kisbirtokosoknak az volt a rendeltetésük, hogy munkájukkal a mezőgazdaságot szolgálják.

Szent István király célja elsősorban az volt, hogy a lakosokat megtérítse és köztük a keresztény vallást terjessze; hogy ezt a tevékenységét biztosabb alapokra fektesse, frank példára az általa alapított püspökségnek és szerzetesrendeknek nagyobb terjedelmű földbirtokokat adományozott, hogy ezáltal az egyház körében összpontosított szellemi erőt a gazdálkodás anyagi érdekének előmozdítására fordíthassa, mert a szükségletek növekedése nagyon is kívánta a föld okszerűbb művelését. A püspökségek közül első volt az 1009-ben alapított veszprémi püspökség, amely az alapítólevél szerint a dunántúli részen négy „civitást” és hét „villát” kapott, amit 1080-ban Szent László még nagyobb terjedelmű birtokkal gyarapított. Az esztergomi érsekség alapítólevele elveszett, de hogy a birtoka folyton szaporodott, azt tudjuk abból a körülményből, hogy minden magyar király, akit az esztergomi érsek koronázott, földbirtokot adományozott az érseknek.

Az egri püspökség alapítása is fontos körülmény, mert az ország északi részén feküdt, ahol a minden kultúrának akadályát képező sűrű erdőket kiirtotta. Ugyanígy a váradi püspökség Bihar hegyes vidékein, a nyitrai a Kárpátok nyugati részein, a gyulafehérvári Erdélyben végzett ily nehéz munkát igénylő missziót. A püspökségeket gazdálkodási munkájukban főként a székesfehérvári és vasvári káptalanok és a kolostorok támogatták, mert a Szent Benedekrendnek szabályai szerint a szerzeteseknek nemcsak szellemi, de kézi munkával is kötelességük volt a gazdálkodást előmozdítani. A magyarországi kolostorok között első volt a pannonhalmi apátság, az után alapították a bakonybéli, pécsvárdai, zalavári, tihanyi, szekszárdi, lébényi, zirci és somogyvári apátságot a Dunántulon, a Duna balpartján pedig a Garam melletti szentbenedekit, a felső Tisza vidékén a zaszty-i apátságot és a jászói, leleszi prépostságot, Várad vidékén a szentjobbi apátságot és több szerzetházat, a Vág völgyében a szkalkai és a deáky-i, Erdélyben pedig a kolozsmonostori és kertzi apátságokat.

Az Alföldön még nehezebb állapotok voltak. Itt a pécsi és csanádi püspökségeknek, a titeli és órodi káptalanoknak, az egresi és szőregi apátságoknak jutott az a nehéz feladat, hogy az olyan akadályokkal megküzdjenek, mint a talaj minősége, a nemzet legerősebb nomád szokásai és Vata, a kereszténység ellen kitört lázadásnak vezére miatt.

Rogérius, — a későbbi spalatói érsek — aki az 1241-diki tatárjárás keserves siralmait hazánkban megérte s 1243-ban megírta, munkájának 37. fejezetéből azt következtethetjük, hogy a gazdálkodás az Alföldön sem állt az utolsó helyen. A tatárjárás után a Duna-Tisza közt, Kőrös, Maros és Temes megyékben az akkor még pogány kúnok telepedtek le, de ez is hozzájárult ahhoz, hogy a civilizáció nehezen haladt, hogy ott nagy birtokososztály nem keletkezhetett. A birtokviszonyoknak Szent István intézményei szerinti rendezése még a görög szel-

lemi befolyás elleni küzdelemmel is járt. Gyula, erdélyi vezér és Bulch (kiknek a Balaton vidékén volt nagy birtokuk), Konstantinápolyban keresztelkedtek ki és onnét hozták magukkal Hierotheus hittérítőt, akit a konstantinápolyi patriarcha magyar püspöknek szentelt fel. Nem tehető fel, hogy utóbbiak ellenséges érzületet tápláltak volna Szent István intézményeivel szemben, hiszen Szent István anyja Gyula vezérnek leánya volt és a szent király még szállóházat is építtetett a Konstantinápolyba utazó magyar kereskedők számára. A görögök és magyarok között a viszony jó lehetett; jelzi ezt még a veszprémi görög apácakolostor és a visegrádi görög monostor fennállása is. A Tisza vidékén és Erdélyben azonban az új intézményekkel szemben mutatkozott ellenállást fegyveres erővel kellett letörni. Ebben az időben a Tisza alsó vidéke Achtum birtoka volt, aki a keleti egyházat pártolta és a Maros melletti székhelyén Morisena városban görög kolostort építtetett, sőt mivel Szent István rendeleteit figyelmen kívül hagyta, azoknak ellenszegült, Csanád vezérrel hadat küldött ellene a szent király. Achtum seregét megverték s a harcban maga Achtum is elesett. A győzelem után kapott Morisena városa „Csanád” nevet és ez a város lett a székhelye az új csanádi püspöknek, Szent Gellértnek. Épült egy római katolikus kolostor, amelybe Pannonhalmáról, Bakonybélről és Zalavárról jöttek az első szerzetesek. A morisenai görög kolostort pedig Oroszlánosra helyezték át. Ezzel győzte le Szent István az intézményei ellen gördített akadályokat és hozta a Tiszavidékre is azt a szellemet, amit a Dunántúlon már meghonosított.

Szent István uralkodása alatt a vezérek korából fennállott várrendszer erős változáson ment át, amennyiben a király hatalmában lévő várak a várispánságoknak lettek a központjai, ahova a király nevezte ki a várispánokat. Minden várnak nagykiterjedésű birtoka volt, amelynek tulajdonosa a király volt ugyan, de azt magánbirtok gyanánt nem adományozhatta, mert a birtok tulaj-

donképeni célja a vár fenntartása volt és használatra azok kapták, akik a várispánság szolgálatában állottak.

A Szent István halála után beállott zavaros időben egyes királyok ezekből a várföldekből is adományoztak magánosoknak, de mivel ezek a donációk törvényekkel össze nem fértek, valamennyi várföldi adományt meg is semmisítettek.

A várispánság és várföldek jelentősége IV. Béla idejében szünt meg s míg a várispánság a vármegyarendszernek lett az alapja, addig a várbirtok közép- és kisbirtokká alakult; részben a nemesi rangra emelt várjobbágyok tulajdonába jutott, részben pedig parasztbirtok lett. A várhoz tartozó földek rendszerint szétzórva voltak és csak ritka esetben feküdtek egytagban a vár környékén. A várjobbágyok és várnépek lakóházaik helységet képeztek, amely felett a várispán állt.

Szent István halála után a magánbirtok többféle volt s annak törvényei a jelenlegitől lényegesen különböztek. A XI—XIII. századokban a személyre és vagyonra nézve törvény előtti egyenlőség nem volt s a magánjognak inkább csak a szokás volt a forrása. Magánbirtok keletkezett az ősi nemzetségi birtok szétosztásából: ilymódon részint nagy-, részint középbirtokok keletkeztek, továbbá a királyi adományozásokból, midőn az illető a birtokot örökjoggal a királytól kapta. Ilyen adományokban részint a beköltözött s itt főúri állást kapott idegek részesültek, részint pedig azok, akik a régi nemzetségi szállásokból nyert birtok jogosítványáról azért mondtak le, hogy tulajdonuk királyi adományozásra alapíttassék. Később az új adományok ebből származtak. Voltak továbbá olyan birtokok is, amelyeket a tulajdonosok ellenszolgáltatás fejében egészben vagy részben használás végett másoknak átengedtek, mert munkaerejük birtokok megműveléséhez kevés volt, tehát már a bérleti rendszer keletkezésével találkozunk. A honfoglaláskor itt talált lakosok (székelyek) földjei továbbra is birtokukban hagyták, továbbá azoké is, akik költözkö-

dés közben a magyarokhoz csatlakoztak, mint a jászok, kúnok és bessenyők. Ezek királyi privilégiumot élveztek. A felsorolt birtokok mellett végül a paraszti vagy kisbirtok azért is bir jelentőséggel, mert az erdők irtása s a mocsarak kiszárítása útján nyert területeket termőföldre alakította át.

De míg a magánbirtokot rendszerint hadiérdemek jutalmául kapták, addig a parasztbirtok a más földjén keletkezett. Miután pedig a jobbágymunka a szabad munkával szemben mindinkább háttérbe szorult, a későbbi jogfejlődés oda irányult, hogy a nehéz munkával megjavított és művelhetővé tett földre a parasztnak (jobbágyinak) joga mindjobban elismertetik. Ennek lett következménye az, hogy a paraszt, midőn földesurának földjét művelte s tartozásának eleget tett, jobbágytelkén nyert munkaeredménye felett szabadon rendelkezhetett.

Az 1241. évtől 1243-ig, mint a történelemből ismerjük, hazánkat egymásután sok súlyos csapás érte, utána pedig szomorú korszak következett, amely majdnem fél-századon keresztül tartott. Az országnak külső tekintélye megszűnt, anyagi tekintetben pedig tönkrement, mert V. István halála után a tekintélyesebb családok a királyi hatalmat semmibe sem vették, a nemességet nyomták, a köznépet zsarolták s az állapotok annyira elfajultak, hogy azokon sem a rákosi országgyűlés, sem pedig az egyház közbelépése segíteni nem tudott.

Wenzel Gusztáv: „Magyar diplomáciai emlékek” című munkájában írja, hogy néhány hatalmas főúr az ország törvényeit semmibe se véve, erőszakosan, önkényesen és erőhatalommal is foglalt birtokokat s terjeszkedett. Albert ausztriai és styriai herceg, a németújvári grófok a maguk kezére valóságos háborút viseltek, hogy Martell Károlytól Vas és Sopron megyéket mint hűbéres birtokot megnyerjék, amit meg is kaptak. A köznép el is szegényedett teljesen. Kedvezőbb viszonyok csak az Anjou-királyok uralkodása alatt álltak be.

A második korszak alatt nevezetes változást jelent a mezőgazdaságban a „szellemi munka emelkedése”, továbbá a „szolgai munkának szűkebb korlátok közé szorítása” és a „szabad munka jelentős terjedése”.

A szellemi munka terjesztését, mint láttuk, az országba telepített szerzetesrendek végezték. Ettől az időtől fogva kezdődik hazánkban az egyöntetűbb mezőgazdálkodás, mert korábban minden vidéknek más és más gazdálkodási szokása volt. A szerzetesek tevékenységének köszönhető, hogy helyesebb gazdálkodási módokat alkalmaztak.

A szerzeteseknek erről az áldásos munkájáról Vilányi Szaniszló a következőket mondja: „Legtöbb kolostoraink fekvéseinek túlnyomó részét akkoron még rengeteg erdők képezik... stb. A kolostorok a földművelést a rengeteg rovasára terjesztik s a gazdasági élet terén kezdettől fogva fontos művelődési tényezőkül szerepelnek. Irtják a rengetegeket, művelés alá veszik a parlagon heverő földeket, lakosokat telepítenek le. Míg egyrésztől a saját arcuk verejtékével is áztatott föld termékeit fokozzák, s iparszükségleteiket is jórésztben maguk állítják elő, másrésztől példájukkal megszentelik a munkát, mely a szabad magyar szemében még mindig becstelen, szolgai foglalkozásnak tartatott. A kolostorok e mezőgazdasági tevékenysége amily előnyös volt magára a kolostorra, éppoly jótékony lón hatásaiban az országos gazdasági és társadalmi viszonyokra is.”

Első királyaink korában nálunk a benedekrendiek telepedtek meg, akik már Olasz-, Német-, Cseh- és Lengyelországban is működtek s akik a külföldi szerzetesházakkal állandó összeköttetésben voltak. Irányító munkásságuk tehát egyöntetű volt a külföldiekével. A magyar-francia bencések összeköttetése céljából Szent László király a somogyi várban alapított apátságot Szent Egyed tiszteletére és azt francia bencéseknek adta át. IV. Béla király pedig az 1237-ben a ciszterciták részére alapított bélakúti apátságból Olaszországból hozott szer-

zeteseket. Hazánk mezőgazdasági viszonyaira érdekes adatokat találunk a XI. századbeli angol gazdasági naptárban. A lakosok és a szerzetesek, főleg a dunántúli gazdák példájára a szorosabb angol-szász összeköttetésnél fogva, a nyugati gazdálkodáshoz alkalmazkodtak. E naptárban a tizenkét hónap mindegyikére rajzokat közölnek, melyek az illető hónap gazdasági munkáját ábrázolják azokkal a szerszámokkal, amelyeket akkoriban használtak. A gazdasági munka az évszaknak megfelelően van felosztva és minden nép — különösen a régi magyarok, akiknek ősvallásában a nap, hold és csillagok fontosak voltak — ehhez alkalmazkodott. E naptár szerint az első hónap a nyugalomnak és mulatságnak, a második az irtási, harmadik a kerti, negyedik a szántás és földművelési, ötödik a réti kaszásmunkát, hatodik az erdei munkát lombos fákon, hetedik az aratási, nyolcadik a birka-tenyésztéssel járó munkákat, kilencedik a cséplést, tizedik a kovácsmunkát, szerszámok javítását, a tizenegy és tizenkettedik pedig a vadászatot ábrázolja.

Eddig tehát a gazdasági irodalomnak két munkáját ismerjük. Az első a X. században megjelent és már említett „Geoponica”, a másik pedig az angol-szász gazdasági naptár a XI. századból. Hazánkban inkább az utóbbi szerint igazodtak, mert népeinket az angol-szászokhoz szorosabb kapcsolat fűzte, de egyébként a naptár a gazdálkodás gyakorlati módjait behatóbban is tárgyalta.

A mezőgazdaság második korszakában a szolgaság igen jelentékeny elem volt, de már nem élt oly szigorú és kemény bánásmód alatt, mint a vezérek korában, mert királyaink a keresztény vallással a korábbi embertelen bánásmódot összegyeztethetőnek nem tartották.

Erre vonatkozik IV. László nyilatkozata az 1279-diki privilégiumában: „A mi szent összeülein és a többi katolikus fejedelmek úgy vélték, hogy kezdettől fogva minden ember a természetes természetet hasonló szabadsággal és szabad hasonlósággal az elrendezésnek csodálatos gondviseléséből kifolyólag képviselte; de mivel a né-

pek jogának szigorú hatalma az ily természetnek hátrányul szolgálván, az első szabadságnak határából egyeseket a nehézkesebb állapotnak ártalmasságába vont stb.” (vagyis szolgálkává tette). Ez a felfogás általánossá lett, amit mutat a győri káptalan egy 1250-ből kelt határozata: „Miután az emberi nem a paradicsom örömeitől száműzetett, a jelen életnek ezen zarándoklásába jutván, vak és az igazság fényétől idegen szívvel birván, míg a saját akaratától vezettetik és isteni segélyben szűkölködik, önmagában nem képes megállni, hanem a végtelen felé szórakozik és szétfut, s míg a kérdések különböző kapcsolataiba meríti magát, a hiúság őt lefogja, a kíváncsiság őt elvonja, a kapzsiság csalogatja, a gyönyör csábítja, gyötri a gyűlölet, megzavarja a harag, kínozza a szomorúság s az így legnyomorultabb esetekkel beburkolt szabadságot, amelyet neki a szülőtermészet adományozott, a nemzetek jogának szentesítésével nyomorultan elveszítette stb., hogy akiket a természet kezdettől fogva szabadoknak teremtett, a nemzetek jogának szolgaságába süllyedvén, az ősmegbocsátó lelkületnek ajándékával a szabadságnak adassanak vissza. Chepanust aranyzabadsággal ékesítettük fel, rajta és örökösein a jövőre nézve a szolgaságnak semmi foltja sem maradván vissza stb.” Azt a büntetést, hogy szolgaságra ítéltettek a bűnösök és így a társadalomból, mint a törvény védelméből is kizártak, már Szent István mérsékelte azzal, hogy a bűnös a sértett szolgája lett, de szabadságát vissza is válthatta. Egy másik oka a szolgaságnak a hadifogság maradt, mert: „Idő multával hitben megerősödvé az ország, nagyjai könnyedén akarván élni, számtalan fogollyal rendelkezvén, nem bocsátották azokat szabad elmeneletre, hanem lakhelyeik szolgálatára rendelték azokból stb.” (Kézai Simon krónikájából.) De a XII. században már ez is megszűnt. Súlyosabb volt azonban a személyi szolgaság, mert az ezt teljesítők adás-vétel és záloguladás tárgyai is lettek. A pozsonyi káptalan 1287-ben szolgálk eladásáról adott ki bizonyságlevelet. Kálmán király

tiltotta el, hogy magyar és magyarországi születésű szolga idegen országba eladathassék és ő tiltotta el azt is, hogy a zsidók keresztény szolgák tartásával, vételével és eladásával üzérkedjenek, ami megállapítást nyert a Kálmán király alatt tartott első esztergomi zsinat 60. határozmányában.

A közönséges szolgáktól megkülönböztetve voltak az udvarnokok, — kiket később csak királyok, királynők és egyházi méltóságok tartottak — akik munkájukkal voltak csak szolgálathoz kötve; de már nekik is kedvezőbb helyzetük volt, mert nem álltak határnélküli önkény alatt, minthogy szolgálataik mérvét szabályok rendezték s a felettük való hatalmat törvények biztosították és védték.

Az uraknak szolgáik eltartásáról gondoskodniok kellett, tehát telkeket kaptak, melyek hasznából éltek családtagjaikkal együtt, mint nem szabad kisbirtokosok és szolgálatukat a kapott birtok fejében tartoztak végezni. Nem voltak tehát teljes lényükben lekötve uraiknak, mert szolgálataik mennyisége és minősége is meg volt határozva, s ezenfelüli munkaerejüket saját telkük megmívelésére fordították. A rendes szolgáktól megkülönböztették azokat, akik uraik által halál esetére egyes egyházaknak lelkiüdvére hagyományoztattak; pl.: „a tökéletesebb szolgáknak egyházi fajtája, akiket elég helyesen osztályozhatnánk alapítványiakra és végrendeletekre. Az alapítványiak valának azok, akik vagy királyoktól vagy magánpolgároktól alapítvány címén az egyháznak és a szerzetesrendeknek ajándékoztattak; a végrendeletiek pedig azok, akik a jövendőbeli örvendetesebb élet reményében, vagy a tisztítóhelyi büntetések félelméből, különösen végakaratból azoknak visszahagyattak. A végrendeletiek azonkívül gyászszolgáknak is neveztettek azért, hogy minden évben azon a napon, melyen gyászistentiszteletek szolgáltattak, bizonyos ajándékokat az egyház vagy a szerzetesház számára felajánlani tartoztak.”

A köteles szolgáltatások különféle terményekből állottak s ezek a tartozások uraik várainak rendezésével is kapcsolatban voltak, ami az udvartartási jognak szolgált alapjául. A nagybirtokosoknál a szolgák már a XI. században is több osztályt, egy-egy társulatot alkottak és munkájukat előljárók, udvarbírák, tisztek vezetése alatt teljesítették. A mezőgazdaságban pl. szántóvetők, molnárok, sütők, szőlőművelők, kertészek, erdőcsőszök, a szarvasmarha-, ló-, juh- és sertésenyésztésnél alkalmazott szolgák, továbbá szekeresek, kovácsok, vadászok, halászok, hálókészítők, kutyapecérek, madarászok, solymárok és méhészek voltak, a háztartásban viszont tárnokok, fegyvernökök, harangozók, hirnökök, kamara- és szobaszolgák, pincekezelők, pohárnokok, szakácsok, ételfogók, tálnokok, istállósolgák, szücsök, vargák és csajkások.

Legnevezetesebbek azonban a királyi udvarnokok és szolgáló népek, akik a főmesterek, a várispánok és századosok alatt álltak. Főmesterek voltak: a királyi főudvarmester, királyi főlovászmester, királyi főpohárnok és zászlós urak. A várispánok, — midőn a várispánságok vármegyékké alakultak és főispánokká lettek — szintén előkelő helyet foglaltak el már az akkori államszervezetben is.

A szolgáknak szabaddá tétele kétféle volt: teljes és nem teljes. A nem teljes szabaddá tétel szerint személyileg az illető ugyan szabad lett, de azért némi szolgálatot köteles volt teljesíteni, pl.: „Ezek a szolgaságból felszabadítottván, Szent Mórítz testvéreinek évi adót kötelesek fizetni.” „Ugyancsak Damacha, Hovodi és Hugdi szolgálókat szabaddá teszem, hogy semmi más szolgálatra ne tartozzanak, kivéve a negyven napot, mindenik tíz kézi teljesítést és javamra tíz misét végeztetni köteles.” „A szolgálai sorból felmentetteket, akiknek tisztsége vala a leleszi Préposttal — amennyiben szükséges — vagy a Prépost rendeletére a testvérekkel felkészültséggel menni, az Egyház szerelvényeit kezelni, a küldöttsé-

get, ahová szükséges, elszállítani, a lakhelyi megbízásokat, vagy más egyéb anyagi ügyeket megbízatás szerint minden ellentmondás nélkül teljesíteni tartoznak.”

A szabad mezőgazdasági munkát országosan elismerték, amire különösen Szent István intézkedései gyakoroltak nagy befolyást. A vármegyék alapját és fennállását az biztosította, hogy jobbágyaik és a nem szolgai nép a lakosoknak az az osztálya volt, amely ugyan nem nemes, de kedvezményeik mellett a gazdálkodásból, mint szabad emberek éltek. Ezt a szabadságukat II. Endre aranybullája is megerősítette. A szabad munkát a községi rendszernek fejlődése támogatta, amely azáltal terjedt, hogy a hatalmas nagybirtokosok szolgáljaikból igen sokat szabaddá tettek, s innen van, hogy kisbirtokon leginkább csak szabad munkát találunk.

A szabad munkának gazdaságtörténeti jelentőségét elsősorban a várjobbágyságnál említjük, akik az ország nemes lakosai voltak s akiknek főhivatásuk a katonáskodás volt. Jogra és rendre nézve elsőbbek voltak azok, akik szabadságukat még Szent Istvántól nyerték; volt náluk rangfokozat és a XIII. században sok várjobbágy birtokával együtt nemességet is kapott. A várjobbágyokon kívül már Szent István korában is voltak az országban szabad kisbirtokosok, akik nemesek nem voltak ugyan, de szabadságukban őket a törvény védelmezte és számuk folyton szaporodott a szolgák felszabadításával. Ezekre vonatkozik Kálmán király törvénye: „A régi letelepültek elmozdítottván, nem találva helyet másutt számukra, a sajátjukba térjenek vissza. Ha pedig azok földje a szerzetházaknak vagy templomoknak adatott, ez sértetlenül úgy maradjon.” Társadalmi állásuk kétféle volt: Az első csoportba tartoztak azok, akik a saját földjükön maradtak, vagyis az ország régibb lakosainak maradékai, akiknek sikerült szabadságukat és földjüket a honfoglaláskor megtartani, s akiket az önkény és foglalások ellen a törvény is védett. Lényegesen különböztek ezektől azok a szabadok, akik mások földjén végeztek

szabad munkát díjazás fejében, amiért a földnek teljes hasznát élvezték. Ezek alkották a második csoportot. Ilyenek voltak különösen az úgynevezett „vendégek” vagy „hospites”, akik sajtárságos népmozgalommal voltak kapcsolatban, mely a X. században Nyugateurópából kiindulva, felénk sok jövevényt hozott. Társadalmi életükben szabadok voltak és nem harcolni jöttek, hanem békés foglalkozást, földművelést, ipart űztek, a föld tulajdonosának nem munkával, hanem terménnyel adóztak, vagy pénzt fizettek. A királyok részéről pártfogást és kedvezményeket is kaptak, mivel az ország iparát emelték. Leginkább németek voltak ezek, akik kisebb-nagyobb csapatokban telepedtek le és falvakat, sőt városokat is építettek.

A mezőgazdálkodás eredményét, a munka sikerét az biztosítja, ha rendelkezünk azzal a tényezővel is, amit a közgazdaságtan tőkének nevez és ami alatt a mások szükségleteinek kielégítésére irányuló termelési befektetéseket értjük.

A XI—XIII. századokban a pénzgazdálkodást nem ismerték, mert pénz kevés volt forgalomban. A gazdaság szükségleteiről úgy gondoskodtak, hogy természetvényekkel szerezték meg a szükséges, de saját maguk által nem termelt tárgyakat. A nagybirtokosok különösen nagy gondot fordítottak a munkaerő megszerzésére és megtartására, mert akkoriban ennek volt a legnagyobb értéke s minden nagybirtok tulajdonosa arra törekedett, hogy birtoka szaporodjék és annyi földje legyen, hogy sok jobbágyot tarthasson, mert az úri földnek művelése és nagymennyiségű termény beszolgáltatása csak úgy volt lehetséges. A birtokos személyileg és vagyoniilag védelmezte lakosait, mert munkaerejük által anyagi jólétét biztosították. Így szaporodott folyton-folyvást az ország egyes részeiben az eredetileg gyér népesség és növekedett a lakosság számával a földnek használata és jövedelme is.

A XI. században hazánk lakosai már állandó lakhelyeket létesítettek nemcsak a Dunántúlon, — melynek

lakosai már a frankok korában elzárt helyiségekben tartózkodtak — hanem az Alföldön és az ország északi és keleti vidékein is. Ezt bizonyítja a Kálmán király alatt tartott második zsinatnak határozata, amely kimondja, hogy: „A major, amelyben templom van, a templomtól távolabb ne essék; ha távolabb esnék, pénzt fizessen és oda fejlődjön.” A főurak és nagybirtokosok palotákban és később váraikban laktak, amit a reánk maradt tudósításokból látunk; pl.: „... a szent Keresztről címzett pusztát, ahol végre építkezett; aminek földje közös leendő összes fiaim számára, mivel a hely különleges, amit köznyelven Udvarhel-nek hívnak; de az épületeket és más szükségeseket, amelyek e fölött vannak, amint Magyarországon szokásos, a legifjabb bírja”. A kisbirtokosok és munkások lakhelyét „mansio”-nak nevezték. A füst említése önálló lakhelyet jelzett, s füstpénz fizetése kötelező volt és a háztűznézésnek régi szokása ide vezethető vissza. A váradi püspökség történetében olvassuk, hogy Debrecen, Komádi vidékén a mai pusztaság számos faluval volt beépítve s a XII. században Bihar megye, ha nem is volt népesebb, mint ma, de községe legalább is kétszer annyi volt.

A kisbirtokosok „mansioival”, házhelyeivel összefüggtek a telkeik is; az udvar és kert tekintetű a birtok főrészének akkor, midőn a lakhelyek alapítása volt a főfeladat, a gazdasági föld ennek csak mintegy tartozéka gyanánt szerepelt. A községek alapításánál a közös határból kapta ki minden gazda a lakházra szükséges tért a gazdálkodáshoz adott föld kijelölésével együtt. Itt tehát a határ egészen vétetett s ezen közös földnek a lakhely egyik alkatrésze volt. Az előbbi esetben tehát a gazdák lakhelyeiket és a gazdálkodásukhoz kijelölt földilletéket külön kapták ki, míg az utóbbi esetben ez együtt történt; a legelő és erdő minden gazda számára közös maradt, ahhoz csak a zsellérképen ottlakó szolgáltnak nem volt joguk. Az önkényes foglalásokat szigorúan tiltották s azok mint a közrendnek sértése, büntetés alá is estek.

A mansioknak tehát kétféle nemét különböztethetjük meg s így a faluk is kétfélék voltak. A német agrártudomány azokat a falvakat, ahol a mansiok és a gazdasági földek külön voltak: „Dorf ohne Feldgemeinschaft”-nak, azokat pedig ahol, a lakhely a határbeli gazdasági földdel összefüggésben volt: „Dorf mit Feldgemeinschaft”-nak nevezi.

A régebbi német írók mind azon a nézeten voltak, hogy az ottani mezőgazdaságnak kiindulási pontjai különálló lakhelyek voltak s csak később, a középkorban egyesültek nagyobb biztonság miatt falvakká. Ezzel szemben Olufsen dán tudós „Adalék Dánia belső alkotmányának felvilágosításához” című művében azt állítja, hogy hazájukban a földművelés kezdetét nem egyesekben, hanem nagyszámú családok összességében kell keresni, kik az elfoglalt földet közös birtok gyanánt szállták meg, melyből mindegyik gazda a maga részét oly módon kapta, hogy a falu vagy lakhely összessége számára alkalmas tér fenntartatván, ennek közelében minden egyes gazda részére egyenlő értékű művelésre alkalmas földterület jelöltetett ki, a messzebb fekvő föld pedig mindnyájuknak közös használatra rendeltetett.

A községeket a helység határán lakó gazdák összessége képezte, melyeket akkoriban hazánkban általában „villáknak” neveztek, s bizonyos előkelőségi különbség állott fenn köztük; mert pl. a XI. században, mikor I. Béla király 1062-ben Székesfehérvárott országgyűlést tartott: „Küldött a legkegyesebb király az egész Magyarországra hirnököket, hogy az egyes majorokból két értelmes (beszédés) öreg hívassék meg a király tanácsába.” De miként a társadalmi viszonyokat, éppen úgy nem értjük meg a községi életet sem gazdálkodási szempontból, hacsak nem vesszük tekintetbe az akkori természetes és a mai pénzgazdálkodás közti különbséget, mert a kettő még következményeiben is nagyon különbözik egymástól.

Mindenféle személyes szolgálatot egy bizonyos területű földnek az átengedésével jutalmaztak. Azokat a sza-

bad embereket, akik földesuraikat szolgálták, nem pénzzel, hanem földdel fizették, épp így a szolgák eltartásáról is földnek az átengedésével gondoskodtak. Akik idegen földeket birtak, a bért természetvénnel vagy munkával fizették. Ennek megfelelően egy községben is többféle sorsú kisbirtokos lakott, akik a földet különféle címen birták.

A nemes birtokosok, ha birtokuk mindjárt egy határban is volt, nem községet képeztek, hanem közbirtokosságot. A nemes községek tagjai eredetileg nem voltak nemesek, csak később emelték őket birtokukkal együtt nemesi rangra, amint ez számos várjobbággal megtörtént. Ilyen pl. a 24 nemes turopoljai község, amelyek jobbágyközségek voltak s privilégiumukat ritka vitéségük, a haza és király iránt tanusított tántoríthatatlan hűségük jutalmául IV. Béla adta 1225-ben, de megerősítést nyert 1272-ben V. István, 1278-ban IV. László, 1436-ban Zsigmond és 1514-ben II. Ulászló királyok által.

Sajátságosak voltak azok a községek, melyeket a nyugatról beköltözött idegenek, az úgynevezett „vendégek” alapítottak s amelyek rövid idő alatt annyira fejlődtek, hogy városokká alakultak. A soltszégeket már a XIII. században is megtaláljuk, virágzó koruk azonban a XIV. és XV. századokra esik s így ezekről bővebben a III. korszaknál lesz szó.

Az eddigiekből láthatjuk, hogy hazánkban háromféle község volt: még pedig: szabad, szolgai és vegyes község.

Szabad községek voltak kiválsólag a várjobbágyok és a vendégek községei. A mezőgazdaság történetében a szabad községek annyiban érdemelnek figyelmet, mert helyzetükre a szolgai községek is vágyakoztak, amiből azután éles súrlódások és perek keletkeztek.

A szolgai községek fennállását a gazdálkodás érdeke kívánta, azért inkább csak a nagybirtokosok jószágain voltak. A szabad községekké való alakulásnak abban a stádiumában voltak, hogy a lakosság munkaereje nem

volt teljesen lekötve a földesúrnak, mert felette részben maguk rendelkeztek. Kétféle volt a szolgálai község, mert voltak olyanok is, melyek a munkának csak egy bizonyos nemére kötelezett népnek az elhelyezésére és eltartására szolgáltak.

A vegyes községekben, ahol a lakosok részben szabadok, részben nem szabadok és így megosztott volt, zavaros állapotok voltak, mert a lakosok társadalmi állásuknál és birtokuknál fogva nagyon különböztek egymástól. Ilyen vegyes község volt Veszprém, amelyet Szent István és Szent László királyok kora óta ismerünk. Kedvezőbb helyzet ezeknél az Anjou-királyok korában, a tatárjárás után kezdődött. A községi lakosok közötti kötelék abban állott, hogy a közös határban együtt laktak, a földet együtt birták és művelték s ha a határban valami károsodás történt, a kárt is közösen viselték.

A községek rendezésére nézve megjegyezhető, hogy a lakházak önálló tűzhelyek voltak, melyek az udvarral, a kerttel együtt annyi alkatrészt képeztek, ahány gazda a községben lakott s a tűzhelyek száma szerint a földtulajdonosnak füstpénzt fizettek. A művelés alatt álló föld az egyesek társadalmi állásához képest különböző jogi minőségű volt. Gazdasági szempontból azonban az anyagi munkaerőn, annak mikénti alkalmaztatásán és eredményén volt a súlypont, mert ez volt az alapja az ország anyagi jólétének és egyesek megvagyonosodásának egyaránt. A községi élet abban domborodott ki, hogy községek voltak a földek, melyekben a lakosok mindegyikének használati joga volt, s ehhez a víz, közlegelő, közös erdő, homokbánya stb. is tartozott.

A községekre vonatkozó ügyek intézése Szent István törvénye szerint a községi előljáróra volt bízva, kit szabad községben annak tagjai, vegyes községben a lakosok meghallgatásával a földesúr, más községben pedig a helység földesura nevezett ki.

Az ország benépesítése Szent István korában vette kezdetét és arra vonatkozólag, hogy „idegenek”-et már a

XI. század elején is telepítettek, értékes adat van a pécsvárad apátság 1015-diki okmányában, ahol Szent István azt mondja: „A szabad emberek adójának azon harmadát, melyet az egyház területén lakó idegenek fizetnek, a testvéreknek (szerzeteseknek) adtuk.” Géza király, midőn 1075-ben a szentbenedeki apátságot alapította, megengedte az apátnak, hogy a Tisza mellékén fekvő birtokait a gazdálkodás érdekében új lakosokkal benépesítheti: „Az előbb említett helyeken Magyarországon, ugyanis Meler, Sapi, Pelo, Sagy, Alpár, Chonu és Fyze ghen, bármit akar az apát, az emberek által az ekékkel, tegye.” A földesúr engedelmével azonban senki sem telepedhetett le, ami kitetszik a veszprémi apátság 1025-diki privilégiumából, melyben Szent István így rendelkezik: „Hatalmat adok ugyanezen telepen arra, hogy akik a szent zárda birtokain az apátnő és nővérek engedelmével akarnak tartózkodni, e helyről kiűzessenek.” A pannonhalmi apátság egyik okmányában pedig azt rendel: „Azon szabad emberek felvételére vagy elbocsátására, akik ezen földet lakni és művelni akarják, a helyi apát úr illetékes.”

Királyi rendelvénnyel szerint sok új telep létesült az országban a későbbi századokban is, pl. Sáros megyében 1209-ben Újfalva, 1217-ben pedig a mai Szokolca városa. Ha tekintetbe vesszük, hogy mily nagy területeket foglaltak el az erdők és mocsarak még a XI. században is, akkor méltányolhatjuk királyainknak azt a jóindulatú intézkedését, hogy munkásnépet telepítettek a lakatlan, mocsaras vidékekre, hogy a földet művelhetővé és hasznavehetővé tegyék. Az új telepítvények létesítését, az országnak új lakosokkal való benépesítését különösen a XIII. század szomorú eseményei parancsolták; a tatárjárás utáni teljes pusztulás indokolta ezt.

Áttérve a második korszak mezőgazdaságának egyes ágaira, általánosságban azt mondhatjuk, hogy a gazdasági állapot az ország egyes vidékén határozottan virágzó volt. Történelmileg meg van örökítve a bécsi képes króni-

kában, hogy mikor III. Henrik császár 1051-ben az országot megtámadta, kiéhezett katonái az élelmiszereknek oly bőségét találták, hogy bámulatba estek. Mikor azután a magyarok megverték őket és fegyverszünetet kötöttek: „Ekkor Endre király a császárnak 1000 óriási bikát, igen sok kenyeret, továbbá juhokat és ökröket, vagyis mezei barmokat és rengeteg mennyiségű bort küldött.”

Azok a történetírók, kik a keresztesháborúknak szemtanúi voltak, mindnyájan az ország bő termékenységéről írtak, sőt Frisingiai Ottó azt írja: „A széles síkság kitünő folyóvizeivel, különféle berkeivel, kellemes kinézésével és dús termékenységgel úgy tűnik fel, akár csak a paradicsomkert vagy Egyiptom volna.”

Ha tehát a XIII. század szerencsétlen viszonyai között is megvolt az ország termékenységének híre a külföld előtt, nagyon érdekes volna bővebben ismernünk az akkori gazdálkodási viszonyokat, sajnos azonban, erről elegendő adat nem maradt vissza; csak egyes okiratok, a tizedjog oklevelei és a vámtarifák adnak erre nézve némi felvilágosítást.

A történelmi okiratok inkább csak a birtok fennállására és a peres ügyekre vonatkoznak.

A tizedjogról — leginkább az egyházi tizedről — szóló középkori oklevél sok van. Általános kötelezettség volt, hogy mindannak, amit az Isten adott (termesztvényekből és állattenyésztésből is), egy tizedrész az egyházat illette.

Az akkori vámtarifák pedig a kereskedelmi forgalomnak adják tiszta képét. Ezek közül nevezetes az esztergomi és budai, mert ez a két hely volt a belkereskedelemnek gócpontja. Az esztergomi tarifa már 1198-ban fennállott s abban fel van sorolva minden gabonaféle, len, kender, gyümölcs, kecskebőr és szűcsárúk, bor, sör, sajt, gulyabeli ökör, sertés, birka, halak. A budai vám-tarifa 1255-ből (mikor annak jövedelmét IV. Béla király a margitszigeti domonkos apácáknak ajándékozta), maradt fenn.

Arra nézve, hogy a mezőgazdasági termények a külkereskedelemben miként szerepeltek, a XI. századból való hainburgi és a XII. századból fennmaradt steini vámszabály ad felvilágosítást.

A hainburgi vámszabály csak a dunai kereskedelemre vonatkozik s tárgyai a gabona, bor, fa és fakészítmények, állatbőrök, szűcsáruk, méz, viasz és halak. Megjegyzésre érdemes, hogy a bécsi kereskedők Győrben, a Győriek Hainburgban kaptak kölcsönösen vámkedvezményt. A steini vámszabály a szárazföldi kereskedelemről is szól s az szarvasmarhákat és sertéseket is említ, továbbá gabonát, hüvelyesveteményeket, mákot, komlót, gyümölcsöt, fát, bort, juhokat, állatbőröket, szűcsárukat, mézet és halakat. Wenzel Gusztáv: „Magyarország bányászatának kritikai története” című munkájában azt mondja, hogy a keletrómai császárságba kivitt terményekre és fémekre is állott fenn vámszabály.

A XI—XIII. századok kereskedelméről nagyon kevés adat maradt meg s a meglévőkben csak azt tudhatjuk meg, hogy a gazdálkodás egyes ágait mily mértékben művelték.

A gabonaféléket már a vezérek korában is megmunkált földön termelték s az így előkészített földnek Szent István korától kezdve többféle elnevezése volt. Legáltalánzóbb azonban az „ager” elnevezés maradt; azokat a nem szabad embereket pedig, akik a földet művelték, „aratores”-nek hívták. A második korszak alatt a gabonafélék közül termelték a búzát, rozsot, árpát, zabot, tönkölyt és kölest, továbbá hüvelyeseket, mákot és lent. Az éghajlat szerint termeltek még más növényeket is, de a gabonaféléket leginkább csak a Dunántúlon.

A szántóföldeket aszerint osztották be, amint a lakhelyek, illetve községek viszonyai alakultak. Kezdetben, midőn az állandó lakhelyek községekké alakultak, bővben voltak a földnek, szántóföldet tehát ott létesítettek, ahol legalkalmasabb és legkényelmesebb volt. Rendszeresebb beosztás csak akkor történt, midőn a községi bir-

tok az egyesek birtokából különvált és a birtokokat ekealjak és később holdak szerint kimérték s árkokkal határolták. A gróf Zichy-okmánytárban van adat arra vonatkozólag, hogy a községeknek határokkal jelzett területe volt, pl.: „általment a megkülönböztetett földhatárokon”, melynek kijelölése és megállapítása mindig királyi jóváhagyással történt; a község területén belül kiosztott szántóföldeket „sessionak” nevezték.

Idővel, minél inkább fejlődtek a községek, a szántóföldek rendezése is határozottabb formát nyert; a szántóföldeket az akkori egységes mérték, vagyis „ekealjak”, „arátrum” szerint mérték, ami akkora terület volt, amit egy nap alatt bizonyos számú (rendszerint négy) ökörrel felszánthattak. Farkas Pázmán fiának 1160-as években kelt végrendeletéből a következő rész: „Praedium Edeel supradicto monasterio dedi cum duobus aratris boum, et quatuor familiis servorum.” (Edel nevű birtokot a fentnevezett zárdának adtam két igás ökörrel és négy családos cseléddel) azt bizonyítja, hogy az „aratrum” szó tulajdonképen az egy igába fogott ökröket jelentette s csak később vonatkozott ez az elnevezés arra a területre, amelyre az egy igába fogott ökröket használták, míg végre csak a földter meghatározására szolgált. A területnek ez a meghatározása tehát csak lassankint, önmagától keletkezett s eredete visszavezethető a tatárjárás idejére. Az „ekealja” nagysága nem is volt egyforma az országban, mert az a talaj minőségéhez képest módosult. A régi okmányok adatai azt bizonyítják, hogy nálunk egy „ekealja” akkora terület volt, amennyit egy nap alatt négy igás ökör szántott fel. A „jugerum”, vagyis „hold” szerinti számítás, mint az „ekealj”-nak állandósított mértéke, 1268-ban kezdődött és egy aratrumot 100 jugerumban számítottak.

Egyes helyeken például a német telepítvényeknél a szántóföldek mértékegységére a „laneus”-t is alkalmazták, amely mint egyik 1295-iki oklevél említi, „tizenkét cso-

mót tartalmaz és mindegyik csomóban tizenhat kar és egy tenyérnyi foglaltatik”.

A régebbi időben a területeket leginkább nyíllövésekkel és szemrevétellel határozták meg; a tulajdonképeni mértékek csak későbbben nyertek alkalmazást és a földterülettel egybe vették az annak művelésére alkalmazott szolgákat és igásállatokat is. A művelésre alkalmas földeket magánbirtoknak osztották ki, a művelésre nem alkalmas terület pedig közös használatra maradt; az előbbiből minden lakos egyformán részesült s miután a községhez legközelebb fekvő földek legkényelmesebben kezelhetők, ezekből mindegyik lakos részesedett s így keletkeztek azok a keskeny dűlők, melyek még ma is sok községben megtalálhatók. A távolabb fekvő földek művelését tanyák építésével tették lehetővé, amelyek helyén később többnyire új község létesült. A szántóföldek rendezésénél a határjelekre és határvonalakra is nagy gondot fordítottak. A határjárásoknál szokásos volt az eskü, a határjelek sérthetetlenek voltak és azokban bizonyos tárgyakat ástak el.

Fel kell említenünk, hogy a tulajdonképeni földművelés miféle munkából állott. Szükséges volt először is az, hogy a szántóföldnek kiszemelt terület talaját a művelésre alkalmassá tegyék, ami igen sok esetben és helyen fáradságos munkával járt. Ha ebben az időben a szántóföldeket trágyázták is, megtörtént, hogy abbahagyták a további művelést, ha a ráfordított munkának kellő eredményét nem látták. A XI-ik században még volt eset arra, hogy a gabonafélék magvai, — mint a vad növényeké — a gazos földre hullva, minden művelés nélkül tenyésztek. Ott, ahol azonban már földművelés volt, a talajt a gatzól megtisztították és vetés előtt felszántották. A földművelés egyéb munkáit akkoriban három részre osztották, nevezetesen: 1. az aratás; 2. a kévék készítése és összerakása és 3. a termés behordása. Például „szántják a tavasz napjait, az ősznek és nyárnak kilenc napját, azután aratnak, összegyűjtenek a csűrbe, kicsépelnek, a malomba

hordják és innen a szeretetházba stb. Bármit vetnek vagy arassanak, annak felerészét kapja az Apát megbízottja stb.” A szemet vagy cséplőfával, úgynevezett cséphadaróval verték ki a csűrben, vagy pedig lovakkal nyomtatták ki a szérűn. Az okiratokban sok helyen van említve a „csűr”, ami azt mutatja, hogy a XI-ik és a következő századokban jobban divatozott a cséplés, mint a XIX-ik század elején, amikor a szalmás gabonát a szabad ég alatt rakták össze kinyomtatás céljából. Különben figyelembe kell vennünk Guibert apát mondását az országon keresztülvonuló keresztesekről, hogy „többévi búzatermést láttak a mezőkön torony módjára összerakva, amint azon vidékeken szokásos s amelyet az emberek csépeltek”.

A gabonának csépléssel vagy nyomtatással való kiválasztása volt a legtovább tartó gazdasági munka, elvégzését azonban időhöz nem kötötték, mert a gabona akkoriiban nem volt a külkereskedelem nevezetes tárgya. Egyes nagyobb uradalomokban még ma is látni maradványát az akkori idők „csűr”-építésének. Az ácsi uradalomban például egy közel 15 hold nagyságú négyszögletes terület volt körülépítve csűrrel, középelőrészen egy olyan magtárral, amelyben négyökrös szekerek is kényelmesen közlekedhettek. A magtár még ma is fennáll, de a csűrkoloszsus oldalfalát ma már csak majorkerítés gyanánt használják, emlékeként a rég letűnt századoknak.

A szántóföldek művelésére a szarvasmarhák vonóerejét vették igénybe, míg a lovakat inkább a termés behordásánál és nyomtatásnál használták. Főszerszámuk az eke volt, amelynek érdekes történetét külön munkák tárgyalják s itt csak annyit említünk róla, hogy az kezdetben egy levágott fatörzsből állt, amelynek kiálló ágaival karcolták fel a talajt.

A XI-ik században a tuskónak ezt a kiálló ágát már vaskampóval helyettesítették és később eléje még kést is alkalmaztak, ami a mai csoroszlyát pótolta. Tökéletesebb csak akkor lett az eke munkája, mikor a vaskampó mellé egy — a mai ekekormánynak megfelelő — lemezt alkal-

maztak, ami a felkarcolt földet porhanyította és elfordította. A Frankbirodalomban Nagy Károly korában már az így felszerelt eke volt használatban s a magyarok a Dunántúlon ilyen találtak bejövetelük idején. Egy 1236-ból való okirat következő szövege azonban: „a két vas közül, amely az ekéhez szükséges, a hosszabbikat a pap, a másikat a szolgák tartoztak kezelni” azt jelzi, hogy nálunk az eke szerkezete némileg módosult.

A „kasza” már az ókorban is használatos volt s nálunk is a legrégebb idők óta használták, éppen úgy a „sarlót” is. A szekér a honfoglalás idején már használatban volt, úgyszintén a „fa- és vasvilla” is ismert eszköz.

A learatott gabona kékbe kötése, keresztetekbe rakása az Árpád-királyok korában is úgy történt, mint ma, a szénát, szalmát is petrencékbe, boglyákba, kazlakba rakták össze. Ilyen nagyobb boglyákat, kazlakat láthattak az első kereszteshadak Magyarországon; erről mondja Guibert apát: „többévi búzatermést láttak a mezőkön torony módjára összerakva”. Ürmérték volt a vödör, a véka és a köböl, hossz mérték pedig a könyök, a kötél és a rőf.

A földművelési rendszert illetőleg határozottan megállapítható, hogy a honfoglalás idején a Dunántúlon már a háromnyomású gazdálkodási rendszer volt divatos, mely a Frankbirodalomban nyerte teljes kifejtését és onnét Magyarország nyugati vidékeire is áterjedt. E szerint a rendszer szerint rendelte el Nagy Károly: „hogy mezőinket és műveléseinket jókarban tartsák és rétjeinket időlegesen őrizték”.

A XI-ik és XII-ik századokban a szerzetesek is ezt a rendszert alkalmazták s az ország többi részeiben is megkedvelte a nép. Az Alföldön azonban az állattenyésztés maradt a főfoglalkozás, a föld művelése csak másodsorban jött tekintetbe. Ahol a szerzetesek munkája átalakította a lakosokat és a keresztény vallás terjedt, a földet is nagyobb mértékben művelték, de egyes területeket csak alkalmilag vontak eke alá. Az Alföldön ez csekélyebb fáradsággal járt s ez a szokás a Dunántúl egyes vidékeire

is átterjedt; a cséplés helyett a nyomtatást kezdték divatba venni és csűrök helyett gabonavermeket készítettek. A hegyes vidéken más művelési módot használtak. Itt azonban mindig az erdők irtása volt a főcél s így még azok a lakosok sem alkalmazhattak megfelelő rendszert, akik ezt már akkor is szorgalommal tették volna, mint például a szepesi szászok. Idők folytán alakult ki itt is a háromnyomású gazdálkodási rendszer.

Nem hagyhatók megemlítés nélkül a gabonatermeléssel kapcsolatos iparágak, mint a malomipar, kenyérsütés és a sörkészítés.

A malomipar már Szent István korában elég tökéletességre emelkedett; a száraz- és vizimalmok közt különbséget tettek, kiemelve azt, hogy az emberi kézzel hajtott szárazmalom mesterségesebb, mint olyan, melyet állatok hajtának. Erre vonatkozólag szent Gellért legendájában a következőket olvashatjuk: „...Történetesen azon erdős vidéken állott egy ház, amelyben szent Gellért volt szálláson. Ezen a helyen éjjél körül malomzúgást hallott, bár a malmot egyébként nem látta. Csodálkozott, hogy mi lehet ez? Legott az az asszony, aki a malmot hajtotta, énekelni kezdett stb. Mivel pedig a malmot az asszony, egyedül, csak kézzel hajtotta, Walther (szent Gellért útitársa) így szólt: Ez az éneklő asszony azon embernek a szolgálója, akinek vendégei vagyunk. Órli urának búzáját olyan időszakban, amikor a vidéken más malom egyáltalán nincs. A püspök erre azt kérdi: vajjon valami művészet-e ez, vagy szolgálói munka. Művészet is, meg munka is, mondja Walther, mert nem marhaerővel hajtja, hanem sajátkezüleg forgatja. Mégis csodálatos dolog, — mondja a püspök, hogy az emberi nem mint tartja fenn magát. Ha ugyanis művészet nem volna, ki bírná ki a munkát?” stb.

Legáltalánosabbak voltak a vizimalmok, melyek a molnárok gondozása alatt álltak, akiket mint szolgálókat a régi időben a király adományozott meg. A malmok a birtok egyik tartozékát képezték, azonban volt rá eset, hogy a

malomkerék más tulajdona volt s nem a földtulajdonosé; errevonatkozólag a Hazai Okmánytár I. köt. 76-dik lapján találjuk a következőket: „Egy malomkerék, amely a Gyöngyös vizén járt, két részre ment, melyek közül az egyik Hercinig, a másik Ratoldo-gyermeknek jutott.” A malmok építésére és felállítására mindig a földesúr adott engedélyt. Szélmalmokról az okiratok említést nem tesznek. A kenyérbiztosítást a nagybirtokosoknál a szolgák sorához tartozó „sütők” végezték. Mint kisbirtokosok azért említendőek fel, mert az egyházi és világi uraknak kenyérral is adóztak.

A mezőgazdasághoz tartoztak azok a növények is, amelyekből a sör készült, mint a „brásium”, „cumulus” és „marcium.” Az okiratokban éppen úgy, mint a bor, a mezőgazdaság tárgyai között szerepelnek.

A szőlőművelésre és bortermelésre vonatkozólag már említettük, hogy azt a rómaiak kezdeményezték s az ország későbbi lakosai csak folytatták és tökéletesítették annyira, hogy a XI-ik században a szőlőművelés a lakosoknak kedvenc foglalkozása volt, aminek a viszonyok is különösen kedveztek. Bár a nyugatról beköltözött szerzetesek a szőlőműveléshez és a borkészítéshez keveset értenek és csak itt ismerkedtek meg jobban azzal, mégis főleg az ő érdemük, hogy a szőlőművelést okszerűen továbbfejlesztették. A tőlünk nyugatra eső országok a szőlőművelést és a borkészítést határozottan Magyarországtól tanulták.

A XI-ik századbéli okiratok a szőlőművelésre vonatkozólag bő adatokat szolgáltatnak és igen tanulságosak, de megállapítható belőlük az is, hogy az ország minden részében ekkor már volt bortermelés. A XII. és XIII. századok oklevelei még bővebben tartalmazzák az idevonatkozó adatokat, különösen IV. Béla királynak a bélakúti apátságának adott 1237-iki alapítólevele, továbbá a Nyúl-, Ság- és Éch-helységben lakó szőlőművesek viszonyait szabályozó 1240. évi okirat. A magyar bor a bel- és külkereskedelemben fontos szerepet játszott és az országos hata-

lom pártfogásban is részesítette, jeléül annak, hogy hazánk bortermelése a régi időkben is híres volt. Mint ilyen nagy becsben állott először is a „szerémi” bor, melynek termelése Probus római császár korára esik. Hunfalvy János „A Magyarbirodalom természeti viszonyainak leírása” című munkájában írja, hogy: A hagyomány azt tartja, hogy Száva Szent Demetertől (Mitrovitztól) másfél órányira, Gergurevcénél Probus császár ültette az első szőlőt, mely ma is Carevinának (császár szőlőjének) neveztetik.

Nem tételezhetjük fel, hogy a már virágzásnak indult szőlőművelés a népvándorlás ideje alatt megszűnt volna. Mikor Nagy Károly a Duna és Száva közti vidéket a Frankbirodalomhoz csatolta, az virágzó állapotban volt és így a szőlőművelésnek is fenn kellett állani a honfoglalás koráig.

Miután a szőlőművelést nálunk a rómaiak kezdeményezték, a valószínűség amellet szőlő, hogy a művelés fejlődésére az olaszok is gyakoroltak befolyást, mert a béla-kúti ciszterciák Olaszországból kerültek ide.

Azt a bort tekintették legjobbnak, amelyet lábbal tapostak ki; feltételezhetjük azt abból a körülményből, hogy az egyház a lábbal kitaposott bort szedte magának, a kipréseltet pedig a munkásoknak adta. Kiténik ez a béla-kúti apátság alapítólevelének következő részéből: „Szerémségben lévő béla-kúti szerzetháznak adományoztunk nyolc szőlőmunkásházat, a hozzávaló földekkel együtt és öt darab szőlőt Miklósnak, Tivadar fiának a birtokán. Ezt ugyanezen szőlőmunkások tartoznak művelni, évenként saját költségükön leszüretelni és a szőlő-hegyek borát a kolostorba szállítani olyformán, hogy a tiszta bor, amely lábbal kitaposható, legyen az egyházé, a kisajtolt bor pedig legyen ugyanezen munkásoké. Ugyancsak ezen szerémségi egyháznak adtuk azt a szőlő-birtokot is, melyet saját pénzünkön vettünk Betez Mihály tiszttól, amely szőlő Dombó apát birtokán fekszik.”

A „tokaji” bort Wahlenberg Gy. svéd botanikus, aki hazánk viszonyait tanulmányozta és ismerte, a svájci borral hasonlítja össze a következőkben: „Minden magyar bor csodálatosan szesztartalmú és tüzes, bár nem édes. A legrosszabb magyar bor olyan, mint a gyümölcslével kevert víz, de mindig van szesztartalma. A híres tokaji bor a többi bornál alig nagyobb szesztartalmú, de rendkívüli édessége és hatása által tűnik ki. Ezen tulajdonságokkal bírnak a Hegyalján fekvő szőlők; nemcsak azok, amelyek a Nagy-Alföld felé néznek, hanem azok is, amelyek a Bodrog- és Tisza-folyók között terülnek el és a Kárpátokkal összefüggnek. Ezeket a síkságon ébredező tavasz és a Kárpátoknak párás levegője táplálja és nedvbőségüket biztosítja. Mivel pedig azt látjuk, hogy a magyar Alföld melege alig volna elegendő ilyen kiváló bor termelésére, az okot a száraz szelekben kell keresnünk; régi tapasztalat ugyanis, hogy a szárazság és szelek mindig használnak a szőlőnek, úgyannyira, hogy az áprilisi és májusi száraz szelek, amelyek minden más gyümölcsre nézve nagyon is ártalmasak, a szőlőnek használnak. A nedves és csendes Helvétia olyan bort terem, amely ugyan nem mindig savanyú, de annyira szesz nélküli, hogy csak sörszámba jöhet, ha bármilyen magyar borral hasonlítjuk össze.”

A tokaji borra vonatkozó első adat a túróci prépostság 1252-iki alapítólevelében található, mellyel IV. Béla király az ottani szerzeteseknek Olaszliszka környékén adott szőlőt. Ugyanő a turuli szent Ágoston-rendieknek 1257-ben Patak és Olaszi közt a bortermelőknek négy mansiójával adományozta meg; V. István király viszont különös vonatkozással a Hegyaljára, 1271-ben az egri püspök számára azt rendeli, hogy a termelt bor tizede neki járjon a püspöki megyéhez tartozó területekről.

A hegyaljai borok a XVI-ik század elején emelkedtek nagy hírre.

Híres volt a „soproni” és a Fertő melletti „ruszti” bor is. Somlyó helységről egy 1135. évi okmány tesz

ugyan említést, de úgy látszik, hogy az ottani bortermelés csak később kezdődött. II. Endre király 1209-ben a pohárnokok főmesterének, Sebes comesnek, a Szentgyörgyi-család alapítójának adományozta Szentgyörgy helységet; ezen adományozás minden valószínűség szerint befolyással volt arra, hogy idővel a szentgyörgyi bor is híres lett. Somlyó helységet egy 1135-iki okmány említi ugyan, de a szőlő- és bortermelésről nem szól, ami azt mutatja, hogy az ottani szőlőművelés csak később kezdődött.

Arad megyében a XIII-ik században különösen kedvező bortermelési viszonyok voltak és egy 1214-ik évi okirat említi az ottani Golsa és Egresi szőlőket. Idevonatkozólag Fábrián Gábor „Arad vármegye leírása” című munkájában azt mondja: „Hogy megyénkben már akkor Promontóriumok lehettek, afelől hegyeinknek a kedvező fekvése, mely a lakosokat könnyen az első hazai szőlőművelők sorába édesgethette, nem hágy bennünket kételkedni stb. Bizonyos, hogy megyénkben a szőlőhegyek már a legrégebb időkben is voltak, melyeknek egy részét a csanádi, más részét pedig az egri püspökök tizedelték”. A dömösi prépostság 1138-iki alapítólevelében 138 szőlőhegy van felsorolva, amelyeken a Vértes és Pilis vidékén termelt és később híressé vált borokat szüretelték.

A budai vörösbort a leleszi prépostságra vonatkozó 1211-iki okirat említi, továbbá az a három okmány, amelyeket II. Endre király a budai egyház jogaira vonatkozólag 1212-ben kiadott és melyekben a város területén levő szőlőkre az egyháznak felsőbbbségi jogot biztosított, mondván: „A budai egyházra vonatkozólag, amelyet a magyar szent királyok építettek, mely országszerte híres és melyet új adományképen óhajtunk adni, királyi tekintélyünkkel azt rendeljük, hogy semmiféle rendű és rangú polgár vagy idegen a budai egyház kárára házat, szőlőt vagy bármi néven nevezett ingatlant ezen birtokból ne kaphasson”. Óbuda területén is nevezetes szőlőművelés volt, amit egy 1283-ból eredő szőlőeladási okmány igazol.

Azon körülmény nem nyert megállapítást, hogy a budai bornak hírnevét a budai vörösbor adta volna, mert az okmányok a budai fehérbort is nagy dicsérettel említik.

Az egri borra vonatkozólag kevés adat maradt reánk vissza, mert az okiratok elvesztek és csak IV. Béla király 1261-iki oklevelének az a része nyujt felvilágosítást és enged következtetni arra, hogy ott is nevezetes bortermelés volt, amely az egri püspöknek az egész megyéből a bor tizedét rendeli.

A szekszárdi bort egy 1061-iki tatárjárási irat említi fel.

A szőlőkre nézve még megemlítendő, hogy azok területét „hold”-ak szerint határozták meg, a bor mennyiségére a „tunella” mértéket használták, kisebb mérésnél pedig a „hydriát”, ami körülbelül az iccének felelt meg. Legáltalánosabb mérték a „csöbör” maradt, amellyel a szőlő- és boradót is mérték.

Báró Prónay 1862-ben, midőn akadémiai értekezését tartotta, székfoglaló beszédét azzal kezdte, hogy a kertészet a mezőgazdaság költészete, s valamint minden nemzetnél az első irodalmi fejlődés költészettel kezdődött, s csak később tért át prózára, úgy a gazdaság első bimbója szintén a költészet (kertészet) lévén, általa fejlődött az okszerű gazdaság.

Tény az, hogy mikor a birtok magántulajdon lett és állandó lakóházak épültek, azok közelében már kertek is voltak, ahol a kényesebb kerti növényeket termesztették, amely növények terjesztői szintén a szerzetesek voltak. Szent Benedek szerzetesi szabályaiba iktatta, hogy a kolostorokat úgy kellett építeni, hogy mindaz, amire a szerzetháznak szüksége van — tehát a kert is —, a szerzetház fala között legyen, hogy ne legyen szükség kijáratra. A királyi várak, valamint a magánbirtokok kertjeit is említik az egykorú okmányok. Házi- és gyümölcsöskert, dísz- és konyhakert már akkor is volt hazánkban, csak az a kérdés, hogy ezek milyen fejlettek lehettek. A díszkertek akkori fejlettségéről keveset tudunk; a lakosok

bizonyára azon voltak, hogy a mezőn nyíló virágokkal házuk kertjeit is díszítsék s a mezei virágok gondosabb ápolásával azokat finomítsák és nemesítsék. Keleten, a magyarok őshazájában, a díszkertészet nagyjelentőségű volt és így feltehető, hogy az Árpád-királyok korában a díszkertészetnek nálunk is voltak kedvelői. A konyhakertekről már több adat maradt vissza. Az okmányok említik a komlókerteket is. A parasztházak kisebb kertjeiben vöröshagymát, fokhagymát, mákot, paprikát és gyógynövényeket termeltek.

Okmányok beszélnek azokról a növényekről is, melyeket a rómaiak honosítottak meg nálunk, például az ürmöt, zöld mentát, hunyort, borostyánt, repkényt és téli-zöldet; a fák közül a kőrisfát és a gyertyánfát. A babot, borsót, zöldséget, lent és kendert is említik, de ezekről biztos tudomásunk nincs arra nézve, hogy nagyobb mértékben szántóföldeken is, vagy csak kertben termelték-e.

Legbecesebbek voltak a gyümölcskertek, ahol első helyen a magyarok nemzeti fáját, a diófát kell említenünk. Ezt leginkább a házak körül ültették, de voltak egész diófaerdők is. Az okmányok említik az alma-, körte-, cseresznye-, meggy-, szilva-, berkenye-, gesztenye-, barack-, som- és szederfát is.

Miután a régi magyaroknál az állattenyésztés nagyfontosságú volt, érthető is, hogy a természetes legelők és rétek jókarbantartásáról gondoskodtak annál is inkább, mert takarmánynövényeket akkoriban nem termeltek s ilyeneket valószínűleg nem is ismertek. A rétek gondviselésének célja tehát a téli takarmányszükséglet megszerzése volt és az az előrelátás, hogy száraz vagy vízáradásos időben takarmányhiányt ne szenvedjenek. Kedvező időjárásnál a legeltetés a nagykiterjedésű mezőkön és erdőkben fedezte a szükségletet, de száraz vagy áradásos években előfordult — ha száraz takarmányról nem gondoskodtak —, hogy a barmok nagyrésze elpusztult. Aratás után a szántóföldeket legeltették és az ugart is legelőül használták.

Különösen jó legelők voltak a Garam mellett, a szent Benedeki apátság jószágain. Minden birtokhoz kisebb-nagyobb területű legelő tartozott s a legelő fontosságára jellemző Nagy Károly rendelete, melyet gazdasági tisztjeinek adott, hogy „mezőinket és tenyésztéseinket rendbe hozzák és rétjeinket ideiglenesen őrizték”. Nevezetes legelőtér volt az Alföld, amiről később teszünk említést. A legelőket annyiban őrizték, hogy oda idegen jószágot nem engedtek s azokat az állatokat is kizárták onnét, amelyek a legelőre ártalmasak voltak; a szent Benedek-rendi apátság 1075-iki privilégiumában erre vonatkozólag a következőket találjuk: „Én, a nagy király, Istennek, Szűz Máriának és szent Benedeknek följánlottam és királyi tekintélyemmel megerősítettem, hogy minden vándor és menekülő, akár ember, akár háziállat, vagy bármilyen más állat, ha a zárdába, vagy a zárdá tagjai és állatai közé jönne, azokon ne legyen hatalma sem a király, sem a herceg, sem a gróf vagy bármiféle főnök embereinek, hanem legyenek szent Benedek zárdájának és apátjának hatalma alatt és az apát a magyarországi szokás szerint tegyen és bíraskodjék.”

A réteknél a szénatermelés volt a főcél, ami indokoltá tette azt, hogy ezek magántulajdonná legyenek, ellentétben a legelőkkel, amit közép- vagy kisbirtokoknál közösen használtak. Innét van, hogy idők folytán a kedvező fekvésű legelők rétekké alakultak át, mivel az e végből történt osztályozást és birtokrendezést az állattenyésztés érdeke kívánta. Közönséges rétet egyszer, a jobbakat — a folyóvizek mellett — kétszer is kaszálták. A rétek nagyságát a kaszálási munka tartama, a holdszerinti mérés és a termett széna szekérszáma szerint határozták meg.

A havasi legeltetés különösen a svájci Alpokon volt a legnevezetesebb, mert ez volt kiindulópontja a havasi gazdálkodásnak. A XIII-ik században még a népszokás, a XIV-ik században pedig már a törvény is szabályozta itt a legeltetést. A magyarországi és erdélyi havasok az

éghajlat és flóra miatt nagyon különböznek a svájciaktól, mert inkább csak a juhtenyésztésre alkalmasak, ám-
bár szarvasmarhákat is eltartanak. Wahlenberg Gy. munkájában írja, hogy: „... Mivel a magyar marhák a nedves hegyi hideg iránt nagyon érzékenyek, ellenben a svájci marhák a síkságról fúvó szeleket könnyebben elviselik, érthető, hogy miért nincs a Kárpátokban olyan marhatenyésztés, mint a svájci Alpeseekben. Egyedül a juh az az állat, amelynek kedvéért az emberek a külső Kárpátokat nyáron lakják.”

A havasi gazdálkodás nálunk négy helyen nevezetes: még pedig a magas Tátra vidékén, a máramarosi havasokban, a Bihar hegyein és a Székelyföld havasain. Második korszakunk alatt kezdődött a havasi legeltetés, olyformán, hogy a sűrű erdők kiirtása után a hegyek mind nagyobb területű legelőt szolgáltatottak, a pásztorok nyájaikkal mindinkább felfelé jutottak s végre oly magasságra értek, ahol már a havasi legeltetés kezdődik; ez azonban csak a harmadik korszak alatt indult virágzásnak.

A XIII. században a szászok telepítésével és Liptó vármegye gyarmatosításával kezdődik a Magas-Tátrán a havasi legeltetés. Késmárk 1269-ben IV. Bélától kapta városi privilégiumát, melyet V. István 1270-ben erősített meg. Liptóban a hibe-i hospiteseknek szintén IV. Béla adta Korpona város szabadságait, melyeket 1270-ben V. István, 1285-ben IV. László is biztosított nekik. Rikolf és Palan comesek, előkelő szász urak szintén itt voltak birtokosok. Az egykorú tudósítások nyomán megállapítható, hogy a Tátra körül a XIII. században s talán még előbb is, volt havasi legeltetés, melynek központja a magas Tátra, egyik főhelye pedig a nagy szepesi erdő volt.

Wahlenberg Gy. errevonatkozólag a következőket említi: „Földművelés és nagyobb falvak mintegy 2700 láb magasságig voltak, de csak a külső hegyeken. A nagyobb és régibb falvak a külsőbb vidékeken a folyók mellett voltak több mérföldnyire a Kárpátok tövétől. Végül újabb

időben, közel a Kárpátokhoz, úgynevezett fiók-községek épültek, pl. Rox, Forberg, Walldorf. Ezek mind alig néhány órányira vannak a Kárpátok tövétől. Ezentúl már nem találunk emberi lakást, legfeljebb az erdők őrei számára épített kis viskókat, amelyekben jobbára csak nyáron laknak.” Késmárk városnak, Hibe községnek és a thúróci prépostságnak kiadott okmányokban a határolások közvetlen a Tátrára vonatkoznak; Bald szepesi comesnek 1294-iki oklevele, melyet a libicaiaknak adott ki a nagy erdő fentartására, a havasi legeltetésre vonatkozik. A Sáros és Zemplén megyékben kezdődő hegylanc, — mely Ung és Bereg megyékben már magasabb és Máramarosban éri el legnagyobb magasságát — a XIII. században még sűrű erdővel volt borítva, melyek a völgyek felé a Tiszáig is elterjedtek. A beregi és ugocsai erdők irtásáról III. Béla király idejéből maradt fenn tudósítás, mely szerint a király megengedte a beregszásziaknak, hogy marháikat és sertéseiket egynapi járóterületen legeltethetik.

Érdekes, hogy Késmárk régi neve Forum Casei volt, ami bizonyára az ottani sajttermelésre vonatkozott.

Máramarosra vonatkozólag a megmaradt kevés adat miatt a tatárjárás előtti állapotokról alig van tudomásunk. Wenzel Gusztáv: „Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez” című munkájában megállapítja, hogy az ottani havasi legeltetés a kenézségek történetével áll kapcsolatban.

Bihar hegyein elterülő havasi legelők történetéről nincs határozott tudósításunk. Márki Sándor: „Sarkad története”, Rozvány Gy.: „Nagyszalonta mezőváros története”, Kozma Pál: „Zaránd vármegye történeti leírása” című munkáikban némi felvilágosítást találunk, de a havasi legeltetés történetével alig foglalkoznak.

A Székelyföld havasait már a legrégebb történelmi tudósítások is említik. Kőváry László írja Erdélyország statisztikájában: „Erdély minden szomszédjánál magasabban fekszik és rónái is megütik helyenkint a 2000

lábat, ami már valóságos hegy a tenger színe felett. Azonban köztudomású, hogy nincs Erdélynek hegye, amelyen augusztuson át kinyaralna a hó.”

Amint már korábban is említettük, az ország területének nagyrésze az Árpádházi királyok korában erdő volt, azonban az emberi haladás inkább indokolta az erdők irtását, mint azok fenntartását. Így volt ez a dunántúli részeken és az Alföldön is, amely utóbbi helyen a szertelen irtás azt eredményezte, hogy a rohanó ár a szénatermő réteket beiszapolta és fák hiányában, a légkör hőmérséklete emelkedett.

Az erdők fenntartását és gondozását a XII. és XIII. századokban már fontos feladatnak tekintették. Az egykori okiratokban említett erdőcsőszök és erdőőrök nagy száma is igazolja ezt. Kezdetben az erdők használata, úgy mint a vizeké is, egészen szabad volt, törvények csak egyes vidékekre állottak fenn s az erdő csak később lett a földbirtok tartozéka. Hazánkban a XI—XIII. századokban az egykorú okmányok a következő fákat említik: a tölgy-, cser-, gyertyán-, bükk-, fenyő-, szömörke-, jegenyefenyő, nyárfá, éger-, szil-, kőris-, ihar-, hárs-, harászfá, nyír-, fűz-, sárfűz-, rekettye, bodza-, ebfa, kökény- és mogyorófát, továbbá a vad gyümölcsfákat. Az erdei fákat építésre, edények, kosarak, szerszámok készítésére és tüzelésre használták. Amint a vizeknek, úgy az erdőknek használása is szabad volt kezdetben; a Frankuralom alatt a Duna vidékein volt e tekintetben korlátozás, ahol a lakosság nagyobb száma, a bányászat és a kultúra indokolta ezt.

A lótenyésztésre a magyar nép mindig nagy gondot fordított, mert az kedvenc foglalkozása volt. Ismeretes, hogy a magyar lófaj kis termete mellett erős, kitartó, jó futó és könnyen tűri az időjárás szélsőségeit, takarmányozás tekintetében pedig nem kényes. Ezek a tulajdonságok keleti származására vallanak, de már a második korszak alatt a magyar ló jellemzésére vonatkoztatták. A lótenyésztést ménesekben üzték, amelyek közül leg-

nevezetesebbek voltak a királyi ménesek. Első helyen állt a Csepelszigeten Árpád fővezér által alapított ménes, melynek tizedét Szent István király a zalavári apátságnak adományozta, I. Endre király pedig az egyik méneséből évenként ötven csikót adott át a tihanyi apátságnak. Az egyházi birtokok közül többnek is volt nevezetes ménese, így a pécsváradi, tihanyi, csatári apátságok és a demesi prépost birtokain. A világi nagybirtokosok jószágain szintén volt kisebb-nagyobb ménes, amit több végrendelet is bizonyít. Pl. egy Scines nevű nő 1146-ban a pannonhalmi apátságnak hagyományozott 23 drb csikót. Ivachin nemes birtokos végrendeletében, melyet Imre király 1199-ben jóváhagyott, ezt olvassuk: „Kiley nevű lovászt odaajándékozom harminc betanítatlan lóval.” Ipolit, egy másik nemes birtokos, végrendeletében, melyet II. Endre király 1212-ben erősített meg, így rendelkezik: „Boroksa nevű uradalmat ajándékoztam 130 betanítatlan lóval, öt vezetővel és Peska nevű lovással.”

A XI—XIII. századokban a lótenyésztés virágzó volt. Az Alföld számottevő lótenyésztéséről csupán annyit tudunk, hogy ott Achtumnak — akivel Szent István harcolt — nagy ménese volt, a kereszteshadaknak pedig, akik az Alföldön keresztülvonultak, feltűnt a lovaknak nagy sokasága.

Később, a tatárjárás után, a kunok méginkább emeltek az Alföld lótenyésztését. Lótenyésztés céljára a nagyobb álló- vagy folyóvizek közelében levő szigeteket tartották legelőnyösebbnek, ahol a lovaknak elegendő tért, jó legelőt és vizet adhattak.

A használatban levő lovat egyénileg megjelölték — bélyegezték — és a használatához képest megfelelő istállóban tartották.

A ló használatának különböző módjai közül első helyen említhetjük a lovaglást, amelyet béke idején utazásoknál kedveltek. Csatában pedig a lóhátról való harcot. Utazásokra alkalmas kocsikat, a XIV. században kezdtek készíteni. A magyar lovaskatonaság mindig nevezetes

volt, de kiváló lovasok voltak ezenkívül a nemes birtokosok, továbbá a besenyők, székelyek és kunok, de azok a szolgák is, akik nagyobb urak lovai mellett szolgáltak és külön mesterek rendelkezése alatt állottak. Voltak azután hírvivők vagy postások, akiket a törvény különösen védett. Ezek váltott lovakkal közlekedtek, amennyiben joguk volt, ha állomásra értek, lovukat más lóval felváltani, de a püspökök, várispánok és papok lovait nem volt szabad kifogniok.

A szarvasmarháknak sokféle haszna indokoltá tette azt, hogy tenyésztésére kiváló gondot fordítsanak. A szarvasmarhatenyésztés a magyar mezőgazdaságnak mindig fontos ága volt, amire már abból is következtethetünk, hogy a borjú, tulok, tinó, üsző, ökör, tehén, bika, mind régi, tősgyökeres magyar szavak. Az erdélyi székelyek egyes alkalmakkor a királynak úgynevezett ökoradót is fizettek, amiből azt látjuk, hogy nemcsak a síkságon, hanem a felvidéken is virágzó volt a marhatenyésztés.

A magyarfajta marhát őseink hozták be. Ez eredetiségét mindvégig megtartotta. Legkedvezőbb helye az Alföld volt, de már a második korszak alatt a hegyes vidékeken és a dunai részeken is elterjedt. Kétségtelen, hogy a dunai részeken másfajta marhákat találtak a beköltözött magyarok, amely eredetiségét idővel elvesztette és a magyar fajtába beleolvadt. Az igavonón kívül tehén és gulyabeli marha is nagyszámban volt, utóbbi közül különösen a hároméves tinót tartották nagy becsben. Az ökorlopás éppen olyan gyakori volt, mint a lovak, csikók lopása. A tejgazdaság nem játszott nagy szerepet, a juhászattal szemben határozottan háttérbe szorult. Tehénsajtot ugyan készítettek, de minősége nem volt jó.

Ha a keleti népek életmódját tekintjük, látjuk, hogy ezek a juhnak sok hasznát veszik és hogy a juh majdnem nélkülözhetetlen szükségleteik kielégítésénél. Így őseinknél is, akik szintén keletről vándoroltak be. A XI., XII. és XIII. századbéli okmányok nagyon sok adatot szolgáltatnak arra nézve, hogy a juhtenyésztés mily mér-

tékben volt elterjedve a Dunántúlon a papi és világi nagybirtokokon. Különösen a havasi juhtenyésztés érdemel figyelmet, — amelyet már előbb is említettünk — és amely különleges gazdasági ágnek adta meg az alapját. A kisbirtokosok juhnyája 30—100 darabból állott, a nagyobb birtokosoknál viszont 1000 darab is volt egy-egy nyájban. A nyájak pásztorai a későbbi időben valóságos rendet alkottak és különös bíraskodás alatt álltak, sőt voltak ú. n. juhászcehek is. A gyapjú finomsága szerint — ha ebben a korban a birkákat nem is nemesítették — a juhoknak több fajtát különböztették meg. Lehetséges azonban, hogy a gyapjú finomabbsága csak onnan ered, hogy egyes helyeken, mint pl. a pannonhalmi apátság birtokán, a juhokat nagyobb gonddal őrizték és istállón is tartották, mert egyéb helyen télen-nyáron csak szabad ég alatt voltak.

Hazánkban a sertéseknek két egymástól nagyon elütő válfaját különböztetjük meg: az egyik a „szalontai” elnevezésű, nyurga és erősesontú, a másik a „mangalica” nevű rövid, kurtalábú és gömbölyű, amelynek a sörtéje hamúsínű és göndör. A sertésenyésztéssel őseink valószínűleg csak a honfoglalás után itt ismerkedtek meg, mert az ókori írók a sertések mindkét fajtát említik és az okmányok valószínűvé teszik, hogy a szalontai sertést a kelták, a mangalicát pedig a rómaiak honosították meg.

A XI. század oklevelei gyakran említik a sertést s így következtethetjük, hogy a X. században már nagyobb mértékben üzték tenyésztését, amit igazolnak egyébként a pannonhalmi apátságnak 1015-diki, a bakonybéli apátságnak 1036-diki, a tihanyi apátságnak 1086-diki okiratai is és még több más alapítólevelél és okmány, amelyekből kitűnik, hogy a tölgy- és bükkerdőkben sertéseket tartották. Az Aranybulla 22-dik pontjából pedig következtethetjük, hogy az 1222-dik év előtt a sertéshízlalás vagy makkoltatás valami főúri jog lehetett, mert II. Endre aranybullájának 22-dik cikkében arról biztosítja az országot, hogy: „sertéseink a szolgálatot tevőknek

erdőiben és legelőin ne legeltessenek azok akarata ellenében.”

A veszprémmegyei Szentgál valóságos kanászközség volt. Ezt bizonyítja a következő idézet: „Mi, Károly stb. hogy mivel a mi népeinket, hajdan bojtárokat, kanászokat és a mi összüleink, mint Magyarország egykori nagyemlékű királyai által ezen bojtári állapotból a királyi vadászati szolgálatokra Némethibe, Szent Gálba, Chepelre áthelyezetteket, mint a mi vadászatainkhoz szükségeseket ismertük meg, stb. . . .” A kanászok nagy számából és egész sertésfalkáknak ellopásából következtethetünk a tenyésztés mértékére.

A XI. és XII. századokból megmaradt okiratok már említést tesznek a ludakról és tyúkokról, mert ezekkel az egyháznak adóztak. Más baromfit a galambon kívül alig tartottak s talán nem is ismertek őseink abban az időben.

A méhtenyésztés a XI—XII. századokban már virágzó lehetett. Nagy fontosságot is tulajdonítottak neki, mert pl. egy Adalbert nevű birtokos végrendeletében — mielőtt II. Géza király által Roger sicíliai királyhoz mint követ indult volna — 30 méhkas felett is rendelkezett. A tihanyi apátságnak 50, a dömösi prépostságnak 60 méhkasa volt.

A vadászat már a középkorban is kedvenc foglalkozás volt, de míg másutt azt a törvény szabályozta, addig nálunk — miután itt a feudális rendszer nem fejlődött ki teljesen — a vadászatot egészen más elvek szerint gyakorolták. Ez a jog a nagybirtokhoz tartozott és a nagy vadra való vadászat királyi adományozásként is szerepelt. Kisebb vadra azonban minden nemes szabadon tarthatott vadászatot és ezt a jogot — a tilos helyeket kivéve — 1872-ig gyakorolhatták. A vadászat fontosságát az akkori szücsök ügyessége és szakképzettsége is igazolja. A dömösi prépostság 1138-i alapítólevelében ezt olvassuk: „A köves erdőségek részeiben vannak emberek, akik évenként tartoznak adni hús nyestet, száz szíjjat, egy medvébört és egy ökörszarvat.” A prémes ruha nemzeti dísz-

öltöny volt. Béla király névtelen jegyzője a magyarok őshazáját dicsőítvén, a többi közt ezt írja: „...ahol szerfölött bőven találhatók szőrmeanyagok; úgyhogy nem csupán a nemesek és nem nemesek ruházkodnak innen, hanem a juhászok, csordások és kanászok is felékesítik ruháikat.”

Noha a vadászat nem tartozott egészen a mezőgazdasághoz, mégis figyelmet érdemel, mert az erdők fenntartását és gondozását segítette elő, ami a társadalomra is hasznos volt.

A legfontosabb vadászati szerszám volt az „íj”. A királyi íjkészítők külön osztályt alkottak. Arról nem maradt reánk tudósítás, hogy a vadászathoz milyen kutyákat használtak, valószínű azonban, hogy agarat, kopót és vizslát tartottak. A kutyák tanítását a „kutyapecérek” végezték. A solymárokkal való vadászatot a középkorban kedvelték a felsőbb körök, különösen a hölgyek.

A dunamelléki birtokrészekre vonatkozó okmányok a halászatból eredő jövedelmet gyakran említik s bár erre nézve kevés forrásunk maradt meg, feltehető, hogy a halászat már a XIII. században virágzó volt. Hermann Ottó fejtegeti az akkori halászatot és írja, hogy a vizafogó egy cölöpökből alkotott vejsze volt; a „tanya” ma is fennálló halász-szó, azt a helyet jelenti, ahol halásztak, pl. három tanyát vetettünk vagy húztunk. Halászlászló szerszám volt a szigony, háló és horog. Ibn Roszteh isztahámi származású mohamedán geográfiai író (IX. század végén élt, műve a magyarokról és történetünk legrégibb korszakáról szól) szerint a magyarok télen a folyók mellé költöztek és a jégalatti halászatban nagy ügyességet fejtettek ki. Első királyaink korában az ország vizei vizákban bővelkedtek. Hiszen krónikáinkból tudjuk azt, hogy I. Endre király, mikor a közte és III. Henrik császár közt kitört háború után fegyverszünetet kötött, a kiéhezett német seregnek többek között 50 nagy vizát is küldött. Okmányaink említik még a kecségét, a csukát és a pontyot is, továbbá egyeb- és közönséges halakat, amely utóbbiakat mennyisé-

gileg szekerenként vagy csónakonként határozták meg. A nádasokat csak mint a vizimadarak és néhány vad tartózkodási helyét említik, ezekben vadásztak, a nádtermést pedig gazdaságilag használták fel.

Mindazon történelmi adatok sorbaállításával, amelyek reánk maradtak, még nem lehet a mezőgazdaság történetét megismernünk, mert szükséges ehhez, hogy azokat a tényezőket is figyelembe vegyük, amelyek közreműködtek a gazdálkodás fejlődésében, amelyek működésében láthatjuk csak az eredményt. A tatárjárás előtt a gazdálkodás teljesen magára volt hagyatva és fejlődését csak önmagától várhatta. A népesség életében nem volt olyan segítőkaps, amilyent később pl. az ipar adott, amelynek kezdetben valami nagy szerepe nem is lehetett. A gazdálkodás egyszerűségéből tehát csak igen lassan emelkedett ki és fejlődésének látszata csak ott volt, ahol központi szervezet és irányítás mellett gazdálkodtak. Ilyenek voltak a szerzetesek és nagybirtokosok jószágai. A királyi, főpapi és szerzetesi birtokoknak is inkább csak a munka-beosztását és építkezéseit ismerjük, az adatok hiánya miatt. Mint előbb is láttuk, a királyi birtokokon a gazdálkodás az ország érdekét is szem előtt tartotta: a vár és a hozzátartozó föld a várispán kezelése alatt állt, aki mellett a vár tisztjei — a századosok — intézték a gazdasági ügyeket. A főpapok és szerzetesek birtokaikon főként a szellemi munkát irányították. Erre vonatkozólag Villányi Szaniszló művéből tudjuk, hogy a „kamarás” a kolostorok központi számvevője volt. Az élelmezést külön hivatal végezte. A gazdaság ügyeit a szerzetesi öltönyben járó ügynevezett „laikusok” intézték, akiknek alá volt rendelve az apátsági javak kezelője, akit II. Géza király 1151-iki oklevélben „dispensátor”-nak nevez s valószínűleg világi ember volt. Az ő rendelkezése alatt állt a többi gazdasági tiszt.

A világi nagybirtokosok jószágait gazdasági tisztiek kezelték, akiket „officiális”-eknek hívtak.

A XIII. században már a bérbeadásnak is nyoma van. Kezdetben bizonyos természetbeni szolgálmányok ellenében élvezte a bérlő a földet, később már pénzbeli kötelezettség mellett, amely utóbbira — úgylátszik — a római jog gyakorolt befolyást.

A gazdasági munka előbbi fejtegetésénél szintén láttuk, hogy az kétféle volt, még pedig szabad és szolgai munka. A XIII. században már a szolgák sorsa is kedvezőbb volt, mert a szabályok enyhébbek lettek; a főurak és a munkások között a jogot és a munka mértékét szabad munkánál a szerződés, szolgai munkánál pedig a birtokon fennállott szolgálati jog határozta meg, valamint az általános szokás. Később, midőn a földesúr bírása is lett népességének, nem volt annyira kedvező a szolgák helyzete, mert az igazság helyett akárhányszor az önkény került felül. A külső támadások ellen sem voltak eléggé védve a szolgák s így a földesurak és szolgák között surlódás, elégedetlenség keletkezett, amelynek eloszlatása sok nehézséggel járt s nem egyszer országos hatóság, sőt a király közbelépését is szükségessé tette. Ilyen megfontolások vezettek arra, hogy a nép jogai és kötelezettségei írásba foglalassanak. Nagyon érdekes a II. Endre korából való alábbi szolgálati szabályozás. Ennek megértéséhez azonban tudnunk kell, hogy a pannonhalmi apátság udvarnokai 1226 körül panaszt emeltek II. Endre előtt, hogy földesuruk tartozásaikon túl követel tőlük munkát és adót. A király Miklós nádort bízta meg az ügy rendezésével, aki a régi szolgálati jog alapján az udvarnokok tartozását 20 pontban a következőképen határozta meg:

„Miklós, Isten kegyelméből nádorispán, stb. Mivel hogy a Pannoniai, Boldog Mártonról nevezett egyház népei (II.) Endre királynak keservesen panaszkodtak, hogy időről időre jogosulatlan behajtással és szolgáltatásokkal zaklatják őket (t. i. a bencés apátok), azért Mi, a régi törvényeiket és az ő köteles szolgálmányait, melyeket még Szt. István rótt ki rájuk, a káptalan és a várjobbá-

gyok meghallgatása után szorgalmasan áttanulmányoztuk (és így döntöttünk):

Első tartozásuk abban áll, hogy az őszi betakarítás után, hat hónapon belül, háromféle lisztet adnak be, és pedig: 130 akót „de frumento” (tavalyi gabonát), 40 akót „de siligine” (őszi buzából) és 170 akót „de annona” (új termésből). Második tartozásuk, hogy Sümegen vagy más helyeken lévő gabonából hat hónapon belül 170 akót kötelesek az Egyház (zárda) malmába szállítani, ott megőrölni és visszavinni a zárdába.

Ugyancsak tartoznak 20 akó közönséges őrlést végezni havonként, de csakis a zárda terményeiből.

Ugyancsak havonként tartoznak legalább tíz holdat közösen felszántani, azt bevetni a zárda által adott maggal. Ugyanezek, akik soron vannak, kötelesek fogatot adni az apát eleségének odaszállítására, ahol ennek éppen dolga van. Ugyanezzel tartoznak, ha az apát vagy a szerzetesek a zárda ügyében, a királyi udvarba vagy máshová utazni kénytelenek. Ugyanezen udvarnépek és szolganépek tartoznak az apát és a szerzetesek borát oda elszállítani, ahova ezeknek el kell utazniok. Ezen útjukban a szíjjártók, a vargák, a kovácsok és más mesteremberek, akik a Szent László-féle kiváltságlevélben fel vannak sorolva, kötelesek az összes szakmájukba vágó szolgálatokat számukra elvégezni. Az udvarnép tartozik fát és vizet szállítani a sütőházakba és a konyhába (de a fürdőbe nem), a zárda azonban ez alatt az idő alatt tartozik őket élelemmel ellátni. Ugyanezek a termelők havonként három szekér fát tartoznak szállítani, nehogy a sütőházban vagy konyhában hiány álljon elő. Az udvarnokok tartoznak a sütőházat, ha az romladozik, kijavítani és annak kapujában őrizetet tartani; továbbá a zárda kertjét jókarban tartani. A zárda azonban tartozik az udvarnépek az őrlőmalmokat rendelkezésére bocsájtani. A különféle lisztneműek előállítására Szent Márton napjára tartoznak az egyes termelőhónapokra esedékes 100 tojást, 4 tyúkot és 2 libát és húsneműeket leszállítani; husvételre

pedig 100 tojást és egy bárányt. Ugyancsak Szent Márton napjára, vagy a király eljövetele alkalmával havonkint három kocsi fát, melynek ölfá a neve. A plébánosnak minden telep (mansio) két véka gabonát ad. A község Szent Márton ünnepére (búcsúnap) tartozik egy hároméves üszőt, egy köből gabonát és egy köből sört beszolgáltatni. Azonkívül 30 kenyeret és *vizahálófonalat*, melyet az udvarnokok feldolgoznak, de csak egy napon; *egy napon behordani, egy napon kaszálni*. A kovácsok tartoznak a zárda számára egy-egy üllővason dolgozni, de a vasanyagot nem ők szállítják, hanem egy közülük kiválogatás céljából elmegy Vasvárra. Azonkívül Szent Márton napjáig minden község, amely a Szent László-féle kiváltásiglevélben fel van említve, tartozik Sümegről, Zalából és a zárda szőlőjéből a bor elszállítására fogatot állítani. Végül az udvarnépek minden egyes telepe tartozik a zárda tized árpájából két akó sört készíteni.”

Miklós nádor intézkedésével a pannonhalmi apátság udvarnokai nem voltak megelégedve és újabb panasszal járultak a király elé, s még a magyarországi pápai követhez is, míg végre az ügyet Enoch domonkos-rendű szerzetes, Albeus honti esperes és Cognosceus doktor esztergomi kanonok úgy döntötték el, hogy a Nádor határozatát legnagyobbrészt meghagyván, kötelezettségük 11 pontban állapított meg, amit II. Endre király 1233-ban megerősített.

A világi nagybirtokosok jószágain is hasonló szolgálati kötelezettség állott fenn; erre vonatkozólag azonban részletes felvilágosítás nem maradt. A bélakúti apátság 1237-diki oklevelében IV. Béla király a pannonhalmi apátságot illetően hasonlóan szabályozta a szolganépek tartozását. A gazdasági munkaerő mikénti alkalmaztatására nézve jelentős fordulatot jelentett IV. Béla király intézkedése, aki a tatárjárás által majdnem teljesen elpusztult és elnéptelenedett országot benépesíteni törekedett. Erre az időpontra esik a „vendégek” és más „telepítőnyesek” behozatala az országba, ami azután a földművelő

nép sorsát is javította, mert tartozásaik szabadabb elvek szerint határozottak meg. Így 1246-ban a király megengette Gallus erdélyi püspöknek, hogy püspöki jószágait benépesítse, az elszéledt régi lakosokat visszahívja és őket a vajda és főispán törvénykezése alól felmentvén, kedvezményben is részesítette. Errevonatkozólag többek közt a következőleg rendelkezett:

„... hogy úgy az előbbi bevándorlók, — ha még életben maradtak — mint a szabad állapotban lévő jobbágyok újból összegyülekezve, arra az időre kinevezett Plébániák vezetőjének hasonlókép minden más bíróságnak ítélezése alól teljesen ki lettek véve; semmiféle bíróság előtt nem tartoznak megjelenni, csak saját Püspökük és azon időben kirendelt telepfelügyelőjük előtt. És ha a püspök vagy e telepfelügyelő a szolgáltatandó igazságban hanyagságot árulna el, vagy elnézést tenne, vagy oly bonyolult lenne az ügy, hogy ők igazságot nem tudnának tenni, az egész peres ügy a királyi hatalom vizsgálatának előterjesztendő.”

A Túrócból és Liptóból elköltözött népeket IV. Béla király szintén visszahívja 1257-ben és nekik bérbirtokot adva, szabadságukat és tartozásukat a következőleg szabályozta:

„... mivel pedig Túrócból és Liptóból a mi népünk közül sokan elköltözködtek és más-más birtokra szóródtak el, megparancsoltuk, hogy azok, akik a vár törvényhozása alól ki voltak véve, visszahozassanak és ezeknek a következő szabályokat adtuk: Hogy három aratás megéréséig egyáltalán semmit sem fizetnek; egyik helyről a másikra, amely ugyanazon szabadsággal van jogosítva és ugyanazon grófság, t. i. a túróczi, lip-tói és zólyomi, átköltözködhetnek minden javaikkal együtt, az épületeket eladván, 12 denárt fizetnek az azon időre odaállított telepfőnöknek. Hasonlókép Szent Márton ünnepén saját grófjuknak fizetnek 2 ponderát minden telep után és minden 40 telep után 2 bárányt, 40 csirkét és 20 köből zabot.

Minden 40 telep után kiállítanak egy lovaskatonát a sereghez velünk együtt. Hasonlóképp ők választják közakarattal a telep főnököt, aki ítélkezik felettük a 2—3 pondera erejéig lévő peres ügyekben.”

Berény helyiség lakosságának szabadságait és tartozásait 1264-ben szintén IV. Béla szabályozta:

„... egyes telepekről egyenkint 3—3 ponderát tartoznak fizetni évenként. A Grófjuk pedig az örökös nélkül kihaltaknak vagyonát megsérteni ne merészelje. Továbbá a bírónak ítéletéért csak 60 denárt tartoznak fizetni — kivéve a lopás és gyilkosság ügyeit. A királyi istállóba ökröket beszolgáltatni nem tartoznak, sem követésbe menni, kivéve, ha saját telepük ügye forog szóban vagy magának a királynak követségébe, de csakis egy diéta tartamára. Azonkívül a tized helyett capetiát fizetnek, amint szokás a triturában. Hasonlóképpen a telep főnökük ítélkezik felettük a kisebb ügyeket illetőleg és egyharmad részét az ügyeknek magának tartja fenn, kétharmad részét pedig a Grófjuknak stb.”

Gazdasági épületeknek általában azokat nevezték, amelyek a gazdálkodáshoz szükségesek és így rendeztetek be. Urias, pannonhalmi apát 1226-ban „a Kolostor és házinépség épületei”-nek nevezi ezeket. A gazdasági épületrendszerek két nemét különböztethetjük meg és pedig az összpontosítottakat, melyek nagybirtokon az úri lakházak körül álltak és ekkor a lakházat „curiának”, a gazdasági épületeket pedig „alsó curiának” nevezték; ha pedig az épületcsoport úri lakházzal nem volt összekötve, akkor „curtis”, vagy „grangia” néven említik a régi okmányok. Szent István 1001-diki okmányában, mellyel a pannonhalmi apátságot alapítja van megemlítve a „curtis”, mely „Cortonnak (a mai Nyergesújfalú helyén) neveztetik a hozzátartozó emberekkel.” Ezt a veszprémi püspökségnek engedik át, amint az a szent királynak a veszprémi egyház számára kiadott okmányában csakugyan megtalálható

„... 4 város, névszerint Veszprém, amely magának a Püspöknek székhelye is volt, továbbá Fehérvár, Corton, Visegrád a Szt. Mihályról nevezett veszprémi egyház alá rendeltetik.”

I. Endre és I. Béla 1061-diki háborújára vonatkozólag a bécsi képeskrónikában, valamint a budai és Thuróczi-féle krónikákban hasonlóképp azt olvashatjuk:

„András király (Béla vezértől legyőzve) elmene-kült Tentonia felé. Elfogva Musun (Moson?) kapujánál és a Bakony erdőben elhagyatva, saját helységében (ad „Curtem” suam) Zircen meghalt.”

A „curtis” szó Péter comesnek a zaszty-i apátságot alapító 1086-dik év körüli okmányában is olvasható és tény, hogy később is ily értelemben használták. Pl.: „... circa Kuzmench „Curtem” videlicet Ducatus Galiciae” (Kuzmench Galicia fejedelemségének helysége körül). Vagy pedig Ince pápa 1210-diki bullájában:

„... grangia Regis Ungariae in praedio quod Bissenii quondam possederant.” (Magyarország királyának birtokán, melyet egykor a bisseniek birtak). Ezt a kifejezést még számos történeti okmányban is megtalálhatjuk.

A gazdasági épületekhez tartozott a szekérszin, az istállók és az eszközöknek raktárai, a munkásoknak tartózkodási és munkahelyei, akiknek a lakása a „mansiokban” volt.

Nagyobb birtokokon külön dolgoztak a férfi és külön a női munkások. Azt a helyiséget, ahol a nők pl. fontak, „Pysaliá”-nak nevezték. Volt még a „csűr”, ahova a termést összehordták és vele kapcsolatban a „szérű”, továbbá a „magtár” (amit Miklós nádor 1226 körül hozott ítéletében „Clicium”-nak nevez) és a „pince”.

A külső gazdasági épületek akkor készültek, mikor a központtól nagyobb távolságra kellett dolgozni, vagy ott állatokat tartani s így keletkeztek tanyák, aklok és csőzházak. Nagyobb birtokon a többrendbeli ilyen építkezésből már fiók-major lett, amelyet szintén gazdasági tiszt

kezelt, akit az állattenyésztés vezetésével is megbíztak és így őt „procurátor”-nak nevezték. Rogérius a tatárjárásról írt siralmas énekében érdekes adatokat mond el egy ilyen procurátorról.

Ha visszatekintünk az eddig elmúlt 300 év történetére, láthatjuk azt a küzdelmet, amelyet az ember a rendelkezésére álló igénytelen és primitív eszközökkel kifejtett, hogy a földet művelhetővé tegye és hasznosítsa; ha ezzel párhuzamba állítjuk a mai gazdasági eszközök tökéletességét és a szaktudást, elismeréssel kell adóznunk a második korszak alatt élt emberiség tevékenységének. A talaj megmunkálása még olyan helyeken is nehéz volt, amelyek már művelés alatt álltak; a nagyon mostoha időjárás a termények fejlődésére káros volt, a mai értelemben vett tőke hiányzott, a gyakori háború a munkaerő legjobb részét elfoglalta és az ellenség pusztításai sok esztendő fáradságos eredményét tette egyszerre semmivé.

A kisebb birtokoknak jelentőségük nem igen volt, a népség kevés száma a föld kihasználását gátolta s a nagybirtokokon majdnem kizárólag szolgálai munkaerőt alkalmaztak, ami az akkori általános érdekeknek úgy látszik, legjobban meg is felelt. De a szabad munka kezdetben csak lassan, mégis mindig jobban terjedt, leginkább a várjobbágyoknál és szervezése a földművelő községek (vendégek, telepések) alapításában nyerte tulajdonképeni támaszát. A második korszak végén már számos szabad község volt és ezek társadalmi és gazdasági eredményének tekinthetjük a nagyobb mérvű telepítéseket, amilyenek a szepesi és erdélyi szászoké. Az ő munkásságukból láthatjuk különösen, hogy a szabad munka mily lényeges hatást gyakorolt a mezőgazdaság további fejlődésére. A munkát a szerzetesek ébresztették a társadalomban. Bár a bortermelés, kertészet, állattenyésztés és az erdők hasznosítása addig is virágzó volt, mégis csak szűk korlátok között mozoghattak ezek a termelési ágak, mindaddig, míg a keresztesháborúk után, a XIII. század végén a közlekedés és forgalom meg nem élénkült.

HARMADIK KORSZAK.

*Az Anjou-királyok uralkodásától az 1514-diki nagy
pórháborúig.*

1309—1514.

Egész Európában nagy átalakítást idéztek elő a keresztesháborúk. Így nálunk is. Különösen IV. Béla uralkodásától, de kiváltképen az Árpádházi királyok kihalta után, midőn a külfölddel élénkebb összeköttetésbe léptünk, volt érezhető azoknak a nemzet életére gyakorolt hatásuk. Magyarország az Anjou-királyok korában az elsőrangú európai hatalmasságok sorába emelkedett. Ebben az időben a külfölddel sokkal szorosabb összeköttetésben voltunk, mint korábban; nevezetesen a királyi család rokonsági köteléke idegen uralkodókkal, ami a nemzet életében általában, és a mezőgazdaság fejlődésére is nagyon előnyös volt.

Előkelő főúri családaink az ország ügyeinek intézésében résztvettek, miáltal a nagybirtok hatalmi tényezővé vált, amit a banderiális rendszer is támogatott; sőt a hatalmas úri családok fokozódó nagyravágyásának mértékét a királyi tekintélynek, a megyei szervezetnek, a köznemesi szabadságjogoknak és a nemzeti öntudatnak bizonyos fokig ellensúlyozniok kellett.

A XIV. és XV. századokra nézve fontos volt a földbirtoknak nagy-, közép- és kisbirtokká való felosztása, ami mellett még határozottabban alakult ki a nemesi, városi és paraszti birtok. A királyi, főpapi és főúri családoké volt a nagybirtok, a középbirtok pedig a közneme-

seké s mindkettő a birtokosnak tulajdona, a parasztság ezzel szemben az általa művelt kisbirtoknak csak haszonélvezője volt. A városi birtok az ipart és kereskedést szolgálta s mezőgazdasági célok szerint általában nem voltak berendezve, kivéve egyes városok nagyobbterjedelmű birtokát.

A második korszak alatt fennállott szolgaság az Anjou-királyok alatt véglegesen megszűnt s helyette jött a jobbágyság, amely a személyi és munkaszabadságot részben ugyan fenntartotta, de sok esetben mégis terhes volt, — akár az egységileg kötött, akár a törvény által előírt feltételek miatt — noha a jobbágyokat az Anjou-királyok alatt, Zsigmond és Mátyás királyok korában a hatalom mégis csak védte, de Mátyás halála után kemény bánásmód lett az osztályrészük. Miután a mezei munkát jobbágyság végezte és a birtok jövedelmezősége a munka teljesítésétől függött, a földesurak arra törekedtek, hogy birtokaikat elegendő jobbágyokkal lássák el, de ez a törekvésük azután már annyira fajult, hogy a jobbágyokat erőszakkal is tartóztatták. A XIV. és XV. századra esik egyébként az az érdekes küzdelem, amely a földesurak és jobbágyok között folyt le az utóbbiak költözködési szabadsága miatt, akik bár nem voltak már szolgák s tartozásaiknak eleget téve, a további munkaerejükéről s annak eredményéről szabadon rendelkezettek.

A mezőgazdaság fejlődésére nagy befolyást gyakorolt még az is, hogy pénz már nagyobb mennyiségben állott rendelkezésére, ami a tőkének gyarapodását és a mezőgazdaság megerősödését vonta maga után.

A „Királyi Jog”, amely szerint nálunk a birtokviszonyokat rendezték, még a XIV. és XV. században is érvényben volt. Ezen alapultak a királyi adományok, amelyek az Anjou-királyok alatt határozottabb formát nyertek. Nevezetessége a harmadik korszaknak az is, hogy ebben alakultak a nagyobb uradalmak, amelyek egyes hatalmas családok tulajdonába mentek át s így a köznemeség a főurak túlereje ellen a megyei rendszerben találván

támaszt jogainak megvédésére, anyagilag a jobbágyok közreműködésével gyarapodhatott.

Zsigmond király óta különösen a főpapi és főúri birtokok oly hatalmas arányban növekedtek és szaporodtak, hogy különös súlyt kell erre a körülményre helyeznünk. Ismeretesek azok az intenciók is, amelyekkel a királyok a földbirtokra való befolyásukat, illetve hatalmukat megtartani, sőt emelni iparkodtak, de érdekes ezenfelül még a királynék birtokának rendszeresítése is.

Az adománylevelek záradékaiból és Werbőczy Hármaskönyvéből (mely a nagybirtokosok uradalmait tárgyalja) Wenzel Gusztáv kiváló tudósunk megállapította, hogy ezek a nagy uradalmak két részből állottak. Az egész uradalom központjából, vagyis a „caput bonorum”-ból és az uradalom tartozékaiból, melyek a következők voltak: „Valamely várnak minden hatóságai, vagy a várhoz kapcsolt és tartozó, akárhol található minden ingatlan jószág, mint a kulcsos városok, mezővárosok, faluk, birtoki részek, kaszálók, legelők, gyepek, erdők, cserjék, ligetek, bércek, völgyek, szőlők, szőlőhegyek, vizek, folyamok, halastavak, halászatok, vízfolyások, malmok és azoknak helyei, minden haszonvételek és jövedelmek, melyek a kulcsos városhoz, mezővároshoz vagy faluhoz tartoznak.”

Láthatjuk ebből, hogy ilyen óriási kiterjedésű birtokon a mezőgazdaságnak sokféle ágát kultiválhatták, s bár szétágazó volt az „üzem”, az uradalom mégis magában álló egész volt. A községi élet nagyon szépen fejlődött, faluk, helységek, városok, mezővárosok létesültek, amelyek jogilag az uradalom tulajdonosától függtek, ennek felettük hatalma volt és különféle jogokat adhatott nekik, mert a nagybirtokosoknak királyi privilégiumuk volt. Az ilyen nagybirtokon létesültek a gazdasági vállalatok, történtek kisebb kísérletezések, újítások, amelyeket a közép- és kisbirtokosok erejükhöz képest utánoztak.

Hazai törvényeink és a viszonyok azonban nem voltak kedvezőek az olyan nagybirtokok állandósítására,

mint amilyen pl. a Garay, Újlaky, Rozgonyi, Kanizsay, Hunyady, Olnódy, Zudar, Báthory s más előkelő főúri családok kezén voltak. Nálunk családi hitbizomány nem volt, egyes nagybirtokosok a családi vagyron állandósítását testvérré fogadás alakjában történt szerződés alapján vihették csak keresztül, mert magvaszakadás esetén a birtok felett ismét a királyi hatalom rendelkezett. Így történt Koriatovics Tivadar litvániai herceg munkácsi uradalmával is, amelyet Lajos király anyjának, Erzsébet királynénak adományozott, aki azt haláláig bírta. A „Királyi Jog” alapján az uralkodók a koronára így visszaszállt birtokokat fontos okok miatt maguknak is megtarthatták, mint királyi birtokot, amint pl. Róbert Károly tette Visegrádra, I. Lajos Diósgyőrre, Zsigmond király Tatára. Azonban az ilyen királyi birtok sem volt állandó (Tata később pl. a Rozgonyi család birtoka lett), de az 1514-diki törvényhozás az ilyen királyi birtokokat állandósította s a még meglevőket a királyok birtokában hagyta. A királynék birtokának állandósítása régebbi keletű, 1424-től kezdődik, amikor Zsigmond király második nejeinek Borbála királynőnek terjedelmes birtokot adott méltósága fenntartására. Ezeket Erzsébet, Beatrix, Anna és Mária királynők 1548-ig bírták és Mária különös szerződés mellett testvéreinek, I. Ferdinándnak adta át.

A főpapok birtokait, mint egyházi javadalmakat, csak különleges természetüknél fogva állandósították. Ezt a körülményt az 1498:55. és 65. t.-c.-ek még inkább megerősítették.

A XIV. és XV. századokban a nagy uradalmak alakulásának története, mint általában a birtokviszonyok is, nagyon érdekesek; sajnos azonban, hogy az okmánygyűjtemények a vonatkozó adatok közlését nagyrészt mellőzték. Ennek tulajdonítható, hogy ilyen munka még nincs. Jeles tudósunk, Wenzel Gusztáv kutatásainak köszönhetjük, hogy néhány adatot mégis ismerünk; innét tudjuk pl., hogy Ozorai Pipo temesi grófnak Zsigmond király

korában óriási birtoka volt Temesvár környékén. Erről tanuskodik Albizi Rinaldo és Guiliàni Nello, két Magyarországon lakó florencei követ 1426-ban. Jelentésükben írják, hogy több napon át utaztak Pipo birtokán. Még érdekesebb azonban Magyarország egyik nevezetes nagybirtokára, a makovicaí uradalom keletkezésére és fejlődésére vonatkozó, alábbi néhány adat, mert ezek az akkori birtokviszonyok hatalmas méretek szerint való kiterjesztésének különös érdekességei:

1. A XII. században a makovicaí vár helyén még sűrű erdő volt.

2. 1342-ben. Kelt Visegrádon, Máthé apostol és evangélista ünnepét követő hétfőn. (Szept. 22-én.) I. v. Nagy Lajos király, mivel Szlavónia bánja, Mykch István mester, Ákos és László, a királyi udvar katonái és ezeknek fiai, Lóránt és Miklós, arra kérték a felséget, hogy Újfalú, Lythene, Karakov, Sztraczyna és Kékmező (Kükemező) községekhez közel, birtokukhoz tartozó egy hegyen, amely Sáros megyében Lengyelország és Ruthénia szomszédságában fekszik, amely birtokokat a király atyja, Károly Róbert adományozott nekik hűséges szolgálataik fejében és amely hegyen most csak egy favár áll, egy kőfallal körülvett erősséget, úgancsak kövekből készített, védőbástyákkal és tornyokkal ellátott lovagvárat építhessenek.

3. 1355-ben. Kelt Budán, virágvasárnapját követő szerdán. Nagy Lajos király határjárást rendel el arra a kérdésre nézve: Igaz-e, hogy IV. Béla által 1250-ben István fiának, Simonnak, valamint Stephk Salamonnak és testvérének, Istvánnak adományozott Zemelye-föld határai, egész a lengyel hegyekig terjedtek és ezzel kapcsolatban igaz-e az, hogy ezeken a határokon belül a király Makovicza-vára és a városoknak s nemeseknek egyéb fekvőségei is befoglaltatnak?

4. 1355-ben. Kelt Szent László király ünnepnapja előtti napon (június 26-án). Nagy Lajos király azt kérdezi: Igaz-e a várnagynak abbéli állítása, hogy Makovicza várhoz tartozik még Hosszúmező nevű község nagyobb

része, Zboró község és benne a kápolna és a malom; egy újonnan épülni kezdett másik község; Zsemelye, András-vágása, Újfalu, Komarov és Bélaőse község egy része és hat új „Vágás” nevű újonnan épülni kezdett község?

5. 1364-ben (Nagy Lajos király) október 1-én adománylevelet állít ki Zudar Péter királyi kincstárnok, Borsod és Abauj vár főispánja, Bulcs Domonkos gróf fiának, melyben érdemeinek jutalmául és több, a koronának átengedett birtok fejében neki adományozza a következő uradalmakat: A Sáros megyében fekvő, de eddig királyi tulajdont képezett Makovicza várát összes községeivel, földesúri telkeivel, malmokkal, vizeivel, fekete erdeivel, Bártfa város és Cybold község adójával (Bártfa tulajdonjogának fenntartása mellett), továbbá összes hasznával és egyéb jövedelmével. Minden felsorolt jószágoknak bármintemű hasznával és összes tartozékaival, melyek kezdettől fogva ehhez a várhoz bármily címen is hozzászámítatnak, figyelembevétel a váruradalomnak összes megillető határait, melyeket a király számára egész Lengyelorszáig terjedő vonalon már megállapított és megtartott.

6. 1367-ben. Kelt Egerben Szent András apostol ünnepét követő szerdán (november 30-át követő szerda). Mihály egri püspök egyezséget köt Zudar Péter és testvéreivel mint földesurakkal, Makovicza vár és Kwirna uradalom után öt megillető dézsmákat illetőleg azon a címen, hogy ezen a ruthén vidékkel határos területen, ahol előbb különféle vadállatok barlangjai és búvóhelyei voltak, eddig az egyházmegyei járások kevésbé voltak abban a helyzetben, hogy azokat tisztességesen behajtsák, annál is inkább, mivel különben is nagyon közel esnek a hitszakadások határaihoz, akik szinte pogány hitközséget alkotnak (görögkeleti hitűek).

7. 1492. évben (a megállapodás és végrehajtás ötvenedik napján). Minthogy a Zudar családnak kihalta következtében a makoviczai uradalom a Rozgonyi család birtokába jutott volna, Zápolyai István nádor bírói pa-

rancsára a budai káptalan bizonyosága mellett több más uradalom közt Makovicza vára és tartozékai is összeírat-
tak; t. i. a helyszínén Makovicza vár, Kuro, Galbató,
Czygla, Pétervágás, Felsőthúrócz, Alsóthúrócz, Biharó,
Hosszúmező, Wároccka, Ó-Zboró, Sztebnyik, Dubova,
Endrevágás, Zmlnó, Fölpatak, Czigloka, Mikló, Bélaőse,
Komaró, Újfalú és Banáról megállapították, hogy egy
uradalmat, jószágbirtokot képeznek és hogy először:

Kuronak van egy kőkápolnája temetővel, ötvenhét
mezőtelekkel, forrászive, egy és fél holdnyi szántója, négy
kaszásnyi rétje, félholdnyi erdeje.

Galbatónak van egy kőkápolnája körfedélzettel és
temetővel, kilenc telepes és lakóházas, de elhagyott telep-
pel, 40 mezőtelepje, egyholdnyi szántó, hat kaszás rét,
félholdnyi erdeje és forrászive.

Czyglának fakápolnája temetővel, három telepes, két
lakóházas, de elhagyott telekkel, kúttal, három hold
szántó, két hold legelő, három kaszás rét, kétholdnyi
erdő.

Pétervágásnak három telepes, öt lakóházas, de el-
hagyott telekkel, nyolc mezőtelek, tízholdnyi szántó,
ugyanennyi legelő, kétholdnyi erdő, három kaszás
rétje, továbbá a

Felsőthúróczi uradalmat három telepített és két erre
alkalmas telkével, forrászivevel, négy királyi szántható
és két hold rét földjével két hold kaszás rétjével és egy-
holdnyi erdejével, ugyancsak (neki adja)

Alsóthúróczot tízholdnyi mezőjével, forrászivevel,
tízholdnyi szántóval, három kaszás rétjével, 40 hold erde-
jével; ugyancsak

Biharó uradalmat egy temetővel bíró fakápolnával,
hét telepes telekkel, öt telepeseiktől elhagyott telekkel, hat
mezőtelekkel, forrászivevel, félholdnyi szántóföldjével,
hat kaszás rétjével és egy dülő erdejével; ugyancsak

Hosszúmező uradalmat egy temetővel bíró fakápol-
nával, három telepes telekkel, 28 mezőtelekkel, egy és fél

hold szántóval, forrásvizével, 14 kaszás rétvél és egy dülő erdejével; ugyancsak

Wáracska uradalmat négy telepes telekkel, egy lakóházzal bír, de a telepesektől elhagyott telekkel, hét mezőtelkével, forrásvizével, hét hold szántójával, két hold kaszás réttel; ugyancsak

Ó-Zborót egy temetővel bír, kápolnával, amelynek tetőzete lapos és egy másik, szintén fából készült kápolnával, melynek temetője nincs, hét telepes telekkel, négy házakkal bír, de a telepesektől elhagyott telekkel, 19 mezőtelekkel, forrásvizével, félholdnyi szántójával, 20 kaszás rétvél, egy malommal, melynek vize nyáron is esik és ki nem fog, három erdővel; ugyancsak

Sztebnyik uradalmat hat telepes és lakóházas, de elhagyott telekkel, öt mezőtelekkel, tíz hold szántóval, három kaszás réttel, egy dülő erdővel; ugyancsak

Dubova uradalmat egy temetővel bír, fából készült kápolnával, nyolc telepes, öt lakóházas üres telekkel, négy mezőtelekkel, forrásvizével, 50 hold szántójával, tíz kaszás rétvél, egy dülő erdővel; ugyancsak

Endrevágása uradalmat egy temetővel bír, fából készült kápolnával, hét telepes, három lakosoktól elhagyott telekkel, tíz mezőtelekkel, egy felsővízzel hajtott malommal, melynek vize azonban nyáron elapad, forrásvizével, 40 hold szántójával, 30 holdnyi közhasználatú erdejével; ugyancsak

Zmilnó uradalmat egy temetővel bír, kőből épült kápolnával, melynek lapos tetőzete is kőből van, tíz telepes és öt lakosoktól elhagyott telekkel, tíz mezőtelekkel, forrásvizével, félholdnyi szántójával és egy vadászatra alkalmas erdővel; ugyancsak

Felpatak uradalmat egy kápolnával, melynek temetője nincs, két telepes és egy lakosoktól elhagyott telekkel, 87 mezőtelekkel, egyholdnyi szántójával, forrásvizével és egy dülő erdejével; ugyancsak

Czigloka uradalmat egy telepes és egy lakóházakkal bír, de elhagyott telekkel, 12 mezőtelekkel, forrásvizével,

fél királyi ekényi szántóval, háromholdnyi kaszálójával, közhasználatú erdejével, egy malommal, melyet a víz felülről hajt és a víz nyáron sem apad el; ugyancsak

Mikló uradalmat egy fából készült kápolnával, melynek temetője is van, három telepes és 20 házas, de elhagyott telekkel, forrásvizével, 60 holdnyi szántójával, felülről hajtott malommal, melynek vize nyáron sem apad el és egy dülő erdővel; ugyancsak

Bélaőse uradalmat egy temetővel bíró fakápolnával, három telepes, három beépített, de elhagyott telekkel, 20 mezőtelekkel, félholdnyi szántóval és egy dülő erdővel; ugyancsak

Komaró uradalmat egy temetővel bíró kőkápolnával, három telepes, öt beépült, de elhagyatott telekkel, 22 mezőtelekkel, forrásvízzel, felülről hajtott malommal, melynek vize nyáron sem apad el, egyholdnyi szántóval, 50 holdnyi erdővel, négykaszásnyi réttel; ugyancsak

Újfalu uradalmat egy kőkápolnával, melynek tetőzete is kövel fedett és temetője is van, négy telepes, két beépült, de elhagyott telekkel, 34 mezőtelekkel, egy elhagyott malommal, melynek azonban épületei vannak, egy királyi ekényi szántóval, öt kaszás réttel, 25 holdnyi erdővel, melyek valamennyien a Makovicza várhoz tartoznak.

A makoviczai uradalom a Rozgonyi-család kihaltával ismét a koronára szállott és azt II. Ulászló Schellenbeck János cseh kancellárnak 20.000 aranyforint kölcsön fejében elzálogosította. A cseh kancellár 1495-ben az uradalmat tovább zálogosította hasonló összegért Somi Jósa temesi grófnak, aki már az akkor is nevezetes uradalmat olyan virágzásra emelte, amelyen a XVI. és XVII. századokban a Rákócziak és Serédiak birtokai voltak.

A makoviczai uradalomra vonatkozó adatok tiszta képet adnak eredetére és fejlődésére s egyúttal megdöntik Biedermann tanárnak azt az állítását, hogy a munkácsi és makoviczai uradalom és ennek vidéke egykor orosz hercegség volt. A történeti adatok igazolják, hogy a makoviczai uradalom éppen úgy fejlődött át nagybirtokká, mint

a többi főúri birtokok s mert több család is bírta, lehetetlen, hogy valamikor orosz hercegi tulajdon lett volna. Kétségtelen, hogy Biedermann sem állította volna ezt, ha az imént közölt adatokról tudomása lett volna.

A nagybirtok történetére vonatkozólag egyik legérdekesebb dokumentum a Héderváry Ferenc birtokára 1523-ban hozott jószágvesztési ítélet, amelyet e munka végén függelékként közlünk.

A középbirtoknak nem volt különösebb mezőgazdasági jelentősége, mert a mezőgazdaság fejlesztésénél különösebb szerepe nem volt. A középbirtokon végzett munka nagyobb érdeklődést nem keltett, mert a köznemesek, akiknek kezén e birtoktípus volt, az akkori felfogás szerint az ország iránt való kötelezettségüknek főleg fegyveres szolgálattal tartoztak s birtokaik ennek a célnak voltak alárendelve.

A középbirtokot jogilag úgy tekintették, mint a nagybirtokot, gazdaságilag azonban sokkal elmaradottabb volt. A birtokos csak arra törekedett, hogy a földjét bármilyen módon hasznosítsa. Hivatásának nem a gazdasági munkát tartotta, hanem a háborúskodást, a harcokat, amelyekkel — ha szerencséje volt — a birtokát újabb szerzeménnyel gyarapíthatta ugyan, de gazdálkodását nem tökéletesítette, csak akkor, ha annyi birtokot szerzett, hogy a nagybirtokosokhoz tartozott, amikor azután a birtoka is a nagybirtok gazdasági jelentőségére emelkedett.

A középbirtokos közelebbi viszonyban volt a jobbágyaival és alárendeltjeivel, mint a nagybirtokos, aki csak az egyes községekkel vagy a község egyes lakóival érintkezett. Ennek következtében a nagyobb uradalmakon a jobbágyközségek nagyobb szabadságot is élveztek. E szerint módosultak a községek tartozásai is, amelyek mikénti lerovására a földesúr gyakran könnyítést engedélyezett s így kedvezőbb sorsba jutottak a lakosok. Középbirtokon ezekre az előnyökre ritkán volt alkalom, mert itt a község szabadságot királyi kegyelem útján nyerhetett és a jobbágyok I. Lajos király törvényei

szerint rótták le a földesúri tartozásaikat s ezek teljesítését a középbirtokosok nagy szigorúsággal követelték. Ez alól a kötelezettség alól csak a községből való elköltözés mentesítette az egyes lakosokat, vagy az az eset, ha a községet csere útján más birtokos kapta, aki a községnek esetleg kedvezményeket adott.

A szabad városoknak szabad területeik voltak, ahol szántóföldek, rétek, erdők, szőlők és kertek terültek el s amelyek a városi jog védelme alatt álltak. E földek művelése iránt a városi jog intézkedett. Jogilag a középbirtokosokhoz számították azokat is, akik a város területén lévő földeket bírták és művelték.

Kisbirtoknak nevezték azt, amelyet csekély terjedelménél fogva a birtokos és annak családtagjai fogadott munkások nélkül műveltek. Háromféle kisbirtokost különböztettek meg; nevezetesen olyanokat, akiknek saját földjük volt, akik idegen földet műveltek és végül, akik önálló telket vagy bérföldet bírtak.

Azok a kisbirtokosok, akiknek saját földjük volt, gazdaságtörténeti szempontból különös figyelmet nem érdemelnek, mert ezek később a városok közelében nyári lakokat, vidéken pedig ú. n. „curiákat” építettek és földművelési rendszerük olyan volt, mint más kisbirtokon.

Történeti szempontból az ú. n. „telkes kisbirtokosok”, Werbőczy szerint a jobbágyok említendőik, akiknek a föld nem volt ugyan tulajdonuk, de a földet beépítési és állandó művelési joggal bírták. A telek (sessio) jobbágygazdaság volt; a lakóházból, a művelésalatti földből és néhány haszonélvezetből állott. Magábanvéve egészet alkotott és viselte a közterheket, mint a földesúri tartozásokat. Jobbágytelek kétféle volt: népesített és lakások nélküli telek. A mezőgazdaság szempontjából ez a különbség nagyon fontos volt, főképen abban az időben, mikor az ország lakossága gyér volt. Ismeretesek ezenkívül a „mezőségi telkek”, melyek lakosai állattenyésztéssel foglalkoztak.

A bérföldek tulajdonosai a gazdasági cselédek voltak. Werbőczy ezeket „Familiares ignobiles”-nek nevezte, újabban pedig „Servi conventionale”-eknek hívták őket. Abban az időben az állandó gazdasági cselédeket nem pénzzel fizették, hanem szolgálataikért szolgálatuk idejére földet kaptak, amelyen családjukkal együtt megéltek. Őket is a kisbirtokosok sorába számították.

Csakis a jobbágytelkekre vonatkozólag találunk az egész országra nézve érvényes szabályokat, s így érdekeségüknél fogva az ország egyes részei szerint közöljük az alábbi néhány okmányi adatot, amelyek a jobbágybirtokra vonatkoztak. A budai káptalannak 1492-diki összeírásában a Rozgonyi-uradalomra vonatkozólag fel van véve a következő:

„... a gödöllői birtok kőből való templommal, öt lakott telekkel, kilenc lakatlan birtokhellyel, melyeken épületek vannak, tíz mezei telekkel, 20 királyi holdnyi szőlőhegygel, egy királyi eke alá való szántófölddel, ugyancsak egy királyi eke alá való legelővel, 25 kaszásnyi réttel, két királyi eke alá való használható erdővel és bővizű kúttal;

szintúgy a *lewrinczi* birtok kőből való tornyos templommal és egy ugyancsak kőből való kápolnával, elsőrendű kőből, de kripta nélkül, hasonlóképen nemesi udvarhellyel, melyen lakatlan épületek vannak, 37 lakott telekkel, 18 lakatlan birtokhellyel, melyeken épületek vannak, 64 mezei telekkel, egy fölülcsapó malommal, amely nyár idején sem szünetel, egy bővizű kúttal, egy királyi eke alá való szőlővel, hat királyi eke alá való szántófölddel, két királyi eke alá való használható erdővel, ugyancsak egy királyi eke alá való szabadjára hagyott erdővel és valamelyes halastóval, amely a Zagyva folyó áradásával érintkezik;

szintúgy a *demsedi* birtok, egy tornyos templommal, 51 lakott telekkel, 14 lakatlan telekkel, amelyeken épületek vannak, 15 mezei birtokhellyel, 60 királyi holdnyi szőlőséggel, hat királyi holdnyi használható erdővel,

nyolc és fél királyi eke alá való szántóval, négy királyi eke alá való legelővel, 50 kaszásnyi kiterjedésű réttel, bővizű kúttal, amely nyár idején sem apad ki;

szintúgy a *weresegyházi* birtok egy tornyos kötemplommal, 21 lakott telekkel, két lakatlan birtokhellyel, melyeken épületek vannak, négy mezei telekkel, egy bővizű kúttal, egy mesterségesen készített halastóval és két fölülcsapó malommal, melyek nyár idején sem szünetelnek, 32 királyi eke alá való szántófölddel, négy királyi eke alá való és 30 királyi holdnyi legelővel, 120 kaszásnyi réttel, egy és fél királyi ekényi és 16 királyi holdnyi szedressel, 60 királyi holdnyi kiterjedésű szőlővel;

szintúgy a *zaadai* birtok, tornyos templommal és tíz lakott telekkel, két lakatlan birtokhellyel, melyeken épületek vannak, mezei telekkel, egy lakatlan nemesi udvarhellyel, négy királyi holdnyi szőlővel, egy bővizű kúttal, egy királyi eke alá való szántófölddel, fél királyi eke alá való legelővel, 75 kaszásnyi réttel, egy és fél királyi eke alá való használható erdővel és egy már irtott erdővel.”

A XIII. század közepétől úgy a szellemi, mint az anyagi munka új lendületet vett, amely háttérbe szorította a korábbi századok felfogását. A mezőgazdasági munkának a tatárjárás után már más lett a hivatása, mint az előző időkben. Az országos zavarok azonban megátolták azt, hogy ezek az átalakulások korábban érezhetőkké váljanak, csak midőn már nyugodtabb idők voltak — Róbert Károly alatt — váltak érezhetőkké a mezőgazdasági munkánál is. Jóllehet ezek a változások mindig a nemzeti élethez simultak, mégis ettől kezdve emelkedett a szellemi élet a nyugati országok színvonalára.

A XIV. században De Crescentis Péternek 1304-ben írt „Opus ruralium commodorum” című híressé vált munkája volt az egyedüli gazdasági ismereteket terjesztő szakmunka. De Crescentis Péter 1240 körül született Bolognában, előkelő családból. Szülővárosában már nevezetes szerepet játszott, később pedig mint követ, Velencében is járt. Fiatal korában az orvostannal és a természet-

tudománnyal foglalkozott. Majd az olasz városokban kitört zavargások miatt gyakran menekülnie kellett idegen helyekre. Ilyenkor behatóan tanulmányozta Olaszország éghajlatát, természeti sajátságait és tapasztalatait a mezőgazdaságban foglalta össze. Így készítette el latinnyelvű munkáját, amely a XVI. századig nagy becsben állott. Könyvét olasz és francia nyelvre is lefordították.

A munka legnagyobb értéke az volt, hogy fejtegetéseit a természet jelenségeivel kapcsolta össze. Jóviszonyban lehetett a Domonkos-rend generálisával, mert vele az alábbi különös „epistolában” közölte munkáját:

„A teljes Szentháromság nevében. Ámen. Krisztusban szeretett tisztelendő Atyámnak és Uramnak, Piacenzai Aymericusnak, a szentéletű és nagytudású férfiúnak, a szent Domonkos-rend főnökének, Crescenzi Péter.”

A könyv nemcsak a generálisnak és a szervezet többi tudományos tagjainak, hanem a bolognai főiskola tanárainak is elismerését vívta ki. A szerző munkáját II. Károly szicíliai királynak (V. István magyar király vejének) a következő sorokkal ajánlotta:

„Kegyelmes Fejedelmeknek, Uramnak, II. Károlynak. Isten kegyelméből Jeruzsálem és Sicilia királyának Crescenzi Péter.

Fontos ok, ami vezet engem. Midőn szem előtt tartottam a kort, legkegyelmesebb Felsőgednek sokirányú gondoskodását, elhatároztam e könyvem megírását, hogy ez vizsgálására, lelki gyönyörűségére, alattvalóinak pedig sokáig hasznára legyen. Amit Uraságodnak most átadok, alázattal és hódolatteljesen kérve, hogy elolvasni és átvizsgálni méltóztassék, valamint tudós papjai és világi férfiai által is, amint már látta, olvasta, átvizsgálta és jóváhagyta a kiválóan tudós férfiú, Aymericus mester. A Szent Domonkos-rend főnöke és tudós rendtársai, ezenkívül Bologna város egyetemének a gazdasági tudományban jártas férfiai. S ha ez a könyv Uraságod tetszését megnyerné, méltóztassék engem, bárhol volnék is, alázatos és hű szolgájának tekinteni, aki kész minden

akaratának, parancsának, valamint utódainak is mindenkor engedelmeskedni.”

De Crescentis Péter 1320-ban halt meg.

Az a körülmény, hogy Olaszország szellemi élete a XIII. század második felében már magasabb fokon állt és hogy velük úgy szellemi, mint anyagi tekintetben összeköttetésben voltunk, természetszerűleg kihatott gazdasági életünkre is. De Crescentis Péter könyvét nagy valószínűséggel nálunk is ismerték, mert annak egy 1431-ben készült kézleiratát a kalocsai érseki levéltárban megtalálták.

A munka 12 könyvből állott. És pedig: 1. A lakásra alkalmas helyek kiválasztásáról. 2. A növények természeti tulajdonságáról és a bármilyen művelésre fogott földeknek általános sajátságairól. 3. A mezei földek műveléséről és az ezeken nyerhető termések tulajdonságáról és hasznosságáról. 4. A szőlővesszőkről és szőlőhegyekről. 5. A fákról és azok gyümölcseinek a tulajdonságáról és hasznáról. 6. A kertekről és részint azoknak a füveknek a természeti tulajdonságáról és hasznáról, melyek ezekben vannak, részint más füvekről, melyek egyéb helyen is megteremnek emberi gondozás nélkül. 7. A rétekről és berkekről. 8. A díszkertekről és a fákkal járó gyönyörűségkeltő dolgokról, a füvekről és azok mesterséges feldolgozásából származó haszonról. 9. A mezőkön élő mindenféle állatról. 10. A vadállatok elejtésének különféle módzatairól. 11. A mezei munkálkodás szabályairól. 12. Azokról a munkálkodásokról, amiket az egyes hónapokban a mezőn végezni lehet.

A harmadik korszak alatt a munkának okszerű alkalmazása virágzóbbá tette a mezőgazdaságot, mert a gazdálkodási rendszer is a XIV. és XV. századok életviszonyaihoz módosult. A tatárjárás óta a szolgai munka mindinkább enyhébb lett és az Anjou-királyok korában már csak kivételesen fordult elő. A gazdasági munka rendezésének új elvek voltak már az alapjai, amelyeket a birtokviszonyok átalakulása hozott magával. A telepítvények

létesítésénél ugyan nem igen tértek el a XIII. század szokásaitól, de már a föld művelését nem annyira a szolgák, hanem inkább a jobbágyok végezték.

Történeti szempontból legfontosabb a jobbágmunka és annak szervezése. A jobbágyok törvény szerint a szántóföldek és szőlők termésének kilencedrészét tartoztak beszo­l­gáltatni. Emellett azonban a földesúr házi­ke­ze­lésben művelt telkén munkát is végeztek, amit a törvény ugyan nem írt elő, de ez a tartozás a birtok és a feltételek szerint módosult. Ilyen jobbágytartozásról szól az 1351. évi 6. t.-c., mely szerint: „Minden földműelő és szőlőhegyi jobbágságunkban, bármelyik szabad gazdaságban s az udvarnoki vagy bármilyen néven nevezett gazdaságokban, szintúgy a Királyné által létesítettekben is (kivéve a fal­lal bekerített városokat), a termésnek és a bornak a kilen­cedrészét fogjuk beszedni, amit a Királyné is be fog hajtatni. Hasonlókép a főurak és nemesek minden területükön lakó földműves vagy szőlős jobbágyuktól, azok hasznához képest a termésnek és bornak kilencedrészét követeljük és hajtsák be. A főpapok és az egyházi férfiak, kiknek jobbágyuk van, először a tizedet, azután az összes termésnek és bornak kilencedrészét hajtsák be.”

A munkatartozásról szerkesztett iratok később az „urbáriumnak” lettek az alapjai. A zágrábi káptalannak egy 1334-ben készült statútuma így szól: „A jog és az észszerű eljárás megkívánja, hogy mindaz, aki valamely idegen területen nyugodtan óhajt birtokolni, lássa el magát olyan irattal, amint azt annak a vidéknek szokás­módja mutatja. Ennélfogva mindazoknak összesen és egyenként is, akik a mi egyházi birtokunkon szőlőket vagy ezek ültetésére alkalmas helyet, földeket vagy más jogokat akarnak elnyerni, jóakaratólag tanácsoljuk, hogy ezeken kívül szerezzék meg a mi okiratunkat, amit megadunk nekik, amennyiben elég ok lesz rá.”

A jobbágyok a földesurak hatalma alatt voltak. Ez az állapot rájuk nézve nem volt kedvező és jóllehet a királyok nem engedték meg, hogy a földesurak a hatalommal

visszaéljenek, mégis II. Ulászló alatt az erélytelen kormányzat és az 1514-diki törvény rossz időket hozott a jobbágyokra, akik a velük szemben netán gyakorolt visszaélések ellen a Róbert Károly királytól 1298-ban nyert szabad költözködési jogban találtak eddig orvoslást, de ezt a jogukat az 1514-diki törvény teljesen megszüntette. A szabad költözködési jogról Róbert Károly a következőket rendelte el: „Bármelyik nemes akármelyik jobbágyának módjában áll urának birtokáról egy másik nemes birtokára, vagy máshová, minden vagyonával késedelem nélkül elköltözni, ha jogszerinti és rendes tartozását lefizette.”

Mátyás király nagyrabecsülte a jobbágyság munkáját, ami kitünik az alábbi szép mondából is, amelyet Bartholomaides László közölt: Beszéli, hogy Mátyás király birodalma felső részében járt-kelt és több előkelő embert látott vendégségben, akik gazdag lakománál ültek. Amikor pompásan lakmároztak és már italosak voltak, Mátyás kapákkal és ásókkal felszerelve, egy dombra vezette őket és megparancsolta, hogy az ő példája nyomán ássák a földet, forgassák azt fel a gyümölcsfák kedvéért és ültessenek szőlőt. Amikor pedig a munkát egyenes testtartással megkezdték, meghagyta, hogy azt hajolva folytassák. Ez a munka a serény és gyorskezü királynak könnyű volt, a főurak ellenben, akik az evés-ivástól már fáradtak voltak, igen nehezükre esett és erősen beleizzadtak. A munka végül is azzal fejeződött be, hogy a király komoly figyelmeztetése folytán megemlékeztek arról, hogy a földművelőknek milyen fáradságos a munkája, míg ők az időt tétlenséggel töltik el.”

A nagybirtokon a gazdasági munkát a jobbágyokon kívül még fogadott cselédek is végezték, aki munkájuk fejében földet kaptak.

A jobbágyok, ha lerótták földesúri tartozásaikat, a többi munkájuk felett szabadon rendelkezhettek, de földesuruk földjén öröklési joguk nem volt.

A telepítések háromfélék voltak, nevezetesen: 1. a nagytelepítések, mint a szepesi szászok, az erdélyi szászok, a Koriatovits Tivadarral bevándorolt oroszok, a kúnok és a XV. században az ország déli határaitól annak belsejébe költözők szerbek telepítései. 2. a soltszések és kenészek által létesített telepítések és 3. különösen a hegyes vidékeken alkalmilag történt kisebb telepítések, melyekből azonban helységek is keletkeztek.

A telepek létesítését indokolta az erdők irtása, a mocsarak kiszáritása és ezáltal szántóföldi művelésre alkalmas területek nyerése, a hegyes vidéken parlagon lévő területeknek állattenyésztésre — főleg juhtenyésztésre — való felhasználása, az elhagyott helységek újra benépesítése és végül a közbiztonság vagy a társadalmi érdekek szolgálata.

Egyes telepítések egész nagy vidéket foglaltak el; ilyenek voltak a szepességi és erdélyi szászok s az Alföldön a kúnok telepítései. Alig van része hazánknak, ahol a XIV. és XV. századokban telepítések nem létesültek volna, de különös fontosságúak azok voltak, melyek Máramaros, Bereg, Szatmár, Ung és Zemplén megyékben keletkeztek. Ezekon kívül fontosak voltak még a Sáros és Szepes megyékben lévők, Árva várának környéke, a Liptó és Turóc megyékben létesült telepítések. A folyók mentén is voltak telepítések; így Ugocsa, Szabolcs, Szolnok, Gömör, Zólyom, Nyitra és Trencsén megyékben, a Dunántúlon Győr, Veszprém és Fehér megyékben, sőt az Alföldön Csongrád és Bács megyékben is. Kolozsvár határában a feleki erdőben létesítettek telepítést az utak biztosítása céljából. A szászok szomszédságában a máshonnan oda-költözött jobbágyok alakítottak telepítést. Mivel az új telepesek az általuk elfoglalt területen nagyobb munkát voltak kénytelenek teljesíteni, mint azok a jobbágyok, akik már művelés alá vett területen dolgoztak, ezért különféle előnyökben részesítették az új telepeseket. Ilyen kedvezmények voltak az adónak vagy földesúri tartozásoknak részben való ideiglenes elengedése, törvénykezési előnyök, ha-

szonvételek és az ezekkel járó jogosítványok. Az új telepek később községekké alakultak, amelyek csak annyiban különböztek a régebbi jobbágyközségektől, hogy létesítésük emlékére néhány kedvezményt még élveztek átmenetileg, de azok is megszűntek az 1514-iki törvény után. A telepes községek szabadságának nyomát találjuk a XIV. században, amikor várossá lett Bártfa és bányászati privilégiuma miatt Lassúpatak és Dobsina, amely utóbbira nézve a szepesi káptalannak egy 1346-ban kelt okmánya ad felvilágosítást: „Kelt a Dicsőséges Szent Szűz Tisztulása ünnepének előestéjén. Hogy a nemes férfiak Gömör-megyei Chytnyk Benedek Mester fiai, nemkülönben mindkét fél a saját birtokaikhoz tartozó erdőségekben lakhelyek alapítására és az erdőségeknek a népek betelepítésével eszközlendő felékesítésére, azok egyike ugyanis annyit-amennyit és a másik szintén úgy, mint az előbbi, engedélyt nyernek.”

Egyes telepítésekéből pedig soltészségek és kenézségek keletkeztek, amit II. Ulászló király 1512-iki következő megerősítéséből látunk: „Mi Lajos Isten kegyelméből Magyarország királya stb. Hogy mi akarván Loppena vize mellett fekvő bizonyos erdőkben a népet összegyűjteni és elhelyezni, a nép és jövevények részére, akik az említett erdőkben irtásokat végezni és lakhelyeket készíteni óhajtanak — oly nemű szabadságot kiváltságot szándékozunk bevezetni, hogy azok húsz év elteltével az adónak gyűjtésnek és kincstári illetéknek minden fizetésétől mentesítve legyenek; és minden más egyéb kegyben és szabadsági kiváltságban, amelyeknek Korpona nevű városunk örvend, alapításának idejétől fogva, örök időkre részesüljenek és azoknak örvendjenek. És mivel Prideyai Petrik gazdálkodó először méne le az említett erdőbe és irtást végezni kezdett, és az arra tartózkodó népet összehívni és összegyűjteni ígérte, azért ugyanazon Petriknek és örököseinek, ugyanazon megszervezendő majornak felügyeletét, vagyis bírói tisztét és egy teljes szabad curiát, egy malmot, húscsarnokot (vagy árucsarnokot) német

mintára joggal adtuk, adományoztuk és reá ruháztuk, bírás és birtoklás címen, minden járulék fizetése nélkül.” Kelt Lypcsén a Dicsőséges Szent Szűz Mennybe felvételének előestélyén az Úrnak 1358. évében.

A harmadik korszak ismertetésénél is a kisbirtokosok és a munkásnép lakóhelyeire fektetjük a fősúlyt. Ekkor már helyenként a község fejlődése szerint kényelmesebb lakóházak is voltak, mint pl. a Szepességben és az erdélyi szászoknál, ahol a földműves nép mindinkább csinosabb lakóházakat épített. Ahol a gazdálkodás érdeke megkívánta, különösen a nagyobb községek határában, tanyákat építettek, miáltal a földbirtoknak a községtől való távolságából eredő hátrányokat csökkentették. A kisbirtokosok lakhelyei a nagy- és középbirtokosok földjén az ú. n. „sessiók” voltak, amelyek a lakházból és a hozzátartozó földből állottak. Egy 1430-iki okmány említi, hogy a teleknek csak a föld volt a tartozéka.

A kisbirtokosok lakóházai a jobbágytelkeken épültek. E házak között voltak egyszerűbbek, ezeket a XIV. és XV. századokban még „mansionak” nevezték voltak kényelmesebbek, amelyeket „domus jobagionalis”-nak, az udvarral és kerttel együtt pedig „curia jobagionalis”-nak hívták, de amelyek a nemesek udvarhelyeitől és a lelkészek lakóházaitól lényegesen különböztek.

A jobbágyi parasztháznak egyik lényeges része volt a tűzhely. A házhelyek leírásánál a vasvári káptalannak egy 1342-iki osztálylevele azt mondja, hogy: „Mindegyik teleknek hátulról kerti földje van, amely dülönyire egy hold, szélességben pedig olyan, mint a telek szélessége.” A jobbágytelek másik részét a hozzátartozó szántóföldek, rétek és szőlők, amelyeket „terrae sessionales”-nek hívták és végül egyes közös haszonvételek alkották.

A XIV. és XV. századokban a körülmények kedvében alakultak ahhoz, hogy a községi élet fejlődésnek induljon. A második korszak alatt az ú. n. vegyes községek — ahol a lakosok részben szabadok, részben nem szabadok és ez utóbbi esetben több úrnak népe voltak — egészen

megszűntek és egyes községek egységessé váltak. A községek között csak jogilag volt különbség, mert a nemes községektől — amelyek lakosai nemesített várjobbágyok voltak — megkülönböztették a tulajdonképeni jobbágyközséget, a bányatelepek községeit és azokat, amelyek a jobbágyközségekkel szemben korlátozva voltak. A község feje mindenütt a „villicus” volt. A községi szabadságnak az volt a legnagyobb foka, ha a villicust és lelkészt a községbeliek szabadon választhatták. Jobbágyközségekben rendszerint a földesúr nevezte ki a villicust, aki a község ügyeit intézte; volt azonban némely községnek privilégiuma, földesúri engedménye, vagy szokásjoga, melynek alapján villicust választhattak. Voltak városok, mezővárosok, jobbágyközségek és olyanok, amelyeknek „különleges szervezetük” volt.

A városok főképen az ipart és kereskedelmet fejlesztették, ennek előmozdítására kapták a szabadságot és privilégiumot és kétségtelen, hogy mindezek által a mezőgazdaság fejlesztéséhez is nagyban hozzájárultak mint földesurak, mert terjedelmes birtokaik voltak és mint ilyenek, a nemesség jogaival éltek.

A mezővárosoknak nem voltak városi szabadságai és jogai, de előkelőbbek a községeknél, mert királyi szabadságleveleik és földesúri kedvezményeik voltak. A királyok privilégiumot adtak, vagy pedig a földesurak kedvezményeit erősítették meg. Rudolf királynak 1598-iki megerősítő okmányában a következők olvashatók: „Hogy Mi összes hiveink és Zalatna helyiségből származó jövevényeink, egyes jobbágyaink és népeink nyomorúságán és inségén t. i. Végles erődhöz tartozó mindkettő ugyanis nagyobbik és kisebbik községünkön megkönyörülve és királyi lelkületünket biztosan és észszerűen megindító okokból említett jobbágyoknak, a népnek és jövevényeknek Nagy- és Kis-Zalatnán az általuk a mi felségünk kincstárába fizetni szokott illetéket örökérvényűen enyhíteni rendeljük stb. Kelt Wéglesben Szent Kereszt felmagasztalásának ünnepén az Úr 1406. évében.”

Wenzel Gusztáv: „Diósgyőr egykori történelmi jelentősége” című munkájában említi a községi szabadságnak érdekes példáját: Diósgyőrváralja 1315-ben, Miskolc pedig 1325-ben még falu volt s már a XIV. században mint mezőváros a diósgyőri uradalomnak két legnevezetesebb helysége lett. A földesúri engedmények királyi megerősítését pedig az alábbi szabadságlevél igazolja, melyet megerősített Zsigmond király 1424-ben, I. Mátyás király 1474-ben, II. Lajos király 1526-ban; Zsigmond király Endre apátnak 1427-ben még vásári jogot is adott.

„Mi János Isten irgalmából apát és Boldog Adorjánról nevezett Zalai Székház feje stb. Hogy mi Zalavárról nevezett egyházunk birtokainak elhagyatottságán és abban foglalkozó jobbágyainknak szegénységén megkönyörülvén s azokat a szolgálatnak és adónak minden terhétől mentesítsük és enyhítsük, ezen szabadalmi kegyet örök érvényűleg engedélyezzük. Hogy a most ugyanazon birtokon lakó és a jövőben tartózkodó nép és jobbágyok évente Nekünk és Egyházunknak semmivel sem többet adni és fizetni nem tartoznak, hanem csak minden évben B. Lucza szűz és vértanu ünnepének nyolcad napján, folyó értékű 24 forintot és egy hizott állatot, amit száz garasért megvenni tudnak és B. Ilona királyné ünnepének nyolcadik napján hasonlóképen ugyanannyi 24 forintot és egy hizott állatot, ami száz dénárt ér, vagy az állatok értéke szerint, és minden háztól egy mérő élelmet és egy baromfit adni és fizetni, és a hidat az említett Zalavártól egészen az említett Székházunkig, kivéve az ott létező két fahidat, anyaggal jól, mint illik, fenntartani tartoznának. És hogy Bírót maguk között választani és rendelni tartoznának, aki minden egyes ügyben, kivéve a lakóhelyek felgyújtási esetét, az eretnokséget és más, az emberek halálozását célzó eseteket, amelyek a világi hatóságnak vannak fenntartva, azok között ítélezhessen és határozhasson, stb. Kelt Mindszentek ünnepén az úr 1413. évében.

A mezővárosok között nagy különbségek voltak, mert a nagybirtokosok más és más kedvezményeket vagy elő-

jogokat adtak, amelyeket szabadságlevél formájában biztosítottak. Ilyen volt az a szabadságlevél, melyet Stibor vajda 1411-ben adott Beczkó mezővárosnak és amelyet a beczkói uradalom későbbi tulajdonosa, Paulus de Lindwa et de Bolondoch 1451-ben megerősített, továbbá Ozorai Pipo 1427-iki kiváltságlevele Ozora község szabadságáról.

Szerződés formájában is kaptak kiváltságokat, amint azt a pannonhalmi apátság levéltárában talált okmány mutatja: „Mi Anna özvegy és Miklós néhai Ujlaki László Machói Bán fiai stb. Hogy mi jobbágyainkkal együtt Galgochon összegyűlvén, azoknak a következő engedményeket adtuk: Hogy azok bármely gyapjú után nem többet, csak tíz denárt nekünk adni tartoznak. Ezen feltétel közbevetésével, ha valamely telkes helyek idő multával a mi birtokainkon elhagyottak lennének és azok szántóföldjei elkészítve és bevetve nem volnának, akkor az ily elhagyott helyektől gazdatisztünk az előrebocsátott adóból Bennünket kielégíteni tartozik. Az előbb említett helyek után pedig — amelyeknek házai és lakhelyei bármely időben — ami távol legyen — leégtek volna, engedményeket, — a szénának és terményeknek aratásától és hordásától és az élelmek beszolgáltatásától teljesen és mindenek felett kivéve és felmentve legyenek. A szokásos ajándékokat pedig ugyanis az Úr születésének ünnepén és Szent Mihály Arkangyal ünnepén a szokott módon, az Úr feltámadásának ünnepén pedig minden egész hely után egy sajtot, nyolc tojást, három bárányt adni tartoznának. Az általuk ültetett és ültetendő szőlőt Tirney város szőlészeti szokása és törvénye szerint, a szőlők ültetésének napjától tizenkettő évi időközre minden teher nélkül birtokolják, a tizenkét év elteltével negyedrésznyi szőlőre egy-egy akó bort évente nekünk adni tartoznának. Hegymestereket pedig válasszanak maguk között, akiket akarnak, akik a hegynek összes ügyeit a szőlőre nézve elbírálják és meghatározzák; a mi birtokunk területén lévő virágzó szőlőt és azonfelül az eladást illetőleg a vevők és eladók örökérvényűen békésen birtokolják és bírják. Bármely malom után pedig

évenként száz denárt, egy tortát, egy kappant nekünk adni tartoznak, stb. Kelt Galgoch B. Margit szűz és vértanu ünnepe előtti hétfőn az Úrnak 1430. évében.” A falusi község leginkább a jobbágyoké volt s jobbágytelkeik mellett az uradalmi földek képezték a határt, voltak azonban olyan helységek, ahol jobbágytelek nem volt, a helységhez csak uradalmi földek tartoztak s ezeket „praedium”-nak, vagyis pusztának hívták. A jobbágytelkeket számszerint — kapuszámszerint — vették fel az adózás céljából. A XV. század végén 280.000 jobbágytelek volt.

A jobbágyközségek és a földesurak birtokai kétfélek voltak: termékenyek és terméketlenek.

Az előbbieken több volt a lakosság és jobb módon is voltak, az utóbbi helyeken pedig elszegényedtek a lakosok, végül is elhagyták a községet. Az egyes községhez tartoztak a házhelyek, a művelés alatti földek és a közföldek, mely utóbbiakat a község lakosai, mint a legelőt, erdőt, vizet, nádist, közösen használták. A község feje a bíró — villicus — volt, akit később már nem a földesúr nevezett ki, hanem maga a község választott, amely körülmény leginkább kidomborította a községi szabadságot.

A jobbágyközségek fejlődése magával hozta, hogy a földesurak és jobbágyok közötti viszony, nevezetesen a jobbágytartozások, a földesúri kiváltságok és engedmények határozottabban szabályoztassanak s különösen, amikor egyes községek vagy mezővárosok kedvezményt kaptak, a XVI. századtól kezdve ennek megörökítését és biztosítását írásba foglalták. Ilyen ünnepélyes alakban kiadott urbárium a herceg Batthyány-féle levéltárban van bőrhártyára írva és a következőképen szól:

I. „Mi Kont Miklós, Magyarország Nádora, a Kúnok Bírása és Főlséges Fejedelemnek, Lajos Királynak Asztalnoka és Pincemestere stb. Akarván Lyndva nevű erődünk összes telkeit vagy birtokait és lakhelyeit, a nép összehívásával gyarapítani és a népnek felszaporodott számával ékesíteni stb. — összes jobbágyainknak ezen szabad kegyet engedélyeztük, hogy minden egész telek után fizessenek

évente adó címén öt denárt, továbbá három akó termést, Mária mennybe felvétele ünnepén egy buzát, egy rozsot és egy zabot, egy csirkét, két kenyeret és egy denárt, az időre alkalmazott kulcsároknak. Az Úr születése ünnepének eljövetelével az egyes telkek egy akó zabot, két kenyeret, egy csirkét ünnepi ajándék címén és hasonlóképen egy denárt a kulcsároknak adni és egy kocsi szénát, nemkülönbben egy kocsi fát a kastélyba bevinni tartoznak. A sertések tizede fejében tíz teljes lakhely három denárt, B. Márton hitvalló ünnepe körül; szőlőnk művelését illetőleg nagyobbjt közepén egy teljes lakhely öt denárt fizetni tartozik. Azonkívül az egész bornak teljes tizedrészét a szüreti idény alatt nekünk adni és a mi várkastélyunkba Lyndvába saját fogataikkal és állataikkal beszállítani tartoznak. Azonkívül tisztviselőinknek most és időre azok között alkalmazott tisztviselőinknek B. Mihály arkangyal ünnepe körül egy akó zabot, buzát, egy csirkét és egy sajtot egy egész telek után szolgáltatnak. Bármely birtokunknak és villánknak gondnokai a Dicsőséges Szűznek említett ünnepén egy csirkét két tortával, továbbá az Úr születése ünnepén hasonlóan egy sajtot két tortával és Husvét napján egy bárányt és ismét két tortát; továbbá a plebánia templom felszentelésének évfordulóján hasonlóan egy csirkét és egy tortát bármely egész telek tartozik nekünk fenntartani. Ezek ellenében minden más gyűjtést, adószedést, fizetést és szolgálatot nekik elengedünk, stb. Ha valaki a mi birtokaink területéről vagy bárhonnan is Németországba vagy Magyarországra letelepedés céljából magát átszállíttatni akarná, nyert engedéllyel és tizenkettő denár fizetésével, két torta, egy csirke és egy akó zab lefizetésével, — hacsak valakinek adósa nem volna —, vagy törvényes ok meg nem gátolná, szabad költözködési jogot és összes javaival, ügyeivel és személyzetével, hová óhajtaná magát áthelyeztetni és curiáit épületekkel, kertekkel, gyümölcsösökkel s bármely a telekhez tartozókkal, bárkinék óhajtaná eladni vagy bármi módon elidegeníteni vagy önmaguk számára fenntartani, teljes szabadságot

nyernek stb. Kelt Saárvár B. Lőrincz vértanu ünnepén, az Úrnak 1358. évében.”

II. „Mi Jugo Úr és Orsolya Urasszony hitvestársa stb. hogy a Raccha tartományból való jobbágyaink stb. — évenként pénzben 900 forintot tartoznak adni, mégis három alkalommal stb. (Szt. György napján 300 forintot, Nagyboldogasszony napján és Karácsonykor 300 forintot és 200 rész eleséget és 50 köből gabonát.) Továbbá bármely eke után kettőt, egyet a készből, a többit az élelemből évente Nekünk bevetni, kellő időben aratni, a mi magtárunkba összegyűjteni és beszállítani tartoznak. Továbbá minden telek után három ajándékot, az első ajándék az Úr feltámadásának ünnepén, három kenyeret, egy sajtot és 10 tojást, a másodikat B. Miklós ünnepén, egy kappant bármely ajándékkal adni tartoznak. Rendes időben a szénát kaszálni, összegyűjteni és a pajtába beszállítani tartoznak. Kelt Szt. Erzsébetről nevezett Villánkban, Vízkereszt utáni hétfőn az Úrnak 1403. évében.” (Eredetije bőrhártyán az Orsz. Levéltár kincstári osztályában.)

A jobbágyok az urbáriumok határozmányai szerint kapták ki birtokleveleiket az 1514-iki törvényig, amely azt a változást hozta, hogy az egész parasztságra kimondotta az örökös jobbágytságot.

Az egyes földesurak urbáriumától különbözött a királyi urbárium, jóllehet a kettő egymástól alig tért el, mégis azért, mert a királyi hatalom által voltak biztosítva. Egy ilyen királyi urbárium eredetije ugyancsak a herceg Batthyány-féle levéltárban van bőrhártyára írva a következőképen: „Lajos stb. hogy az idegenek a németújvári erdőnkhoz tartozó lakhelyeken tartózkodván és meggyarapodván, azokban stb.: Hogy ők minden teljes len után évi adó és annak összegyűjtése címén tíz denárt, nemkülönben ajándékok fejében, amelyeket népiesen veysat mondanak, bármely teljes len után 12 tojást és 2 denárt husvét ünnepén, hasonlókép pünkösöd ünnepén 2 sajtot 4 denárt értékben és 2 denárt adni és két embert a szénának egy halmaiba való gyűjtésére egy napra szolgáltatni s azon szé-

nát saját kocsijukkal és lovaikkal a várba szállítani tartoznak." A többiben tavaszi, nyári és őszi megszokott időben minden len után egy ekével egy nap szántani, és az erőd gazdatisztje által kiszolgáltatott magot elvetni és minden föld után aratás idején két aratót aratásra küldeni és saját lovaikkal és szekereikkel a terményeket a várba szállítani tartoznak. Továbbá minden teljes szőlő után hegyvám címén őszi szokás szerint, a terület bírói által vasal jelölt és körülkötött két vedert vagy két edényt, a szőlő fejében teljes mértékben, és egyet jó és igaz mértékű zabnak negyedében és négy denárt szolgáltatni tartoznak. És hogy a várnagy senkit sem tegyen előtérbe azok között lakó bírónak, hanem egyet a nevezett lakóhelyeken közösen választottat, ébert és igazságszeretőt alkalmazzon a saját akarata szerint, és említett várnagy bármely okból azok közül senkit sem köteles büntetni és valakinek terhére lenni, hacsak valaki az igazság alapján bűnösnek nem találtatott. Tartozik a várnagy is azok között ítélni a szokásos alakban, az ősi idők szelleme szerint jóváhagyólag. Kelt 1355. febr. kal. XVIII."

Hasonló királyi urbárium a következő is, amely Rudolf királynak 1598-iki megerősítő okmányában van:

„Mi Zsigmond stb. Hogy hűséges polgáraink, idege- nek, a nép és királyi jobbágyaink a mi királyi várunkhoz Wegleshez tartozó birtokokon, Zalatna, Ocsova és Zsolna lakóhelyeken tartózkodván, a mi Felségünk színe előtt földig borulván, siránkozó panasszal a Mi Felségünknek ily módon panaszkodának: Hogy a várnagyok, illetve helyettes várnagyok, akik említett kastélyunkban ideigle- nesen alkalmazva voltak, az adókat és gyűjtéseket, nem- különben a szénát, zabot, fát és más illetményeket és élelmiszereket, amiket általuk a várnagyok részére éven- kint bizonyos meghatározott időben és helyen kiszolgál- tatni kötelesek, nem ugyanott és azon időben, amint néhai felséges Fejedelem Lajos király útján rendeltettek és követeltettek, de a fizetésnek és szolgáltatásnak meghatá- rozott ideje alatt és nagyobb mértékben kívánták és köve-

telték stb., azt kérvén, hogy az előbbi adóztatás és annak módja visszaállíttassék. A király kérésüknek helyet adván azt rendelé, hogy az említett polgárok, jövevények, népek és jobbágyok mindegyike, az egyebekben előbb tárgyalt Zalatna, Ocsova és Zsolna nevű birtokokon és azoknak időre ott tartózkodó bármelyike, az ott levő curiájuk egyes telke után négy kocsi szénát és fát, élelmet és zabot azon mértékben, amellyel a nyilvános fórumon vétetnek és adatnak, évente az erre ősidőktől fogva meghatározott helyen és időben az említett Várnagyunknak és Viczevárnagyunknak és azok tisztviselőinek a szokásos módon és nem más-kép, adni és szolgáltatni tartoznak; továbbá az említett adónak, élelemnek és szolgáltatásoknak és azok fizetésének és szolgáltatásának határidejét sem előzvéen meg, vagy késlelvén meg, semmihez máshoz, mint az erre meghatározott helyhez és időhöz szorítkozhatnak. Azonkívül, hogy a sokszor említett Várnagyok és Viczék az említett polgárokat, jobbágyokat és népet semmikor máskor, mintha Felségünk ezen részeket látogatás céljából érintené, az élelmiszereknek szokatlan és bővebb beszolgáltatására ne kényszerítsék. Kelt Wegles erődünkben, az Úr Mennybenetele ünnepén az Úr 1410. évében.”

A várak tisztjei is adtak ki urbáriumokat, amelyek a király által nyertek megerősítést; pl.: „Mi Dávid gróf, Albansi Márton fia stb. Hogy mi Ponyik lakhelyen tartózkodó királyi összes jobbágyaink szegénységének megfontolásával stb. Ugyanazon jobbágyainknak ilyenmü engedményeket vezettünk be, amennyiben ugyanazon népek az összes és egyes adóktól, gyűjtésektől és szolgáltatásoktól eddig általuk pénzben vagy természetben kiállítva, teljesen szabadok legyenek és felmentettek, gondnokot és bírót maguk között saját akaratuk és tetszésük szerint válasszanak stb. A királynak évente járó adót és gyűjtést, nem többet, mint 80 arany forintot stb. fizetni tartoznak stb. Kelt Zoliumban Virágvasárnapja előtti pénteken az Úr 1400. évében.” (Megerősítve Zsigmond király által

1404-ben. Kelt Lipsche B. Márton hitvalló ünnepe előtti szombaton.)

A „különleges szervezetű” községekről, amelyekről már fentebb említést tettünk, a következőket tudjuk: Voltak soltészségek, gerebiátusok, oláh kenézségek és a kúnok települései.

A „soltészségek” a telepítvényesek idejében keletkeztek; Magyarországon a legrégebb soltészség 1244-ben, vagyis közvetlen a tatárjárás után létesült. A „soltészek” Németországból kerültek hozzánk, gyarmatosok voltak és a német „Schultheisz” soltésznek hívott vezető alatt telepedtek le oda, ahol nekik a helyet kijelölték. Soltészségek az ország északi részén, Pozsonytól Máramarosig nagy számban voltak. A Dunántúl, az Alföldön és Erdélyben nem telepedtek.

Szervezésük azért volt különleges, mert mint teljesen új települőknek, a természettel erős küzdelmet kellett felvenniök, a kiirtott erdők helyén lakásokat építettek, falut és községet alakítottak és ezért a fáradtságos munkájukért olyan kedvezményeket és jogokat kaptak, amilyenek más községben nem voltak. Előljárójuk és bírójuk a „soltész” volt és az is olyan különleges jogokkal bírt, amit más község bírója nem gyakorolhatott. Idők múltán a soltészség szintén jobbágyközséggé alakult, csak emlékként tartottak meg néhány kedvezményt, ami az országos urbárium behozatalával szintén megszűnt.

A „gerebiátusok”-at az erdélyi szászok oklevelei a XIV. század óta említik; határozottabb tudósításaink ezekről nincsenek, de valószínű, hogy a soltészségekhez voltak hasonlóak.

Az „oláh kenézek” pásztorok voltak és az erdélyi, a havasi juhtenyésztést mozdították elő; a soltészekhez hasonló telepések voltak és kedvezményekben szintén részesültek. Kenézségekről 1247 előtt nincs említés s csak a tatárjárás után — leginkább a XIV. és XV. századokban — említettnek, a XVII. században azonban teljesen megszűntek.

A „kúnok” települései” állandó lakóhelyekké alakultak, miután keresztényekké lettek, nomád életükkel lassanként felhagytak és községet, egyházat alapítottak. Ezek marha- és lótenyésztésük révén az Alföld gazdasági erejét mozdították elő. A mezőgazdaság a III. korszak alatt az akkori viszonyoknak megfelelően oly virágzó volt, hogy az európai országok között hazánkat a legtermékenyebbek és legnevezetesebbnek ismerték. Az idegenek közül, akik Magyarországon átutaztak, néhányan a legmagasztalóbb véleménnyel voltak az ország gazdasági állapotáról, így pl. Fülöp burgundi hercegnek főlovászmestere és tanácsosa, de la Broquera Bertrand is, aki 1433-ban Belgrádból Pancsován, Becskereken, Versecen, Szegeden, Pesten, Budán, Tatán, Gönyön és Csallóközön ment Bécsbe és Traversari Ambro, IV. Jenő pápának követe, aki Zsigmond királyt Tatán és Székesfehérváron kereste fel 1435-ben s ezen alkalommal a Dunántúlnak több vidékét ismerte meg.

Tanuságot tesznek egyébként a gazdasági fejlődésről a külkereskedelemre vonatkozó vámjogosítványok, vagyis vámtarifák, amelyek a belkereskedelemre vonatkozólag szintén azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termények fontos kereskedelmi cikkek voltak. Pl. a budai vámtarifa 1313-ból, az esztergomi 1365-ből, Pozsonynak élelmiszerekkel való ellátását szabályozó 1370-iki és a Várad—debreceni vámtarifa 1478-ból. A harmadik korszak alatt a hazai mezőgazdaság, ha újabb vívmányokkal nem is dicsekedhetik, de kétségtelenül megállapítható, hogy a XI. század viszonyaihoz képest sokkal fejlettebb lett és többet termelt.

A régebbi írók Magyarországot, de különösen az Alföldet dicsérik bőséges termékenysége miatt, mint ahol az Európában művelt gabonaféléknek minden faja díszlik; jóllehet, a földművelésnek módja nem igen tért el a második korszak alatt dívó szokásoktól, mégis annak következtében, hogy nagyterületű erdők irtattak ki — miáltal az éghajlat

is kedvezőbb lett — és őserőben lévő talajok kerültek eke alá, tömegesebb termelés volt elérhető.

A gazdálkodásra nagyfontosságú volt a mértékek szabályozása, ami a tatárjárás után határozottabb megállapítást nyert. Már akkor is megkülönböztettek hossz-, terület- és térfogatmértéket.

A hossz mérték a „királyi öl” volt, ehhez fonalat vagy ölet használtak. Az öl öt kart tett ki, vagyis öt könyököt, ami az emberi test magasságának negyedét teszi.

A terület mérték a „királyi hold” volt, amelynek nagysága nem mindenütt volt egyforma; a XV. század végén hosszúsága 70, szélessége pedig 12 királyi ölben volt megállapítva. Egy ekealj (aratum) 100 királyi holdat tett ki.

A térfogat mérték, vagyis „cubulus” szintén különféle volt addig, míg Zsigmond király 1405. évi végzésében az egész országra nézve el nem rendelte a „budai köböl” használatát.

A réteknél a „falcastrum” (kaszáló) volt a síkmérték, pl.: falcastrum unum (egy kaszásnyi rét); a levágott erdei fát „öl” alakjában határozták meg és a bor mértéke a „cibrio” (csöbör) volt.

A gabonafélék ára a bővebb vagy szűkebb termések szerint ingadozott, gyakran volt drágaság is. Így 1320-ban megengedte a magyarországi bő termés, hogy a szűkülő szomszédos országok lakosainak segítséget nyújtsanak, 1364-ben pedig oly nagy volt az inség, hogy tölgy-makklisztből készítettek kenyeret. Egy 1500-ból való okmány említi, hogy „a jobbágyok az élelmiszerek hiánya és adományozások nélkülözése folytán annyira megnyomorodva és elszegényedve valának, hogy kénytelenek voltak bogyókból kenyeret készíteni és az így készült kenyérral táplálkozni”. De a király rendkívüli intézkedéseket léptetett életbe, a törvényhozás pedig az árakat szabályozta az inség enyhítése céljából.

Arra az általános nézetre vonatkozólag, hogy a kukorica csak Amerika felfedezése után került Európába s így

nálunk a XVI. század előtt azt nem ismerték, Wenzel Gusztáv a következő kételyeket sorolja fel:

1. Már az ó-kor írói (Herodotos, Theoprastos) említik a buzának egy nemét, mint a Kelet egyik növényét, melynek leírása (pl. széles levelek, a magvak nagy mennyisége) a tengeri sajátságaira mutat.

2. A keresztesháborúk történetírói közül többen vannak, névszerint Michaud, Prutz János, stb., akik a tengeri művelésének Európába való terjedését a keresztesháborúk következményének tekintik.

3. A XVI. századbéli mezőgazdasági szakírók közül többen a tengeri eredeti hazájának nem Amerikát, hanem a Keletet tartják.

4. A mezőgazdasági tudomány újabb buvárai közül Fraas K., tehát éppen az, aki különös előszeretettel történeti kérdésekkel is foglalkozik, a tengerit nem Amerikából, hanem a Keletről származtatja.

Mindezeket tekintetbe véve, tehát azt mondhatjuk, hogy a tengeri tulajdonképeni hazáját teljes bizonyossággal nem ismerjük, ami azért van, mert az akkori viszonyok között nem tartották érdemesnek azt megörökíteni s így feledésbe ment. Tény azonban, hogy a közhiedelem Amerikából származtat több olyan növényt, amelyek már Amerika felfedezése előtt is ismertek voltak Keleten.

A harmadik korszak alatt a szőlőművelésünk, illetve a bortermelésünk európai hírre emelkedett. A szőlőket állandóan gondozták, művelték és felújították, amint ezt az alábbi okmány is bizonyítja: „Mi, Gyimesi Forgách Félix, Péter és Gergely stb., hogy a Chytár-beli összes jobbágyok előterjesztették nekünk a következőket: mikép lennének a Chytári birtok előhegyén lévő egyes szőlőterületek régtől fogva részint az általános járvány, részint a szándékolt visszavonulás következtében különböző emberektől elhagyva és elhanyagolva; egynémely részek sík területekké átalakítva, némelyek pedig a művelés hiánya folytán elhanyagolva, a szőlővesszőknek egyes roncsait tüntetvén fel, amiket a mi új jobbágyaink Chytárban és

a kívül levők is megújítani és újra betelepíteni óhajtanának, de az említett utódoknak utódai szándékos visszavonultságból ott helyt megjelenvén, az ily természetű újítástól és az elhanyagolt szőlőterületek újjátelepítésétől említett jobbágyainkat és a többieket is eltiltották, de ők maguk sem újították és ültették be az ily területeket stb. Ennek folytán az előbb említett Chytári birtokunknak előhegyét, ily nagy szabadsággal és megerősítéssel kiváltságoltak stb., hogy bárki a jobbágyaink vagy a többiek közül, a jelzett elhanyagolt állapotban lévő és sík területekké tett szőlőket megújítani és beültetni akarná, azoknak újjáalakítására és betelepítésére teljes megbízást adunk úgy azonban, hogy az, akit az ily sík területté átalakított szőlő illet, az ily szőlőjének művelésére és újítására figyelmeztessék és egy teljes éven keresztül vára-kozzék. Ha valaki ezt tenné, jól van ugyan, máskülönben az év elteltével az ily földnek, vagy szőlőhegynek az értéke a hegymestereknek és a Chytári bírónak és esküdteknek vizsgálata és megfontolt ítélete szerint becsültesék és az, akié vala az ily föld, vagy szőlőhegy, az ily szőlőért semmivel sem többet a felbecsült értéknél elfogadni és követelni jogosult örökidőkre. Bárki pedig a mieink és mások közül, akik az említett szőlőterületeknek bizonyos roncsait magábanfoglaló részeit megújítani és beültetni szándékozik, erre vonatkozólag teljes engedélyt adunk az újjáalakításhoz és beültetéshez, úgy azonban, hogy az, akit az ily szőlő illet, az említett jobbágyok által figyelmeztessék és két évig vára-kozzék; hogyha két év elmúltával, az előrebocsátott módon az ily szőlőknek értékét felvenni elmulasztaná, az, akié az ily szőlő vala, a felbecsült értéken kívül más semmit sem fogadhasson el. Akarjuk azt is, hogy a mi birtokainkon létező és azokhoz eső egyéb más előhegyek ugyanazon kiváltságnak és helybenhagyásnak örvendjenek s abban maradjanak, amiben az előbb említett Chytári birtoknak előhegye részesült és állandósult stb. Kelt Komjátý-n, B. Béla vértanu és Püspök ünnepe előtti hétfőn, az Úrnak 1496. évében.” (A nyitrai kápta-

lannak 1523-iki átiratából a budapesti országos levéltár kincstári osztályában.)

Az ebből a korból reánk maradt okiratok eléggé igazolják azt, hogy kevés kivétellel hazánk minden részében virágzott a szőlőművelés; jóságukról ismertek voltak a Vas, Zala, Somogy, Győr, Esztergom, Székesfehérvár, Baranya, Pozsony, Nyitra, Hont, Nógrád, Borsod, Gömör, Ung, Bereg, Szabolcs, Bihar megyékben termelt borok; Oláh Miklós írja, hogy a székesfehérvári vásárokon a somogyi bor állandó kereslet tárgya és Pestnek híres bor-kereskedése volt: „Keleti értékű borokban, nemcsak a sirmikusi mód szerint, vagy a krétaihoz hasonlóan az édes zamatot tekintve kiváló, hanem a baranyai, somogyi és másfajta kereskedelem előtt is híres. A kereskedők nagy számban jöttek össze. Lengyelek, sziléziaiak és más külföldi nemzetek abban bort vásárolnak.”

A nemes borok közül első helyen állt a „szerémi”, mint Magyarország legkitünőbb bora, azután a „soproni” és a „pilisi.” A tokaji bort először 1494-ben említik nagy dícsérettel, világhíressé azonban csak a XVI. században lett. A harmadik korszak alatt a pozsonyszentgyörgyi bort is a nemes borok között említik, amelyre báró Herberstein azt mondja, hogy: „A bor teszi, hogy a helyek különbözősége szerint különböző legyen; hanem több-helyütt Sirmiumon kívül is a bornak kitermelésénél és jóságánál fogva oly szembetűnő a nemes faja és kiválósága, hogy a krétaiakéhoz hasonlítható.”

Az okszerű szőlőművelésre és bortermelésre nálunk általában Görög- és Olaszország gyakorolt nagy befolyát. Sokan még ma is azt tartják, hogy eredetileg minden szőlő fehér volt és csak a művelése által nyerte színét. Figyelembeveendő azonban, hogy már az ókorban is ismerték a különféle színű szőlőt, amelyek közül a fehér és fekete szőlőnek borát kedvelték leginkább.

A harmadik korszak alatt a kertészet is nagyobb virágzásnak indult. A „házi kertek” növényei voltak: a hüvelyesek, a dinnye, répa, retek, sáfrány, spárga, vöröshéjú

retek, a sárgadinnye különféle faja, hagyma, articsoka, kétszererő borsó stb.

A „díszkertek” létesítését Olaszországból vettük át s a királyok és főurak díszkertjei olasz mintára készültek. A díszkertészet az Anjou királyok korában kezdődött és fénykorát Zsigmond és Mátyás királyok alatt élte. Híres volt a visegrádi királyi várak díszkertje, melyet Róbert Károly királyi pompával rendezett be; a termelt virágokból illatvizet készítettek Erzsébet királynénak. Gyönyörű volt a visegrádi díszkert még 1412-ben is, midőn Jagiel Ulászló lengyel király látogatást tett Visegrádon Zsigmond királynál. Mátyás király még csodálatosabbá tette a visegrádi kertet; Oláh Miklós mint szemtanú azt írja erről a királyi kertről — amely az ú. n. Salamon-torony irányában feküdt —, hogy virágai, szőlői, gyümölcsfái, gyönyörű lombos hársfáinak illata, függő kertjei, az azokhoz vezető 7—10 rőf széles és 40 lépés magas, vörösmárványból készült lépcsőzete és a muzsák szobraival díszített kútja, melyből rendszeren a legjobb forrásvíz, de nagyobb ünnepélyek alkalmával felváltva fehér és vörös bor folyt és felette Cupido szobra állt, — elragadtatta a szemlélőt. Hasonió pompával rendezte be Mátyás király a budai várak kertjét is, mely a mai Krisztinaváros helyén volt. Bonfinius leírása szerint a vár közelében ültetett fák valóságos labirintust alkottak és a legnagyobb fénnel készített kalitkákban, amelyek vassodronyhálóval oly terjedelmesen voltak befonva, hogy alatta bokrok, gyümölcsfák, egész ligetek voltak elhelyezve, a ritka bel- és külföldi madarak sokasága tanyázott. A kert szép sétányai, gyönyörű fasorai, szökőkútjai, halastavai, lugasai és a kor ízlése szerinti kertí építményei híresek voltak.

Mátyás királynak volt még a mai Zugliget helyén terjedelmes vadaskertje, a pesti oldalon pedig egy másik díszkertje, ahol nyugidejét szokta volt tölteni. A visegrádi és budai díszkerteken kívül Diósgyőr és Tata volt a két királyi mulatóhely, ahol szintén szép kertek voltak, Oláh

Miklós írja, hogy különösen Diósgyőrt az éneklő madarak sokasága tette kedvessé.

A főpapok és főurak követték a király példáját, és lakhelyeiken ők is fényes díszkerteket létesítettek.

A gyümölcsfatenyésztés annyira előrehaladott, hogy a gyümölcsstermelés már valóságos kereskedelmi ággá lett. A királyi gyümölcsöskerteken kívül a nagybirtokosok, a középbirtokosok és a kisbirtokosok is létesítettek kisebb-nagyobb gyümölcsöskerteket. Ez utóbbiak rendszerint a belső telkeiken, de voltak falun kívül is gyümölcsösök. Gyümölcsstermeléséről különösen a Csallóköz volt már akkor is híres. Termeltek almát, körtét, szilvát, cseresznyét, meggyet, barackot, stb.-it, sőt voltak dió- és gesztenyeerdők.

Báró Prónay Gábor írja, hogy a jelenlegi nemes külföldi gyümölcsfajok közül igen sok hazánkból került oda. Nem egy gyümölcsfajt a kereszties hadjáratok alatt a Szentföldről a visszaérkező zarándokok hoztak hazánkba. Először itt honosították meg ezeket s innen terjedt el Európaszerte.

Ilyen gyümölcs a szentjánosalma, a jakabalma, az aradmegyei sikulaialma, a maschanszkialma, a pázmánalma, a nagybúzás- és pogácsaalma, — a pizstrángkörte, az egrikörte stb. Hírneves pomológusunk, Czukor János megállapította, hogy az eredeti ősmagyar gyümölcsfajták között van: 76 alma-, 61 körte-, 21 szilva- és 12 cseresznyefajta.

A Mátyás király korabeli Erdély gyümölcsstermelését is nagyon dicsérik: „Erdély gazdag a mindennemű termékekben, dicsérendő borában és sokfajú legélvezetesebb gyümölcsökben, amilyenek a damaskusi szilva, alma, cseresznye és körte, melyek legtöbbnyire kiváló nagyságúak.”

A tatárjárás idejéig a mezőgazdálkodásnak útját állták az erdők és ez a körülmény indokolta a XI. és XII. századokban azok irtását. A XIV. században azonban, amikor már a rengeteg őserdők nagy részét kiirtották és tala-jukat szántóföldi művelés alá vették, a meglévő erdők aka-

dályul már nem szolgáltak, sőt a meglévőkre kezdtek gondot fordítani és azokat az erdészet szabályai szerint fenntartani törekedtek. Az erdőket ezért már nemcsak a vadászat szempontjából kímélték, hanem az építkezésre és iparcikkekre alkalmas és értékes faanyag nyerése, továbbá a makkoltatás miatt is. A XIII. században a bányászat emelkedése különösen indokoltta tette a faanyag kímélését, mert jó, ú. n. bányafára nagy szüksége volt: erre vonatkozik Zsigmond király 1416-iki rendelete Ilosvay György zólyomi főispánhoz: „Zsigmond stb. Ngos Györgynek Ilosvay Lenstach nádor fiának üdvöt és kegyelmet! Mivel mi azon hegyi vállalkozáshoz, mely szerint most újból ásványokat és ólomjáratot fedeztek fel, az ehhez szükséges fát hűségtek által adni és rendelni szándékozunk stb. amennyiben az említett ásványoknak és ólomnak hegyi kibányászatához és a megfelelő munkálatokhoz, a mi királyi erdőinkből szükséges és elégséges fa évenként, vagy alkalmas időben folytatólagosan és részletekben utaltassék ki; úgy azonban, hogy azon részleges erdőnek fája, amely egyszer e célra vala kijelölve és egészen alkalmazva, sor szerint és rendszerben termeltessék ki és így végre az időközileg más kijelölt részeknek kitermelésére, megszakítással kerüljön az eljárás. És óhajtunk Titeket azzal is megbízni, hogy az ily részleges erdőknek azon helyén, ahol az előbbre bocsátott mód szerint a fa kitermelve lett, senki által se engedjétek átszántatni, hogy ugyanazon helyeken ismét és ismét a fák újból megnövekedjenek stb. Kelt Visegrádon. B. Lőrincz vértanu ünnepe előtti hétfőn, az Úrnak 1416. évében.”

A faiparra vonatkozólag e kornak érdekes példája a parkettkészítés, amelyet Zsigmond király Kassán akart virágzó iparrá emelni. Wenzel: Kassa város parkettkészítése című munkájában írja, hogy a király a fentemlített akarátának keresztülvitelére Kassát fával és festésre szolgáló falevelekkel látta el.

Amidőn hazánk lakossága már tapasztalta, hogy az erdők óriási kincset jelentenek, kezdtek gondoskodni azok kitermeléséről, védelméről és jövedelmező hasznosí-

tásáról és erre az időre vezethető vissza, hogy az erdészetet különálló ágának tekintették s kivonták a mezőgazdaság köréből. Az irtásoknál tekintettel voltak arra, hogy a legidősebb fákat vágják ki először s felosztották az erdőt több vágásra; helytelenítették azt az eljárást, hogy: „az erdőmesterek annyira kitermelik az erdőket, hogy az új ültetvényes erdőket, ahonnan újabb erdőségek kifejlődhetnének, sem kímélik meg, hanem megkülönböztetés nélkül úgy az ültetvényeket, mint a kifejletteket kitermelik.”

De nemcsak a külső károktól és pusztításoktól óvták az erdőt, hanem gondoskodtak annak belső védelméről és gátolták a szénégetést, a legeltetést is. Megállapítható azonban az a körülmény, hogy az erdők védelmét és az erdészeti kezelést főképen és elsősorban a bányászat érdekében rendezték. Egyes fák, mint pl. az aleppói fenyő — amely különösen kopár vidékek fásítására alkalmas —, Volz K. szerint valószínűleg a keresztesháborúk alatt Ázsiából került hozzánk.

Legnevezetesebb erdészeti szaktudósa volt e kornak Patricius Ferenc, született Sienában s meghalt mint gattai püspök 1494-ben. Munkájában a kopár területek beerdősítését, az erdei fák kivágását, az ókori szabályok szerint tárgyalja és a kivágásnak legcélszerűbb idejét a holdnak legalkalmasabb állásával köti össze. Legérdekeesebb munkájának az a része, ahol említi, hogy az egyes fajok milyen célra legalkalmasabbak: pl. a bükk kemény fája lándzsa-, fegyver- és szerszámnyelek, fogantyúk készítésére, a fehér gyertyánfa, hajlékonysága miatt, az ipar számos ágában használható; a gesztenyefát különféle edények, kádak készítésére tartották becsben; a vörösfenyő gyantát szolgáltat, mely az aszkóros betegeknek hasznos gyógyszer stb.

A rétek és legelőkről, valamint a havasi legeltetésről a második korszak alatt már volt szó. Itt csak azt említjük, hogy a mezőgazdaság fejlődésével a rétekre és legelőkre nagyobb gondot fordítottak. A rétre lóherét vetet-

tek, hogy a széna minőségét javítsák. A havasi legeltetés tejgazdasága és sajttermelése a tatárjárás után, különösen a Magas Tátra vidékén, nevezetes volt.

A lovaknak általában két nemét különböztették meg: a nemes és közönséges használatra alkalmas lovakat. A közönséges lovakról érdekes tudósítás maradt Broquiere Bertrand-tól, amidőn Pesten és Szegeden tartózkodott. Szegedről azt mondja, hogy: „Az eladó szilaj lovak nagy számban találhatók, és ezeknek szelédítéséhez és betanításához az odavaló lakosok jól értenek. Aki 3—4000 ilyen lovat venni akarna, a kívánt mennyiséget Szegeden könnyen megtalálja és hogy az áruk is csekély, amennyiben egy igen szép úti lovat 10 magyar forintért lehet venni. Pestről pedig azt írja, hogy ott számos lókereskedő találhatók, ki lovait istállónként adja el, egy istállóra 10 darabot számítva 200 forintért; a lovak közül pedig kettő vagy három is nagyon megérné ezt az összeget. Pesten is lehetne 2000 darab lovat összevásárolni.”

Ez a tudósítás azonban nemcsak Pestre és Szegedre vonatkozik, hanem áll ez az egész országra nézve. A méneseket nagyra becsülték s ilyen volt is az ország minden részében. A ménesekben anyakancákat, csődöröket és csikókat tartottak, de használatban herélt lovak is voltak. Az akkori lótenyésztésre vonatkozólag igen sok adat különösen a gróf Zichy-féle okmánytárban található.

A ménesből kikerült lovak értékesebbek voltak a vásárra kiállított lovaknál. Pl. Lajos király korában egy ménesbeli lovat 25 girára, vagyis 100 magyar forintra becsültek, egy másik ló becsára 15 gira, vagyis 60 forint volt, egy csődöré 30 gira = 120 forint. Zsigmond király korában pedig egy nemes ló ára 50 kassai forint volt. A reánk maradt adatokból kitűnik, hogy a lovakat már akkor nemesítették és hogy a lótenyésztés tökéletes volt.

A méneseket lovászok és csikósok őrizték és gondozták, szükség esetén a lovak „lábaikon külön vasakkal lettek összekötve.” A lótenyésztést, mint fontos termelési ágat, a hatalom is pártolta és a lólopásoknál egy sajtásá-

gos eljárást és bizonyítási módot alkalmaztak. Ilyenről szól pl. a Bodrog vármegye alispánja és szolgabíráinak 1393. évi ítélete is (a gróf Zichy-okmánytárban). A szarvasmarhatenyésztés általában olyan volt, mint a II. korszak alatt, mégis azzal a különbséggel, hogy az állomány szaporodott és a velük való kereskedés élénkebb lett. Oláh Miklós szerint a kúnoknak nagy gulyáik voltak, úgyszintén a székelyek marhatenyésztése is híres volt. Debrecenben egy Biró Gáspár nevű polgárnak 10.000 darab ökre volt. A bivalyokból csak annyi tudósítás maradt fenn, hogy Jagiel Ulászló lengyel király, midőn Zsigmond királynál látogatóban volt 1412-ben, a bivalysajjtól lett beteg. A tehéntejgazdálkodásról tudósítások kórunkra nem maradtak. A külkereskedelemnek nevezetes vásárai voltak Székesfehérváron és Debrecenben, de a kupeczek az ország egyes vidékeit bejárták s a külföld részére ezerszámra szedték össze a marhákat.

A juhtenyésztés éppen úgy, mint a szarvasmarhatenyésztés, az egész országban el volt terjedve, de különösen jelentős volt a Máramarosi Kárpátok és a Táttra vidéke körül. Herberstein mondotta, hogy: „Állatokban annyira bővelkedő Magyarország, hogy joggal lehet csodálkozni, honnan kerül ki a szarvasmarháknak és juhoknak oly nagy serege, amiket a külföldi államokba, Olaszországba, Németországba, Csehországba szállítanak Morvaországon, Ausztrián, Stájerén, Szlavónián és Magyarországnak más szomszédos tartományain keresztül. Említésre méltó, hogy egyedül a bécsi vonalon át egy évben több, mint 80.000 szarvasmarhát szállítottak ki Németországba.”

A juhtenyésztés védelméről királyi gondoskodás is történt, mert Mátyás király elrendelte, hogy: „Senki se merészelje termékeny juhait kivezetni”, tehát az anyajuhoknak az országból való kiszállítását megtiltotta. A juhokat nyájakban tartották és a havasi legelőkön a nyájaknak külön elnevezésű szállásaik voltak. A juhászok abban különböztek a gulyásoktól, hogy míg ezeket meg-

határozott bérre fogadták, addig a juhászok részt kaptak a tej, hús, gyapjú és bőrök utáni jövedelemből, valamint a szaporulatból is.

A XV. századból két okmány maradt reánk, amely az akkori juhtenyésztésről ad felvilágosítást. Az egyik egy 1497-iki telepítvényi okmány, mellyel Lubló környékén — a Szepességnek akkor Lengyelországnak elzálogosított részében — az ottani juhászok (oláhok) számára egy elpusztult „Villa Valachalis” helyreállítását engedélyezték a következőleg: „Visnicai Kmita Péter marsal Szepesi és Sárosi Kapitány stb. Megfigyelve a lublói kerületben lévő Jakubiány-villánknak romhalmazban lévő állapotát, amely villát hajdan a Tentonok és Szlávok birtokoltak, óhajtván Jakubiány-villánk állapota felől gondoskodni, megengedtük a szorgoskodó Oláh Péternek, hogy oda oláhokat helyezzen el és jelen rendelkezésünkkel engedélyeztük oly feltétellel, hogy azok bármelyike minden ház és föld után egy forintot fog fizetni és pusztaiak, miként a ruthén telepeinken szokásos, együttesen mind fizetni kötelesek ugyanis egy forintot. Ha azok közül valaki nyájjal rendelkezik, ugyanazon juhok és nyáj után, ruthén szokás szerint, gyapjút fizetni köteles stb. Kelt Sáros, Mária Születési ünnepe utáni hétfőn, az Úr 1497. évében.” 1501. Kelt Krake, Judika vasárnap előtti kedden, Zsigmond lengyel király által Jaczko Jakobiány-villának építője számára megerősítve ezen hozzáadással: „engedélyezzük magának Ruthén Jaczkonak és az ő meghitt utódainak és a Koszáry erdőben két szabad curiát adományozunk, amelynek területén ő és utódai a nyáját szabadon legeltessék, továbbá a Jakobiány villában létező plebános stb.” (XVII. századbeli hiteles másolatból.)

A második okmány Mátyás királynak egy 1474-iki szabadságlevele az árvai és likavai várakhoz tartozó juhászok számára:

„Mi Mátyás király stb., hogy a mi Színünk elé jövének azon földnek tótjai közül ketten, a saját és az Árvavárhoz tartozó Knicsny- és Medzibrogy-birtokoknak tótjai ne-

vében a Lykava-várhoz tartozó Dubova-birtok területén létezők nevében és képviselőjében, a mi Felsőgünk elé terjesztették a következőket: Mikép ők régtől fogva bizonyos kiváltságokat élveztek, amelyeknek élvezetében egészen a jelen időnkig úgy ők, mint elődeik megtartattak és megerősítették, melyeknek helybenhagyását kéri; többi közt: Hogy peres ügyeket vezető tótok közül bárki is köteles önmagát az általuk közösen választott vajda előtt bemutatni, és a vajda ítéletében meg nem nyugodó fél ügyét szabadon a mi Felsőgünk elé, vagy az említett várak várnagyai elé viheti fellebbezés végett. Továbbá stb., hogy szabad engedélyt nyernének az Árva és Lykava várakhoz tartozó erdőkben juhaik legeltetésére és felnevelésére. Hasonló módon az általuk nevezett várak javára elszámolandó bevételekre és kiadásokra ilykép határoztak: Először minden évben a juhokkal rendelkezők közül mindegyik száz juh közül öt juhot tartozik fizetni, hasonló módon száz kecska közül a várbelieknek ötöt. Azok pedig, akiknek juhaik nincsenek, minden szarvasmarha után egy növendéket fizetni tartoznak. A király ezeket helyben hagyván, többi közt még azt határozza: Megértettük, hogy szabad engedélyt nyerjenek juhaikat vagy állatjaikat nevezett várakhoz tartozó erdőkben legeltetni és felnevelni; úgy azonban, hogy az erdőkön kívül ne engedje. Ha valaki a megjelölt határon kívül nyájait továbbmenni engedné és ebből a telepések bármelyikének, akik a szomszédban laknak, valamely kára lenne, hat juhot az ily kár fejében fizetni köteles. Ha valaki pedig azok közül mások földjére vagy telkére engedély nélkül bocsájtja nyájait, az országos jogszokás szerint hasonló esetek tekintetbevételével büntetessék. Kelt Rózsahegy községben Virágvasárnap előtti csütörtökön, az Úr 1474-iki évében.”

A sertésenyésztést az országban lévő nagy kiterjedésű tölgy- és bükkerdőkben mindenütt űzték. Különösen nevezetesek voltak a XIV. század második felében a Munkács vidékén elterülő makkos erdők. (Munkács birtokosai voltak ezen időben: Koriatovics Tivadar, Erzsébet ki-

rálýné, Róbert Károly özvegye, Lajos özvegye Erzsébet királýné, Zsigmond és I. Ulászló királyok, Palóczy László, Szilágyi Erzsébet, Mátyás királýnak anyja s többen.)

Mátyás király egy 1463-iki okirata említi, hogy a sertéstenyésztés területe „a makkerdők az említett Munkács várától Galicia határáig és Sugópatakig (Sárospatakig) terjednek”.

Nevezetes volt továbbá a sertéstenyésztés Erdély és a Hunyadi vár erdős hegyein, ahol különösen nagy gondot fordítottak rá. A nyers és füstölt sertéshus, a szalonna, a zsír és a bőr, kereskedelem tárgya is volt. Báró Eötvös József szerint a sertéshus finomabb készítési módja, pl. a kocsonya, valószínűleg a francia „cochon” szóból származott és az Anjou-királyok korában vette kezdetét. A tengerit a sertések hizlalására csak a XVII. században kezdték használni, korábban nagyobb arányokban csakis makkon hizlaltak.

A vadászatot kezdetben nem csupán szórakozásból, hanem vadak szerzése céljából is üzték. A nagyvadászatra csak a királýnak és a nagybirtokosoknak volt joga, mint a legnemesebb és legelőkelőbb szórakozáshoz. A nagy vadak közé tartozott a medve, farkas, bölény, szarvas, dámvad, őz, zerge, vaddisznó, — a szárnyasok közül a fajd, kócsag, tuzok, a sasok és keselyük.

Nagy vadászatot rendezett Zsigmond király 1412-ben Jagiel Ulászló lengyel király tiszteletére, melynek részleteiről Dluges János lengyel történetíró adott tudósítást. Hírneves vadászati könyvet írt I. Maximilián Császár s az abban foglalt oktatásait unokájához, I. Ferdinánd későbbi magyar királyhoz intézte. II. Lajos magyar király is szenvedélyes vadász volt, aki egy jól betanított sólyomért 40.000 aranyat fizetett. Albert király a vadászatra azt mondotta, hogy az férfias gyakorlat, nőies tánc s megfosztva lehet bármely élvezettől, de a vadászatot nem nélkülözheti”.

Magyarországon 1848 előtt a nemesek vagy megbízottaik házi szükségletükre másnak birtokán is vadászhattak.

A katonatiszteknek pedig meg volt engedve, hogy állomás-helyeiken szórakozásból személyesen vadászhassanak.

Azokra a vadakra, amelyeket nagyvadászat számára jelöltek ki, a nemesek általában és az arra jogosított városi polgárok, soltészek szabadon vadászhattak; ilyen volt a róka, hiúz, borz, nyúl és kisebb vadak, továbbá a daru, a túzok, a vadlúd, a vadkacsa és a kisebb szárnyasok. Báró Herberstein azt írta, hogy: „Annyira bővelkedik Magyarország mindezen vadokban, hogy az egyszerű néposztálynak megtiltani azt, hogy vadásszon, vagy zsákmányoljon, nagyon szokatlan dolognak tünne fel. Úgy a népies osztály, mint a nemesek lakomái alkalmával nyulak, dámvadak, szarvasok, vaddisznók, fajok, foglyok, fácánok, bölények és más ilyenmű vadak kerültek az asztalra.”

Vadászat szempontjából Magyarország nevezetességei közé tartozott az is, hogy területén a legnemesebb madarak, mint fácánok, foglyok, császármadarak, szalonkák, nagy mennyiségben tanyáztak. Oláh Miklós közli, hogy: „A fácánoknak, fajoknak, erdei és mezei vadoknak, az erdei tyúkoknak, túzoknak s más nemes állatoknak olyan bősége Magyarországon kívül nem található. Egynémely madarokat, amelyek Belgiumban, Franciaországban és más országokban értékkel és közkedveltséggel bírnak, mint pl. amit a franciák Becasses-nek s a németek Schneffeknek neveznek és másfajtaikat, Magyarországon semmire sem értékelnek, nincs is a gyakorlatban azok használata.”

Mesterséges és „rendszeresebb” haltenyésztés az akkori időben nálunk nem volt; az országnak halakban való gazdagságát részletesen megírta Galeotus Martius és kiemelte, hogy a magyarok nagy előszeretettel foglalkoztak a halászáttal és a halak tenyésztésével is, Werbőczy Hármaskönyve is említést tesz a halak tartózkodási és tenyésztési helyeiről. Báró Herberstein Zsigmond Magyarország halairól így nyilatkozik: „A halaknak minden fajtájáról mit mondjak? A dunai, drávai, szávai és más kisebb féleknek, valamint a Tiszának halai oly kevésé

értékeltetnek s oly olcsón kelnek el, hogy gyakran az ingyen kiutaltakat sem szállítják el.”

Galeotus Martius a mennyhalat Magyarország különleges halának nevezi, amelyet jóságánál fogva Olaszországba is áttelepítettek. Azt írja továbbá, hogy: Gyakori az úgynevezett fehérhal, húsban nem nagyon nehéz, ritkán múlja felül a három-négy fontot, nagy fejjel, pikkelyek nélkül, aminek alakja az angolnához hasonló, amit a magyarok mennyhalnak neveznek; mi pedig magyar angolnának nevezünk, mivel Magyarország szűkölködik angolnában, amik a mienkhez hasonlóak.” Nevezetes volt még a viza, amit a Dunában és a Tiszában fogtak. Az Esztergom melletti vizafogásra vonatkozik György passauai püspöknek és Zsigmond király német birodalmi kancellárnak a XV. századból való és a káptalanhoz intézett következő levele: „Óhajtván egyébként megvizsgálni az esztergomi egyház nagylelkűségét, kimentünk személyesen arra a helyre, ahol halászni szoktak és az ilyen halászatokban nagy fellendülést tapasztaltunk, úgy, hogy a szerencse kedveztével fél óra leforgása alatt négy fogást halásztunk és a halászok előadásából megtudtuk, ha azon a helyen még legalább egy óra hosszat késlekedünk, újból akartak nekünk még tízet jelölni. Hogy pedig a mi zsákmányunkban részeltesselek, a konyhára egy teljes fogást ajánlunk fel a jelenben; amint mi élvezetet találunk a fogásban, úgy ti is ugyanazon érzelemmel és lelkiörömmel a mi tiszteletünkre fogyasszátok el stb.”

A vizafogásnak akkori módját különben Oláh Miklós részletesen megírta. Ismeretes még a kecsége, csuka, tok, harcsa és ponty. A régi magyaroknak kedves ételük volt a hal, amit különösen a lelkiismeretesen megtartott bőjti napokon rendszeren fogyasztottak.

A halászati jog a föld tartozéka volt s így azt a tulajdonos gyakorolta, vagy gyakoroltatta azzal, akire ruházta. A halászati jogot szokás volt pl. a soltésznek vagy a soltészség egyes gazdáinak adományozni. Halastavakban azoknak volt joga halászni, akik a tavakat készí-

tették. Werbőczy Hármaskönyvében megkülönböztet: kifolyó és el nem apadó, ki nem folyó és szárazságban elapadó halastavakat; rekesszel ellátott más halastavakat és olyan halászatot, amely tanyának neveztetik; továbbá említi a víznek rekesz nevű elzárásait és a varsa-helyeket. Rák szintén nagymennyiségben volt hazánkban rákfogás kedvelt foglalkozása volt a magyar népnek. A Budapest balparti részén levő patakban nagy és ízletes rákok voltak; innét kapta a patak Rákos nevét, a terület pedig Rákosmező lett.

A mezei gazdálkodás a XIV—XV. századokban ugyan tökéletesebb volt a második korszak alatt, jóllehet az a szőlőművelésen, a kertészetben és a lótenyésztésben kívül a belterjesség felé még nem nagyon közeledett.

A nagybirtokosok jószágait kétféleképpen kezelték; voltak saját kezelés alatti és haszonbérbe adott birtokok. A saját kezelés alatti nagybirtokok vezetését és kezelését a főurak olyanokra bízta, akik megfelelő gazdasági ismeretekkel és jártassággal bírtak. Ezek az „officialis”-ek, vagyis gazdasági tisztek illendő ellátást kaptak, az „udvarbírónak”, mint főtisztnek voltak alárendelve s a maguk hatáskörében felelősség mellett jártak el. Az udvarbíróé volt a számadási kötelezettség.

A gazdasági épületek: a magtárak, raktárak, csűrök, istállók az úgynevezett „allodium”-ban, vagy „meierum”-ban voltak elhelyezve; a szőlőkben pincék és lakházak épültek (melyek később nyaralókká lettek), a havasokon pedig júhtanyák létesültek.

Idegen birtokon saját kockázatra többféle jogcímen lehetett gazdálkodni; ilyen volt a zálog, az ideiglenes beírás (inscriptio), a jobbágytelkek megállapítása és a haszonbérbe adás, amely utóbbi már a XIV. században szokássá lett és különlegessége volt akkoriban a gazdaság kezelésének. Ilyen haszonbérbeadásról szól pl. az alábbi 1394-ből kelt okmány is: „Mi, Ilosvay Leustach Magyarország nádora és Fejér megye főispánja stb. Hogy tisztelendő Bozoki Tamás prépost úr egyrésztől, más-

részről Pál mester és István, Kováry Mátyás fiainak, nemkülönben Zichy Abra fia Jakab, szinünk előtt megjelen-
vén, a következőket vallották: Hogy Öngs., ugyanis Tamás
prépost, az egyháznak Zobek nevű földjét, mely lakóitól
megfosztva vala, az előbb említett mesterüknek, Jakab-
nak stb. szerződés szerint, vagyis évi adó fejében adta,
elhelyezte és átengedte olyképen stb... a bér lesz évente
egy forint és 33 dénár új értékben stb.”

A haszonbérben lévő birtokokat általában „feu-
dum”-oknak hívták; időtartamuk meghatározott évekre,
életfogytáig vagy örökre szólt, amely időre a haszonbérlő
pénzfizetésre, vagy más szolgáltatásra is kötelezve volt.

Azáltal, hogy a kiirtott erdők és kiszárított mocsarak
helyén terjedelmes szántóföldek keletkeztek, a gabona-
termelés már a XIII. század végén emelkedett. Az Anjou-
királyok uralkodása folytán a külső befolyások jobban
érvényesültek; a munka intenzívebb lett, a kereskedelem
élénkült, ami a pénzforgalmat a mezőgazdaság egyes ágai-
ban és az iparban is élénkebbé tette. Mindazonáltal a pénz
— mint tőke — még nem uralkodott, de a XIV. és XV.
századokban már fontos szerepet játszott.

NEGYEDIK KORSZAK.

*A Dózsa-féle pórháborútól Mária-Terézia uralkodásáig.
1514—1740.*

A XVI. század elejétől kezdve hazánkat egymásután érték a sors csapásai. Ezek közül a mezőgazdaságra különösen hátrányos volt az 1514-iki pórháború és ennek gyászos következményei — a 192 évig tartó török uralom, a belső háborúk sorozatos pusztításai — a politikai és felekezeti pártok villongásai, amelyek zaklatásaikkal a köznépet sokszor végveszélybe sodorták.

A török uralom miatt hazánk három különálló részre szakadt és a tulajdonképeni Magyarország csak a nyugati és északi részekre szorítkozott. A középső és a déli vidékek török uralom alá kerültek, Erdély török felsőbbség alatt fejedelemséggé alakult és csak a XVII. század végén került vissza a magyar király uralma alá. Az ország viszonylagos nyulgalmát pedig csak az 1711-iki szatmári békekötés hozta meg.

E nehéz időkben az Alföldet érte a legtartósabb és legnagyobb pusztítás, míg a felföld, az ország nyugati része és Erdély csak a XVII. század közepétől vált színhelyévé a rövidebb ideig tartó háborúk pusztításainak. A lakosság az Alföldön sok helyről elköltözött s úgy elszéledt, hogy többé vissza sem tért; az ipar és kereskedelem megsemmisült; a kultúrintézményeket kiirtották s a mezőgazdaság minden külső támaszát elveszítette. De megmaradt a talaj a maga termő erejével, amit nem rabol-

hattak el a pusztítók. Így Békés vármegyét, az országnak legvirágzóbb vidékét a törökök majdnem teljesen elpusztították, de a visszafoglalás után báró Haruckern okszerű gazdálkodása következtében csakhamar újra felvirult.

Amíg Európa többi államai a XVI. században az időszakos fejlődés korát élték, addig hazánk kultúrállapota folyvást süllyedt. Amíg külföldön kedvező körülmények voltak ahhoz, hogy a tudományos irodalom és művészet fellendüljön, ami előmozdítólag hatott az egyes foglalkozási ágakra is, addig a szétdarabolt hazánkban nyomasztó volt a helyzet. De azért Magyarország is részesült némileg az európai államok közötti szolidaritás előnyeiben, ami különösen a bányászatnál mutatkozott. Wenzel: „Magyarország bányászatának kritikai története” című munkájában írja, hogy: „az ország déli részében és Kőrösbánya vidékén a virágzó bányászat egészen tönkrement; az alsómagyarországi bányászat elpusztult és úgy Nagybánya vidékén, mint Erdélyben a bányászat alig volt képes jelentőségét megőrizni; ellenben a felsőmagyarországi (garamvölgyi) bányászat nemcsak régi nagy hírét tartotta meg, hanem Besztercebányán a XVI. században valódi világtörténeti jelentőséggel is bírt, sőt még a XVII. században is az európai bányászat körében előkelő helyet foglalt el.”

A szolidaritás jelentőségeit a mezőgazdaságnál is megtalálhatjuk, különösen az ország nyugati részein, ahol legelőször iparkodtak a többi európai államok mezőgazdasági tudományaival és tapasztalataival a gazdálkodást fejleszteni; ennek eredménye volt a szőlőművelés és az erdészet tökéletesítése.

A jogfolytonosságot megőrizte Werbőczy „Hármas-könyve”, mely a nagy- és középbirtokjog viszonyainak határozott formákat adott és fentartotta a kisbirtoknak régebbi legfontosabb kedvezményeit, hacsak részben is, miáltal meggátolta azt, hogy kíméletlenül alkalmazzák a parasztságra az 1514-diki szigorú törvényeket. A „Hár-

mas-könyv” mentette meg a jászkúnok és a szászok privilegiúmain is.

Nemzetünk éltrevalóságát jelzi az a körülmény, hogy valamint a XIII. században a tatárjárás iszonyú pusztításait, úgy a XVI. és XVII. századokban a törökvilág rombolásait is átélte.

Amidőn Héderváry Ferenc árulása miatt Nándorfehérvárat 1521-ben elfoglalták a törökök és hazánkba nyomulva, az ország déli részeit is hatalmukba kerítették, az Alföld nagybirtokosai, mint gróf Czobor, gróf Zay, báró Révay és más főúri családok kénytelenek voltak birtokaikat elhagyni és a felvidéken a magyar törvények védelme alatt új birtokot szerezni, mert a török által elfoglalt terület minden ingó és ingatlan vagyonával és népével a törökök zsákmánya lett s az előbbi birtokos birtokjoga teljesen megszűnt.

Nyugaton, északon és Erdélyben azonban, — ahova Magyarország területe szorítottatott — fennállottak a magyar viszonyok s így az ottani nagybirtokokon mutatkoztak azok az előnyös változások, amelyeket a XVI. és XVII. századokban a többi európai államok fejlettebb gazdálkodási rendszeréből őseink átvettek. Ezeken a birtokokon a mezőgazdálkodásnak minden ágát úzték s úgy a földművelés, mint az állattenyésztés nagyobb arányokban ki is fejlődött. Werbőczy „Hármas-könyvé”-ben megállapítja, hogy minden uradalomnak volt egy fővára, melyet „caput bonorum”-nak neveztek. Ettől függött annak minden tartozéka, hatósága, bárhol található minden ingatlan jóságga, kulcsos városa, mezővárosa, faluja és pusztája s az ezekhez tartozó művelt és műveletlen szántóföldek, mezők, rétek, kaszálók, legelők, gyepek, erdők, cserjék, ligetek, bércek, völgyek, szőlők, szőlőhegyek, vizek, folyamok, halastavak, halászatok, vízfolyások, malmok, malomhelyek és haszonvételek. Amikor tehát egy uradalomnak ennyiféle jövedelmező ága volt, kétségtelen, hogy annak tulajdonosa a magyarországi részekben a mezőgazdaság terén a leghatalmasabb tekintély volt.

Salamon Ferenc: „Magyarország a török hódítás korában” című munkájában írja, hogy kezdetben a töröknek meghódolt keresztényeket a birtokban olyformán hagyták meg a törökök, hogy a rájuk kivetett adó személyes szabadságuk és vagyonuk váltsága volt. Ennek dacára azoknak az egyes középbirtokosoknak, akik a törökök által elfoglalt területen megmaradtak és azoknak a kisbirtokosoknak, akik a törököknek adót fizettek, a helyzetük nem volt egyforma. Egyesek adóztak az úgynevezett „kharadzs”, vagyis császárföldek után, mint pl. Kecskeméten, Nagykőrösön, Cegléden, Jászberényben, Mezótúron, Ványán, Hódmezővásárhelyen és másutt is, mások pedig, akik hűbéres török katonák lettek, a „kilidzs”, vagy kardbirtok adót fizették, amit egészen önkényesen róttak ki rájuk. Azok, akik a császári adót fizették, kedvezőbb sorsban voltak, mert mégsem érezték a török iganak teljes súlyát annyira, mint azok, akik a kardbirtok után adóztak.

Ez a szomorú helyzet majdnem a XVII. század végéig tartott és egyes vidékek teljes elpusztulását okozta, úgyhogy a keresztény sereg, midőn 1687 augusztus 12-én a mohácsi ütközet után Lippa felé vonult, sem használható utat, sem iható vizet, sem fát, amely árnyékot adott volna, nem talált. A fű oly magas volt, hogy a lovasságnak kellett utat törni a gyalogság előtt, hogy előre haladhasson; néhány pásztor silány nádkunyhóján kívül meszsze vidéken sem tető, sem ember nyoma nem találtatott. Wagner Ferenc írja Hist. Leopoldi című Augsburgban 1731-ben megjelent munkájában: „A már régóta szünetelő záporok az utakat kegyetlenekké tették. A roppant hőség és elviselhetetlen szomjúság a meredek és zord tartományokban meggyötré a szervezetet. Hellyel-közzel az ivásra szánt víz a mocsaraktól annyira romlott volt, hogy az állatok inkább a szomjúságtól sorvadának el, mintsem az ilyen dögvészes vizet vennék magukhoz. Sehol virágzó fa, amely egy csekély árnyékkal a kegyetlen nyári hőséget felüldítené. A növényzet mindenfelé oly magas, hogy

ha csak a lovasok az útat mintegy le nem hengerelnék, a gyalogost nagyban akadályozná. Széles körben sehol tető s az embernek még nyoma sem, hacsak a pásztorok néhány nádas kunyhóját nem számítod.”

A török uralom alól felszabadult országrészekben a régebbi családok birtokköveteléseinek rendezése miatt I. Lipót 1690. augusztus 11-én kelt rendeletével bizottságot alakított. Fontosabbak voltak azonban azon nagyterjedelmű királyi birtokadományozások, amelyeket a XVII. század végén és a XVIII. század elején kaptak egyesek. Ebben az időben adományozta I. Lipót 1697. július 23-án az Odescalchi-családból származó Liviusnak, XI. Ince pápa unokaöccsének a Szerémséget következő privilégiumával: „Mi, Lipót stb. hogy Mi jótékony és hálás lelki lettel vevén jámbor emlékü XI. Ince pápának irántunk tanúsított különös jóindulatát stb. hasonlóképen ugyanazon Öszentségének unokája és örököse, méltóságos Odescalcho don Livio fejedelem iránt stb. a szerémi fejedelemséget a Száva és a Duna között egyben összes tartozékaival stb. kegyesen neki utalandónak határoztuk stb.”

Ugyanezen időben kapta gróf Heisler Donát tábornagy a Csepelszigetet (melyet az Eszterházy-családtól szerzett) s amelyet özvegye, királyi jóváhagyás mellett 1698-ban Savoyai Eugén hercegre, az alábbi okmánnyal ruházott át: „Én, Heisler Mária Borbála grófnő, nagyméltóságú néhai Heisler Donát úr, általános hadszintéri marsall özvegye stb. mint gyermekeimnek gyámja, a teljes és egész Ráczeveinek nevezett községet összes birtokaival és körülfekvő pusztáival, Ráczevelei szigeten a Dunaközben t. i. Szent Miklós, Makad, Bechie, Tököly, Harospusztá, Csepel, Szent Mihály, Csép, Gyalom, Lőre, Majorháza, Szent Márton és Szöllőst és Ráczevelei mezővárost a serfőző házzal stb. 1698. július 23-án 85.000 rajnai forintért adta el.” Mária Terézia 1743-iki okmányában a Duna innenső részén fekvő csepeli előhegyet említi, a községben kiépített présházzal együtt, vagyis a mai Budafokot, vagy Promontort, ahol az urasági házon a Savoyai-címer ma is

látható. Savoyai Eugén herceg ezenkívül adományul kapta Baranya megyében a baranyvári uradalmat. Mária Terézia 1743 március 17-én atyjának, III. Károlynak 1738 február 27-iki okmányát, mellyel Erzsébet Krisztina királynének Savoyai Eugén herceg magvaszakadása miatt, annak hátrahagyott magyarországi birtokát adományozta, megerősítette. Ezt az uradalmat így említi: „A baranyvári uradalmat, továbbá Belle, Kopacz, Darócz, Laszko, Kö, Csusa, Bodolya, Darás, Marok, Isin, Battina birtokokat az amelletti átmenettel Lucs, Monostort és továbbá másik Monostort, Lippova, Sarok, Bana, Kisfalu, Villán, Majs, Nyarad, vagyis Ekment, Hercegfalva azután Szigetfalu majorjait Kizeck, Olmás, Koha, Misszak, Mitvár, Keskenye, Pergenye, Csatár, Csippogad a mellette fekvő hídvámmal, Danovác, Mersa, Földvár, Körtvélyes, Ormán, vagyis Bacsin, Szent-Mártony, Végh, Lak, Hally, Czarkan, Csuderot, Gregornitz másképp Henye, Kis Lippova, Gető.” A hídvámot illetőleg III. Károlynak 1712. május 12-iki privilégiuma Savoyai Eugén hercegnek megengedi, hogy: „A Baranyavár birtokának területén fekvő és ugyanazon nevű megye területén fekvő régi hidakat, amelyek az összesség által elkorhadtak és megrongálódtak, egyébként hosszúságban 140 ölnyire saját költségükön munkájukkal megújítani és kijavítani köteles, és saját költségeinek fedezésére és visszanyerésére ott vámhelyet emelve adót, vagyis vámot szedhet.”

Ugyancsak hadi érdemeiért kapta Tolna megyében a simontornyai uradalmat gróf Lymburg Styram Maximilian Vilmos, akinek I. Lipót 1700 március 13-iki adománylevelével a „simontornyai várat a falvakkal együtt, vagyis Nagy és Kis Zékhely birtokokkal, Bán és Udvar és azoknak Tolna megyében fekvő összes birtokrészeivel stb.” ajándékozta.

Nevezetes nagyobb adományt nyert báró Haruckern János György 1723. és 1736-ban Békés, Zaránd és Csongrád megyékben: „Mi, Károly stb. János Gergelynek a Szent Római birodalom Haruckernről címzett lovagnak,

a mi udvari kamaránk tanácsosának és a legfelsőbb élelmezési ügy helytartójának stb. (30 évet túlhaladó szolgálatai és érdemeiért adományozza neki) Békés, Arad és Csongrád megyékben a szegedi felügyelők alatt lévő következő kincstári birtokokat: nevezetesen Gyula községet, Fövényes, Ölyved, Apáti és Szent Benedek pusztákkal; továbbá Békés községet Berény, Gyur és Endréd pusztákkal; nemkülönb Csongrád megyében fekvő Szentese községet Szent Fábián, Edscher, Veresegyháza és Becskeny pusztákkal; hasonlóan Szeghalom falut Faás és Balokány pusztákkal; Esched falut és Káta és Szarvas pusztákkal. Csaba falut Vesze, Gerendás és Kígyós pusztákkal, Gyarmat falut Basmány, Ötvény, Bucsa pusztákkal, Kis és Nagy Harangyval. Gella falut Mezőmegyer, Szent Miklós, Kis- és Nagy-Decse pusztákkal. Dobos falut Csorvás pusztával; Kőrösladányfalut Faás, Méhes és Kis Károly pusztákkal; Gyoma falut Ege és Nagy Telek, vagyis Szent János pusztákkal; Vöstő falut Mayor pusztával; hasonlóan Tarca falut Némethy, vagyis Nemeskereki, Belmegyer, Fejhalom, Bohalom, Szénás, Királyság, Kőndörös, Muron, Sopron, Halásztelek, Sima, Semaszigethely és Orosháza pusztákkal; hasonlóan Szegedvárfalut, Becser, Girhe, Szentkirály, Szentmárton, Tamari, Pilli és Elek pusztákkal; Arad megyében stb. Kelt Luxemburg várunkban 1723 május 3-án.”

Hasonló nagykiterjedésű adomány volt az is, melyet III. Károly 1732-ben Rainald modenai hercegnek adott a jenői és aradi birtokokkal: „Mi, Károly, stb. méltóságos Raynold Modena és Mirandala fejedelme, Koregiai fejedelem és esteni marsall (számára adományozza) a mi Magyarországunknak erdélyi fejedelemségéhez tartozó részben Zaránd és Arad megyében fekvő Jenői és Aradi két kerületi kamarát és jelesen a Zaránd megyében a benépesített Almás, Ágris, Aranyág, Apáti, Ágya, Bélserind, Barakoni, Csörmei, Csintye, Draucz, Dud, Erdőhegy, Galsa, Gyula, Varsánd, Fekete Gyarmat, Kurva-kér, Kis Jenő, Kerelyus, Kerek, Muszka, Magyaráth, Moroda

Gyarmatával, Miske, Nadab, Nadass, Nagy Szerind, Ottlaka, Pankota, Pilly, Siria, Szöllös, Seprös, Szinthe, Sikló-Szinthe, Somos, Tancz, Ternoda falut, Aprics, Talpos és Wadász birtokokkal; ugyanazon megyében Botos, Bánkút, Belinszek, Betlehemes, Bodony, Bökafofi, Bököni, Bessenye, Brustury, Bernát Bernod, Cserney, Czuna-kössi, Egenház, Fejdás, Fissegi, Gelvác, Jánosház, Irind, Kamerás, Kiss-Pelli Kuplia, Karant, Kovasa, Kath. Kelmegyes, Kis-Olivet, Kis Telek, Kecsal, Kalácza, Megyes, Maros, Mileve, Nagy Kerek, ököritő Rutfalu, Szamos, Szombol, Szelesties, Sederke, Szent Kereszt, Szvetna, Siklus, Szecsul, Szentus, Tótfalu, Tolmacs, Városkössi, Vastelek és Wosserini pusztát; nemkülönben ugyanazon Záránd megyében a jenői kerületben benépesített falukat, Aldest, Almást, Alsócsil, Alsókoroknád, Sárával Árok, Baranda, Bersza, Bogdiert Bohány, Borosjenőt Mekrával, Bunczetin, Bathien, Csiger, Dészna Diecs Domdrovicza, Doncsény, Dulcs, Fenyves, Felső-Csil, Felső-Kroka, Govosdi, Gross, Guralhans, Gurba, Hans, Hodos, Hold, Járkoss Jószáss, Ignest, Kakaró, Kondrató, Kápolna, Kelkauna, Kertes, Kis-india, Kujed, Kujerst, Láz, Lugozó, Lunka, Madridsasti, Ménes, Miniát, Mézess, Monyonasza, Monyoró, Mozest, Moszesti, Nadalbesti, Nyágra, Pless, Plopp, Preszest, Rebetis, Rossia, Szatkás, Szalagyp, Szaturo, Sebes, Szerp, Szerény, Silingia, Sikola, Szlatina, Solymos, Szuszán, Valemare, Zemerzel, Zimbra és Zöldest; Assuka, Apatele, Gaab, Gyarak, Kesz, Monostor, Pipai, Pindloka, Rokszin, Piskia, Tamásd, Társ és Tellek pusztát; azonkívül az említett megyében és aradi kamarai kerületben az alább következő benépesített falukat: ugyanis Kuvin, Kovanszinsz, Kladova, Mikolaka, Ménes és Radna; azután Batanicza, Gasmir Gorza, Földvár, Feriház, Keresztúr, Kör, Panát, Sofronya, Szenttamás, Sartzház és Varjasház pusztát.”

A török uralom alól felszabadult részeken ezekhez hasonlóan több birtokadományozás is történt. Így a nagy-

birtokok ismét helyreálltak, a munka megindult és a mezőgazdaság az akkori kornak megfelelően virágzott.

A középbirtoknak különös gazdaságtörténelmi jelentősége nincs; csak az jegyzendő meg, hogy a nagybirtoknak örökösödési elosztása vagy más módon való eldarabolásából származott s így mint nemesi birtok szerepelt. Előfordult az is, hogy bányászati vagy szőlőművelési célra alakult egy-egy középbirtok, ami a tatárjárás óta, leginkább azonban a XIV. és XV. századokban a városok alapítását vonta maga után.

A nemesi középbirtok a fegyveres erő fentartására szolgált. Természetére nézve azonban nem igen tért el a nagybirtoktól, amit az alábbi középbirtokról maradt feljegyzés mutat, amely Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Zemplén, Abauj és Gömör megyék egyes birtokrészéről íródott: „Az én Szent Istenemnek Kegyelmségéből Én, Ibrányi Ferenc, most, in anno Domini 1656, kezdettem leírni s jó rendbe venni kevés jószágocskámnak és örökségemnek számát, rendit és azoknak kvalitását, kevés jövedelmit, szokásokat, Censusokat, ontributiojokat, szolgálataikat és egyéb minemüéseket, hogy az én holtom után igazgathassák egymás közt.” stb.

Városi területen a középbirtoknak ott volt jelentősége, ahol a városoknak nagy határa volt, mint Debrecen, Szeged, Kecskemét s más helyeken. A török uralom idején a városban való tartózkodás biztosabb volt s ennek következtében létesültek a tanyák. Mindegyik gazdaságilag önálló birtoktest volt. A városban való tömörülés magával hozta a városok fejlődését.

A falusi kisbirtokok Werbőczy szerint „sokféle állapotúak voltak, mert mások magyarok, mások szászok és németek, mások csehek és tótok, mások oláhok és oroszok, mások rácok vagy szerbek és bolgárok voltak s ezenkívül jászok és kúnok, kik királyi földeken telepedtek meg”.

A kisbirtokosok mindenütt a fizikai munkát képviselték, közöttük a különbség csak az volt, hogy egyesek, mint pl. az erdélyi szászok saját földjüket művelték, ki-

rályi privilégiumuk vagy földesúri engedmények alapján, másoknál pedig, akiket a nagy- és középbirtokra telepítettek, a szerződés, urbarium vagy szokásjog volt az irányadó s reájuk a földesúrnak nagyobb befolyása volt.

A kisbirtok régebbi állapotára vonatkozólag kevés adat maradt fenn; a XVI. és XVII. századbéli urbariumok leginkább a községi és uradalmi állapotokat ismertetik s így a kis-, illetve a jobbágybirtokot illetőleg néhány adat kivételével, leginkább csak Werbőczy „Hármas-könyve” ad felvilágosítást. Werbőczy azt mondja, hogy a jobbágyi birtoknak, mint kisbirtoknak rendezése ugyanaz volt, mint 1514 előtt, mert sem az 1514-iki, sem az 1548-iki törvények változást nem hoztak, hiszen a földesuraknak nagy szükségük volt a jobbágyok munkáskezeire.

Idevonatkozólag érdekes az ausztriai Szentkereszti apátságához tartozó mosonmegyei Kőbánya községnek 1634-iki szabályozásában az 5-ik pont következő határozata: „Senki se merészeljen az uraság előzetes tudta és beleegyezése nélkül valamely helyre házat, kertet vagy várost (városokat) építeni, de ha valaki erre engedélyt kap, akkor azt az illető szavatosság mellett jegyeztesse bele a telekkönyvbe.”

Ahol a kisbirtokosok örökidőre, vagy ideiglenesen letelplültek, ott a földesurakkal történt megállapodások voltak az irányadók. Pl. „Én, Csege Káthai öregbik Káthai Ferenc stb., hogy én bizonyos tekintetekből kiváltképen az mi kegyelmes urunk, Bethlen Gábor fejedelem előtt szükséges dolgaimban való interpositiójáért Alvinczi Péter pap uramnak, az mostan Kassán magyar praedicátornak, jóakaratombul adtam és inscribáltam Abauj vármegyében Visolyban és Tót alias Nagymihály nevű jobbágyomat házával stb., szántóföldjével, rétjével, vizével, erdejével és akárminévvvel nevezendő hozzávalókkal 100 magyar forintba stb. Költ Kassán, 9. septembris a. 1631.”

A mezőgazdaság szellemi emelkedését, mint korábban már láttuk, Crescenzi Péter igyekezett előbbre

vinni. Utána Patricius Ferenc az erdők okszerű kezelésére adott útmutatásokat, a XVI. századtól kezdve azonban már több tudományos munka jelent meg, amelyek a természettudomány és növénytan ismertetésével a gazdálkodást fejlesztették. A régebbi tanulmányok alapján Olaszországban követték Crescenzi Pétert: Gallo Ágoston, Bussalo Márk, Tarello Kamell és Porta János növény-tani munkái.

Nagy gonddal írt munka volt a spanyol arabok gazdasági törvénykönyve, mely világhírű lett. Írója, Ben Achmed a vegyészek, természetbúvárok és gazdák közreműködését és tanácsát is felhasználta.

Franciaországban Stephános Károly és Libault János írt hasonló munkát. Németalföldön Dodonaeus Rembert, Lobelius Mátyás és Clusius Károly; Németországban pedig: Brumfels Otto, Trágus Jeromos és Fuchs Lénárt.

Magyarországon Melius Péter és Beysla Endre fejtettek ki hasznos működést.

Reánk nézve Tabernaemontánus Jakab Tivadar munkája fontos 1588-ból, melyben a törökbúzáat, vagyis a mi kukoricánkat is említi. Erre vonatkozólag Fraas K. 1865-ben Münchenben megjelent munkájában így nyilatkozik: „úgy véli, hogy a török rozsot egész biztosan megtalálja, Onesikritus baktiriai búzájában s leírja ennek sok alfaját, sőt ezt egy török és egy indiai fajra osztja, mely utóbbi Zea Mays Peruviánának, a peruviai kukoricának látszik megfelelni.”

Ilyen fűvészkönyvek alapján a tulajdonképeni mezőgazdasági irodalmat felölelő munkák is készültek, mint pl.: Sebirius Menyhért: „Praedium Rusticuna” (1559-ben); Heresbach Konrád: „Rei rusticae libri quator” (1571-ben); Coler János: „Oeconomie oder Hausbuch” (1592-ben) című munkái. Mindezek egészen a XVIII. századig, vagyis mindaddig irányadók voltak, amíg a gazdaságtudományt újabb alapokra nem fektették.

Az állattenyésztés reformja a lótenyésztéssel kezdődött, amelyet I. Ferenc francia király azzal kezdett, hogy Ruellius Jánossal lefordíttatta a bizánci jelesebb lótenyésztők latin munkáit s azokból egy gyűjteményt készíttetett, melyet Párisban 1530-ban adott ki.

Minket leginkább Fugger Márk Antal fiának és Fugger Mária, Pálffy Miklósné atyjának munkája érdekel. A Fugger-család nálunk a vöröskői és detrekői uradalmaikat bírta és az ottani nevezetes ménesek egy részét — mikor Vöröskő Fugger Máriával a Pálffy-családnak jutott — a Mark Allgauti birtokra vitte át. Ezt az alkalmat használta fel Fugger Mária atyja arra, hogy a lovak természetéről és tenyésztéséről, a ménesekről és a lovak tartásáról nevezetes munkát írt a XVI. század végén. Az állattenyésztés többi ágát akkoriban nem méltatták annyira, hogy azokról tudományos munkát írjanak.

A fizikai munkát — akár jobbágyok, akár fogadott munkások végezték azt — a XVI. és XVII. századbeli törvények inkább hátráltatták, semmint előbbre vitték volna. A jobbágyok az 1514-iki törvény 25. cikke szerint, mint Werbóczy mondja: „földesurainknak mint örökös parasztok merőben alávetetvék”, mert a földesurakon, a négy hónapig tartó pórháborúban iszonyú bosszút álltak. Ez a rabszolgaság (úgy a munka, mint az adózás) annyira sujtó volt rájuk, hogy 1547-ben már maga a törvényhozás is szükségesnek látta az enyhítést. Erre vonatkozólag az 1547. évi 26. törvénycikkben a következők foglaltatnak: „Midőn úgy a régi, mint az újabbkori különböző példák-ból gyakori esetben szembetűnő lenne, a legjobb és legfőlségesebb Istennek bosszuló haragja a népnek valamely súlyosabb bűne miatt; semmiféle más dolog a hajdan virágzó Magyarországnak bizonyos évek óta annyira nem látszik ártani a betelepítettek elnyomásánál, akiknek felszólamlása hathatósan száll fel az Isten színe elé; az öszszesteremtett dolgok legfőbb intézője megütközésének elhárítására, jóindulatának, kegyességének, engedékenysé-

gének ezen meggyötört ország javára való kiengesztelésére az ország Karai és Rendei határozták stb.”

Miután azonban ezt a határozatot a földesurak hátránya nélkül akarták keresztülvinni, sikertelen maradt a jóakarát és egyedül ezzel a célt el nem érhatték; a parasztok továbbra is megmaradtak lekötöttségükben és földesuraik hatalmaskodása alatt annyira, hogy még a király sem adhatott nekik nemességet a földesúr beleegyezése nélkül. Sorsuk csak a szatmári békekötés után, 1711-től kezdett jobbrafordulni.

Hasonló helyzetben voltak a fogadott munkások is, mert annak dacára, hogy a földesurakkal egyezséget kötöttek, sorsuk mégis a földesúr önkényétől függött, amit azok annál inkább gyakorolhattak, mert a munkások érdekeit a törvény nem védelmezte kellőképen. Addig az ideig, amíg kedvezőbb helyzetben voltak a jobbágyok, tartozásaik a telkekhez voltak kötve és személy szerint sohasem említették, hanem mindig azon jobbágytelek szerint, amelyet bírtak. II. Ulászló alatt azonban, de különösen 1514 óta, már személy szerint is földesuraikhoz tartoztak: munkájukat ettől kezdve szabályozta a törvény, a telket többé nem bírták személyes szabadságukkal, mert a földhöz voltak kötve s onnét sem nekik, sem családtagjaiknak engedély nélkül távozniok nem volt szabad. Tiltott volt a szökevény jobbágyot máshová befogadni és az erőszakkal elhurcolt jobbágyát mindenki visszakövetelhetette. A földesúrnak ezt a jogát a törvény különösen védte. A lealázott munkásságot még jobban elkeserítette egyes földesurak önkényes visszaélése, mert gyakran több munkát követeltek, mint amennyit a törvény előírt. Ibrányi Ferenc az 1656-iki feljegyzéseiben így nyilatkozik: „Az Ibrányiak egyszóval mindennemű labort praestálnak, seöt szegény attyám uram idejében egyetlen egy rendelt napiok sem volt szabadtsággra. Hanem im-már én minden hétben pénteket, szombatot nekik adtam, hogy azokon az napokon magoknak szolgállyanak az aratáson és szekérszeren kívül. Azért ebben őket maradékim

is meghtarczák, de úgy, hogy ők is az négy napot igazán megszolgályaik.” Az általános helyzet nagyon nyomasztó volt s ilyen körülmények között a mezőgazdasági munka is tökéletlen, kedv nélküli kényszer munka volt, amitől számottevő eredményt várni nem is lehetett. A munka ok-szerűbb alkalmazása különben egész Európában csak a XVIII. században kezdődött. Hamm Vilmos német gazdasági szakíró a XVIII. század előtti időről a következőket mondja: akkoriban még abban a hiedelemben voltak, mely sajnálatos módon sokak előtt egész napjainkig követőkre talált, hogy a földművelés értéknélküli ipar, amelynek csak a napfényre és esőre van kellő időben szüksége, hogy érvényesüljön. Azért kezdetben semmi sem történt a meglévő károk jóvátételére vagy kiirtására és csak nagynehezen tört magának az az érzés utat, hogy az embernek hatalmában áll a termést elősegíteni..”

A 1723-iki végzemény 18-iki cikke az urbáriumokat, a 61-ik cikke pedig a fogadott munkások munkáját rendezte.

A török uralom különösen nagy hátránya volt a gazdasági munkának. Győr 1594—1598-ig volt a törököké: rablócsapataik a Garam, Ipoly és Vág völgyeit Újbánya és Trencsénig fosztogatták és sarcolták. Eger 1596-ban került birtokukba, a Tiszavidéken Onódig mentek, a helységeket feldúlták, a vetéseket tönkretették és a lakosságot elhurcolták. Garázdálkodásukat az akkori időben felvett jegyzőkönyvek és tanuvallomások megörökítették, amelyekből néhányat az alábbiakban közlünk:

„Anno 1641. die 20 septemb. In Confinio Onád.

Én, Bogácsi Mihály, Borsod vármegyének egyik szolgabírája, esküdtemmel, Nagy Gáspárral az nemes Borsod vármegye commisiójából eskettünk tanukat, az töröknek isolentiái és excursiója felől, mellik végház alá mennyiszer ütött, mennyi rabot vitt s vágott le.

1. Testis. Onadi nemesember Bekén János, az erdélyi fejedelem önagyága onadi kapitánya, anno 26. jó lelkiismerettel, hite szerint így vall: Tudom azt, hogy az egri pogányság több szomszédival együtt Onad alá becsapván sok ízben, szám nélkül való rabot vitt és levágott; de kiváltképen 1639. esztendőben ad 10. okt. virradóban három és négy óra között reggel az egri basa több szomszéd törökkel ostrommal megvevén, rabot vitt harminchetet, tűzben égett meg és az, kit levágtak nro. 10. Császár urunk őfelsége Onadban lévő két falkon álgúit, egy veres tarackot, szám nélkül való szakálosokat elvittek, több becsülhetetlen házbeli és jószágbeli károkat, praedálásokat tevén, elvittek Onadból.

2. testis. Császárunk őfelsége onadi lovashadnagya Csanádi János nemes ember anno 36, szám nélkül való csatározásokat az egrieknek Onad alatt jól tudja; hogy szám szerint egyszer is, másszor is mennyi rabot vitt és vágott, számát nem tudja; az onadi romlást is aszerént vallja, mint az első tanu.

3. testis. Onadi nemesember Harsáni György anno 27, hiti szerént így vall. Az töröknek sokszor való csatározásokat mint Onad alatt s másutt jól tudom, de mi haszna, hogy vallom, ha senki nem teszen rula; mert csak az onadi romláskor az magam részére is Isten ugy segélyjen öt vagy hatszáz forint kárnál többet vallottam, sebedésemen kívül is, de senki sem ad mást helyében. Az két álgyu, egy veres taraczk, és szám nélkül való elvitt szakállasok felől is az szerént vall, mint az első tanu; az onadi romláskor elvitt rabok és levágtak felől is az szerént.

4. testis. Onadi nemesember Szekeres György, anno 46. megesküdvén hiti szerént mondja: Isten ugy segéljen sajnálom, hogy hijába kell esküdnöm, ki teszen rula, hogy ennyiszer rablott, végházat vött az török, Onadbul böcsülhetetlen és fizetetlen jószágot elvitt, rabokat vitt, ki tűz miatt veszett, ki fegyver miatt esett; álgyukat, taraczkot, szám nélkül való szakállasokat egy jó seregbontót is elvitt.

Bodó Mihály, Bisó Péter, Jákó Balázs onadi nemesemberek és onadi istrázsamester Kálmán László az szerént vallanak, mint az előttünk való tanuk.

Anno 1641. die 16. Novemb. in Confinio Onád.

Én Bogácsi Mihály Borsod vármegyének egyik szolgabírája esküttemmel Nagy Gáspárral, nemzetes Zákány András uram, Borsod vármegyének viczeispánja comissiójából inquiráltam az szegénységnek nagy és elviselhetetlen igájok végett Palatinus urunk önagyasága deutromának continentiája szerént.

Deutrum.

1. Circiter harmincnégy esztendőtől fogván az Zítvatoroczkai végezéstül, nevezett szerént micsoda falukat hódoltattak az törökök be, és azokat micsoda rablással, égetéssel, emberek és barmok elvitelével.

2. Mindazoknak, az faluknak mennyi készpénze és mindenféle élése, haszna és jövedelmek vagyon az törököknek való szolgálattal együtt.

3. Az minemü faluk az zítvatoroki végezésnek erejével az kiknek hódolniok kellett, de kiváltképen ab anno 1615. mivel verték fel adajokat.

Possessio Aranyos.

1. testis. Aranyasi bíró Meczer János Fancsi urak jobbágya anno circiter 36, hiti szerént így vall: Itt Borsod vármegyében nem tudok, hogy falut hódoltatott volna az török, mivel mind hódoltak; Győr és Onod alá tudom, hogy egynéhányszor ment csatára az török, rabot, marhát eleget vitt; azt is tudom, hogy Onadot megégette, sok rabot, portékát vitt; tudom azt is, az mi szegény falunknak Aranyosnak 16 esztendőtől fogva minden esztendőben feljebb verte az török az adónkat; elsőbben tudom, hogy 125 forint volt, most immár másfélszáznál is több, szénából, vajból, mézből, az szerint mind feljebb verték; ezt is szokták most rajtunk ők is mint az magyarok, portapénzt

csak ezidén is kétszer vettek rajtunk, először három tal-
lért, másodsor harmadfél forintot vettek rajtunk; ekével
sem tartoztunk azelőtt, de most azt is felköltötték rejánk.

2. testis. Aranyasi Vincze András, Fancsi urak
jobbágya, anno 45. az hódolás felől ezt tudom: Az én ér-
temre 35 forint volt az török adónk, most immár másfél-
száz forintnál is több. Egyébbféle adózásokról is az sze-
rént vall, mint az első tanu.

Possessio Püspöki.

3. testis. Püspöki Toth Márton Cancellárius uram
önagysága jobbágya, anno 50 hiti szerént vallja: Borsod
vármegyében, hogy falut vagy várost hódoltatott volna
meg az török, nem tudja, mivel mind hódoltak; maguk
hódolása felől vallja; hogy az falut megszállották, elsőb-
ben az ő értére tized volt, de már most mindeneket feljebb
vert, azelőtt buzavetés 16 kila volt, az árpa is annyi, de
már most mindenik 30 kila, az kila is nem olyan egyebeké,
hanem nagyobb, az szolgálat is szünetlen, nem úgy mint az
előtt, egyikünk az másikunkat kiváltja; portaszám után is
hol 16 kilát, árpát, buzát, néha többet, mihelt megérti,
hogy magyar számra is vetnek néha, ő is mingyárást ha-
sonlóképen kívánja; hol adja meg az árát, hol nem: min-
dent az magyartul tanul; kölesvetésünk sem volt azelőtt
törökszámra, de már most hol két zsákkal, hol többel vet-
tet velünk; őszi árpa vetést is költött reánk az ki soha nem
volt.

Possessio Babona.

4. testis. Babonai Bodó Boldizsár, az nemes egri káp-
talan jobbágya anno 54. az hódoltatás rablás felől az sze-
rént vall, mint az több tanuk, maguk hódolása felől vallja:
elsőben, hogy megszállották, 20 forint summájuk 20 sze-
kér széna volt, egy hétig való fahordás egy szekérral, de
már most 45 forint, 28 szekér széna, 20 szekér fa, 24 itcze
vaj, egy vágó tehén; az császár mive Egre szakadatlan;
török urunknak az szolgálatért 40 kila életet adunk már
most; ez sem volt azelőtt.

Possessio Nagy-Mihály.

5. testis. Nagy-Mihályt mi egynéhányan, kik lakjuk, szállottuk meg az Felséges Gábriel Betlehemi erdélyi fejedelem első kijövelekor birt elsőbben bennünket az hatvani Olaj bég ugyan Hatvanban, volt akkor adónk fl. 25; se nem szolgáltunk, sem pedig sehová nem mentünk, az tizedet mindazonáltal megadtuk akkor is. Adott azután osztán az Olaj bég bennünket Egre Amhát passának két esztendeig; egy adónk volt, úgy-mint császár adaja két kila liszt, két kila abrak; azután 12 kilával verték feljebb Nyak János bíróságában; azolta fogva mind az az adónk volt, ugyan-azon császár adajához való vaj, méz egy-egy pint volt, most is annyi, juhért fl. 3, az mikor juhót el nem veszi; czedulaválság 30 pénz, zsáktól egy-egy poltara, azelőtt egy-egy pénzt vöttek, mostan az urakat megrótták, szekérbérben vöttek d. 24. most költötték ezt is reánk. Ez mostani ur, aki most bir bennünket Dörmis Izpahia, négy-négy szekér szénát veszen rajtunk, minden gazdaemberen, három-három szekér fát. Mikor elsőbben megsummáltunk vele, akkor azt fogadta, hogy egyéb szolgálatra nem fog bennünket, csak itthon vessünk neki 12 kila buzát, 12 kila árpát, bár őneki egyebet ne szolgáljunk, de abban sem állott meg, hanem vagy kell vagy nem, mint egyaránt hordat fát velünk, pénzen adja el, ganajt hordat velünk, ludat tizedben, az sem volt azelőtt, kendert is követ rajtunk. Falukat mennyit raboltak el, Bekecset, Felső-Alsó-Gagyokat, Késmárkot, Csahit, Meszest, Szegligetet, Balog vidékét, Devecsert, Bugyikfalvát, Babulaskát, Sziczét, Borosznokot, Ujvárust, császár urunk őfelsége végházait, úgy-mint: Onadot, Gyarmatot megégették, Losonczot az többi között, az kiket meghódoltattak, soha annak előtte Eger várában nem hódoltak, Gesztest, Bugyikfalvát, az rablás után Derencset, Eszterént, Lukovistyét, Bobulaskát, Rusovát, Szilisztyét, Lipoczot, Ispánmezejét, Ujvárust, Borosznokval, az rablás után Lehotát, Deresket, Kövit, Szendrő táján Szalonnát, Martonyit, Meszest az rablás

után, Csehit az rablás után, az Gágyókat, Kenészt az Hor-nád mellett, Baksa, Halmaj, Léh etc. Az mit az summában egyszer leszállítanak s mind az császár adájába másszor meg ferverik, az melyet az szegény hódoltság, mi is az többi között igen nehezen szenvedünk.

Ezeket az elrabolt és meghódolt falukat ilyen jámbor bíróságviselte-ember, úgymint nagymihályi Borsás András számlálta elől, mivelhogy odafel eleget járt-költ, oda lakott is az Balogh mellé. Költ Nagymihályon 18. napján Novembernek, anno Domini 1641. Főbíró Herman Miklós. Kovács Thamás. Kovács Gergely. Bordás András. Tarso Bálint előtt etc.”

A török uralom kegyetlenségeiről számos hasonló jegyzőkönyv maradt reánk, amelyekből kitűnik, hogy vidékek szerint az adózással mily óriási terhet róttak a már kifosztott, felégetett lakosságra; mégis az ily mostoha viszonyok után megmutatta jellemét a keresztény magyar munkásosztály, mert hűséggel ragaszkodott a hazához, leróttá földesúri tartozását és pontosan teljesítette a haza iránti kötelességét.

A negyedik korszak alatt leginkább a török befolyás tett különbséget a községek között. Az úgynevezett hódoltsági községek ugyanis, ha lerótták a török iránt való tartozást, elég szabadon és függetlenül éltek.

A község bíróját szabad községben mindenütt a községbeliek választották. A földesúri, vagy török hűbéres hatalom alatt álló községekben azonban a községi ügyek intézésére némely hatalom állandó befolyást gyakorolt.

Amint már korábban említettük, a telepítvények a XIV. és XV. századokban nagyon fontosak voltak, jóllehet, inkább csak helyi jelentőségűek. A XVI. és XVII. századokban alakultak ugyan még soltészszégek, fontosságuk azonban már nem igen volt s a XVIII. századbeli urbáriumokkal megszűntek.

A kenézségekkel kapcsolatos oláh községek már a XIV. század óta voltak Bihar megyében, Erdélyben, Már-

marosban és Közép Szolnok vármegyében, orosz községek voltak Zsigmond király 1388-iki adománylevele szerint: „bizonyos Kuchen nevű, Bereg megyében fekvő, Munkács várunkhoz tartozó ruthén birtokok”. Továbbá Maximilián királynak 1569-iki adománya szerint: „az egész és teljes ruthén birtokokat: Kelcze, Gyapolocz Kasarocz, Gyroc, Felső Szythnicze, Kolbocz, Petrocz, Brusnicza, Prithulyon, Pravroc, Warihocz, Ztoskocz, Bukocz, Kis-Bresnicza, Woytocz, Pothuczka, Zamyk, Puczak, Zavada, Kaynin, Rohosnik, Pyskorocz, Thokay, Palocz, Mrazowcz, Mynyocz, Kryslocz, Jakusocz, Poruba, Bizthra birtokokat és az Udaliczoka birtokon fekvő birtokrészleteket, melyek Zemplén megyében vannak”. Ezek azonban a XVII. században eredetiségükből kivetkőztek s később mint ilyenek, már nem említettnek.

Miután a XVII. században az intenzív mezőgazdasági munka nem volt elterjedve, egyes nagyobb uradalmakon a kisebb telepítések létesítésére helyeztek nagy súlyt s azokat tervszerint s a gazdaság emelése céljából létesítették. Ilyen telepítések által az uradalom gazdasága rendszerint nagyobb terjedelmű lett, amit a már említett makoviczai uradalomnál láttunk, ha a most hozzátartozó helységek számát összehasonlítjuk a budai káptalan 1492-iki összeírásában felsorolt helységek számával, ahol összesen 21 község szerepel, lényeges gyarapodást tapasztalhatunk, mert már 1720-ban 71 község tartozott hozzá.

A makoviczai uradalom a XVI. század kezdetén a Serédy, később a Rákóczi-család birtokába jutott; 1720-ban azonban II. Rákóczi Ferenc „hütlensége” miatt gróf Pálffy Jánosnak adományozták a következő tartozékkal: „Mi, Károly stb. Makovicza várát Zboro, Szmilna, Sztebnik, Jedlinka Varadka, Ondavka, Brczovka, Komlós, Czigelka, Csigla, Niklova, Rovna, Kurinka, Alsó-Szvidnik, Hutta, Sapinyecz, Dubina, Polakocz, Endre-Vágás, Hosznotth, Regettő, Dobroszleva, Mirolya, Alsó-Piszana, Kreyna, Polana, Driczna-Kreyna, Csarno, Vikocz, Szucha, Haslin, Minivarocz, Ortutava, Mednacza, Semetkocz, Oly-

savka, Parbona, Gribova, Korzeiocs, Sztracsin, Sasavnik, Radoma, Kerekreth, Benedikas, Gavrinyecz, Rostoka, Belejocs, Vapenik, Tissinyecs, Köszüchocs, Lodomer, Lurkonollya, Kecskocs, Mergeska, Felorlicz, Bukocz, Dubova, Fejledlova, Fel-Szadlik, Prikra, Kurima, Szvidnicska, Krussinytes, Pstrina, Vladicsa, Rakonecs, Vagrinecs, Staskocz, Al-jedlova, et Bartpha-Ujfalu birtokokkal stb. Kelt Luxemburg várában 1720. junius 3-án.”

A törököktől visszaszerzett területen nagyobb telepítések is történtek a XVIII. században, amelyek között — mint Szent-Kláray Jenő írja: „Száz év Délmagyarország újabb történetéből” c. munkájában — legnevezetesebb az volt, amely a letarolt, fölégetett és rommá tett egész földet a Marostól a Dunáig, a Tiszától Erdély határáig, hol csak mintegy 25.000 lélek lakhatott, újból benépesítette és temesi bánsággá alakította.

Nagyfontosságú volt az a gyarmatosítás is, amelyet báró Haruckern létesített az 1723. és 1736-iki években adományul kapott Békés, Csongrád és Zaránd megyei birtokain. Bővebben leírja ezt Haan Lajos: „Békés vármegye hajdana” c. munkájában. Ezen újabb telepítések létesítése által a munka szélesebb körben újból megindulhatott, jól lehet, hogy a terményeket nagy nehézségekkel állították elő, mert a talajművelést és a munkaerő alkalmazását külső segítség nem támogatta s ennek következtében elpusztult sok virágzó helység. A birtokosok főtörekvése az volt, hogy népeiket, lakosaikat megtartsák és szaporítsák. Példa erre az is, hogy gróf Nádasdy Ferenc 1648-ban Csurgó veszprémmegyei községében adott örök időkre egy malmot Keresztes Tamás és Pál jobbágyainak, különösen felemlítvén, hogy ezzel akarja jutalmazni atyjoknak „szegény megholt Keresztes Jakab jobbágyunknak szorgalmatosságát és éltében reábízott dolgainkban hűséges fáradozásait és kiváltképen, hogy *ez elmúlt napokban azon Czurgo nevő falunkban levő pusztá heleinke bizonyos számú emberekkel megszállította* stb. Kelt Kereszthuri várunkban január hó végén 1648.”

Az általános helyzet sokkal rosszabb volt, mint a harmadik korszak alatt, mert pl. az alsó megyékben oly nagy a pénzszüke, hogy a Felvidéken készült fa- és cserépedényeket az Alföldre hozva, nem pénzért, hanem búzáért és kenderért vették meg.

Az egész országra nézve azonban nem mondható az, hogy a pénz kevés volt, mert az ipar, kereskedelem, bányászat és bortermelés jó pénzforrás volt. Amikor gróf Pálffy Miklós házasságot kötött Fugger Máriával és a vöröskői uradalomnak rájuk eső részét megvette, Lauser János pozsonyi polgártól 1584-ben kölcsön kért 14.000 forintot, ami azt jelenti, hogy a polgárok vagyonosak voltak.

A tokaji borok után elért szép jövedelmet mutatja az is, hogy pl. Báthory Zsófia, II. Rákóczy György erdélyi fejedelem özvegye 1664, 1665 és 1666-ban a boraiért 13.925 forint pénzt kapott: „Mi Báthory Zsófia stb. hogy vitézlő Tholcsvay eöregbik Nagy János uram kezéhez in annis 1664., 1665. és 1666. diversis vicibus adatván, mi készpénzt forint 13.925/74. borok vételére, amellyel eökegyelme szerint effectuált is az hová parancsoltunk, amelyről számot is adott fogyasztás nélkül plenáris. Kiről eökegyelmet quietallyuk stb. Kelt Borsi-i várunkban Mártzius 23-án az Ur 1667. évében.”

Nagy hátrány volt, hogy a gazdálkodás egyes ágaiból befolyt összegeket nem fektették a gazdaság termőerejének fentartására, vagy gyarapítására s így pénzbeli támogatásban a gazdaság ritkán részesült.

A törökök kiűzetésétől Mária Terézia uralkodásáig az országban aránylag nyugalom volt, mely idő alatt megindult a gazdasági munka. A reánk maradt tudósításokból megállapítható, hogy a rendezettebb birtokviszonyok a mezőgazdasági termelést előnyösen befolyásolták úgy a nagy-, mint a közép- és kisbirtokoknál egyaránt. A terményeket jó áron értékesítették, a magyar bor elsőrendű kereskedelmi cikk volt, az ország nyugati részéből különösen gabonaféléket szállítottak a külföldre és az Alföld nagyszámú szarvasmarha állománya állandó kereslet tárgya

volt, mert a kupecek úgy a belföldi fogyasztásra, mint a külföld részére a jószágot folyton vásárolták s a bányák is szép eredményt mutattak fel. A nyugalom és nyugodt munka meghozta gyümölcsét, bőség volt terményekben s a köznép is vagyont szerzett. Hagyományként maradt reánk egy főúrnak az a nyilatkozata, hogy van neki ezer jobbágya s azok mindegyike rendelkezik legalább is 1000 forint készpénzzel. A vagyonosodást mutatja az a szerződés is, amellyel a jászkunok 1745-ben a pesti rokkantház alapjától 515.000 forintért magukat kiváltották, amely összeg abban az időben óriási vagyon volt. Ezt a pénzt főképpen az állattenyésztésből szerezték.

Az a hajlandóság, amely a tatárjárás óta nagybirtok szerzésére országszerte irányult, a negyedik korszak alatt is megmaradt. Előrehaladottabbak voltak az ország nyugati részén lévő uradalmak, mert ott inkább alkalmazkodtak a külföldi gazdálkodási rendszerhez, amit mutat a Fuggerek birtokában volt vöröskői uradalom. Az ország többi részén kizárólag a hazai fejlődés lassúbb útján haladtak, mint pl. a makoviczai, munkácsi és sárospataki uradalmakban.

Figyelembe veendő az a körülmény is, hogy az uradalmakon a majorsági földek nagyobb gondozásban részesültek, mint az ugyanott lévő jobbágytelkek, jöllehet ez utóbbiak is a földesúr tulajdonában voltak és csak művelésre adták azokat a jobbágyoknak. A majorsági földek nagykiterjedésűek voltak, azokat fogadott munkásokkal művelték s egyes uradalmak értékes felszereléssel is el voltak látva. Előnyös volt a majorsági földek művelésénél a jobbágyok urbéri vagyis „Robot” munkája és azon körülmény, hogy nagyobb tőke felett rendelkezett pénzben, terményben és munkában; a majorsági földek a várak közelében feküdtek és úgy a közbintonság, mint más tekintetben is nagyobb figyelemmel kísértettek, mint a vártól többnyire távolfekvő jobbágyközségek telkei és lakosai. Az elv az volt, hogy a munkát okszerűen alkalmazzák, a jobbágy hűséges legyen és a munkások bérét pontosan kiadják.

Pl. Lorántffy Zsuzsanna 1659-iki utasításában Nagy János sárospataki udvarbírájának a következőket hagyja meg: „6. Magához tartozó, avagy tisztében és tiszte alatt lévő minden rendbeli szolgálóinknak, praebendásoknak tőlünk kegyelmesen elrendelt praebendájuk megadassék, fizettesék pedig az esztendő szolgálóknak cautoronként, hópénzeseknek hős szám szerint legyen megadva minden fogyatkozás nélkül, hogy minket ne bucsuzzanak érette. Az, kiknek pedig gabona fizetésök jár, és gabonát ad nekik; azt buzának ne írja regestomában stb. 9. Mindenféle gabonabeli majorságot, buzát, árpát, zabot és egyéb leguminát feleltessen, valamint jószágunk legjobban reá érkezik, kit az ő idejekorán; azokat pedig az időnek járán szárazban és kár nélkül hordassa, takargassa be, az jó időről el ne halogassa és abbuli kárunkat úgy távoztassa, hogy maga kára leszen, ha gondviseletlenségével nekünk kárt teszen. Majorsági szántóföldjeinkben, kerteinkben és réteinkben semmit maga kárára semmi úton-módon ne tulajdonítsa, földjeinkben maga számára ne vettessen, lovaival ne etessen konventióján kívül stb. 10. Történik netalán az is, hogy az udvarbírák jószágainkat magok munkájával terhelik, szántatnak, vettetnek, arattatnak, kaszáltatnak, kapáltatnak; avagy akármit dolgoztatnak, majorkodtatnak magok számára vele, ki miatt magunk dolgainkban fogyatkozás szokott esni, mivel az időnek javán magoknak dolgoztatván, az magunk és jobbágyainké is alkalmatlan esős időre marad stb.” (ez tehát szigorúan tiltatik).

A nagybirtok előnyeivel szemben, a kisbirtok nagyon háttérbe szorult, mert kis terjedelme, aránylag kevés munkaereje és felszerelésének hiányos volta nem engedte meg, hogy a nagybirtokon folytatott gazdálkodási rendszert utánozza. A kisbirtokok a váraktól való távolságuk miatt a közbiztonságot nélkülözték s így a törökkel való háborúskodás alatt a munkásosztályt ezerszámra vitték rabszolgaságra, közülük sokat legyilkoltak, aratás és szüret után egész termésüket elrabolták, sőt még a keresztény seregek is szégyenteljes pusztításokat végeztek

soraikban, midőn Básta katonái az erdélyi jobbágyságot annyira kifosztották, hogy még igavonó marhájuk sem maradt és a szekeret és ekét maguknak kell húzniok. Ezeket a szekereket nevezték el „Bástaszekerének”. Egész vidékek pusztultak el, lakos alig maradt s így a jobbágytelkek alig voltak megművelhetőek.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a kisbirtokososztály nem igen iparkodott többet termelni annál, mint amire éppen nélkülözhetetlenül szüksége volt, még azon a vidéken sem, ahol nyugalmasabb körülmények között élhetett. A többtermelés szempontjából tehát csakis a nagybirtokokat vehetjük számításba, noha azokon is még sok rendezni való volt hátra. A vöröskői uradalomra vonatkozólag, amíg azt a Fuggerek bírták, azt mondja Jedlicsky Pál (Századok, 1869), hogy az urasági földek nagyobb része erdővel volt benőve. Így lehetett ez más uradalmon is, mert hiszen a XVI. és XVII. századokban az erdőirtások még folyamatban voltak s csak a XVIII. században alakultak át a kiirtott erdőterületek szántóföldekké. A földművelés tehát lassan túlsúlyra emelkedett és győzött az eke.

Ebben az időszakban még számos új telepítvény és soltészség létesült, mert az egyes területek benépesítésére szükség volt, amit igazol a makoviczai uradalomra vonatkozó 1496. évi következő telepítvényi levél is: „Mi Somi Józsa temesi főispán, Magyarország alsó részeinek általános parancsnoka stb., mivelhogy ezen napokban Makoviczának nevezett várunkban Isten vezetésével megérkezénk, látván a mi várunknak és tartozékainak pusztulását és megbomlását, óhajtván a nevezett Makovicza várunk környékét a népnek sokaságával felékesíteni, Vitéz Kysban Márton várnagynak és azután Wally Kristóf és Pál nemes és Makoviczán alkalmazott helyettes várnagyoknak olyan természetű meghatalmazást és megbizást adtunk, hogy ő maga Kysban Márton és ő utána jelzett Kristól és Pál, hogy bármely állapotú és rangú embereknek összesen és egyenként, akik ezen helyre vagy

nevezett Makovicza várunk területére tartózkodás céljából letepedni akarnának, az előzetesen azokkal bevégezett intézkedéssel, amit elvégre azokkal megkötni képesek lesznek, lajstromba bejegyeztetni óhajtjuk, személyileg és hatalmilag e-részről megbizatván, hogy szabadságokat és kiváltságok tulajdonait azoknak adni és adományozni képesek legyenek, és az ily természetű kiváltságnak megszűntével, végre a nekünk járó jogokat és joghatóságokat általunk feloldani tudhassuk. És jelen rendelkezésünknel fogva ígérjük, hogy mi azon kiváltságokat, amiket nevezett Kysban Márton várnagy és ő utána nevezett Kristóf és Pál viczeháznagyok személyünkben adományoztak, sértetlenül megtartjuk és alattvalóink által megtartatjuk, stb. Kelt Makovicza várában B. Antal ünnepe előtti vasárnap, az Úrnak 1496. évében.”

Az uradalmakban legnagyobb arányban gabonaféléket termeltek ugyanazon rendszer mellett, mint a XIV. és XV. századokban. A XVIII. században a kukoricát és a rizst az alsó megyékben már nagyobb területeken termelték. A rétek és legelők kezelésénél újabb változások nem történtek, azonban az uradalmi szőlőművelés, bortermelés, kertészet és gyümölcsstermelés fontossága nőtt.

Salamon Ferenc azt írja a budai bortermelésről, hogy azt a török uralom megsemmisítette. Ebből az következik, hogy az ország más részeiben is elpusztítottak a törökök minden szőlőt. Salamon Ferenc „Budapest története” című munkájában téves említett megállapítása nyilván, mert Busbeque Auger egykori szemtanú reánk maradt tudósításában éppen Budát illetőleg a következő olvasható: „Buda a legkellemesebb helyen fekszik és legtermékenyebb vidéken a halomnak hátára felemelve; úgyhogy egyrészről szőlőt magában foglaló halmok érintik, másrészről a mellette folyó Dunát és a Dunán át Pestet és a beláthatatlan völgyeket nézi le.”

Kétségtelenül megállapítható, hogy a bortermelés a XVI. és XVII. századokban a törökök által elfoglalt részekben határozottan csökkent, de egyéb helyeken, így külö-

nösen az északi megyékben megmaradt a korábbi mértékben, mert a Vág völgyében Trencsénig, a Garam völgyében Zólyomig, Sáros megyében (Hanusfalván) és Máramaros megyében (Huszton) még a XVII. század végén is voltak szőlők. Híres volt a szomorodni, másolás és egyéb pecsenyebor. Pozsony, Sopron és Vas megyékben, Erdélyben, Biharban is virágzott a bortermelés, sőt még a közönségesebb borokban is élénk kereskedelem fejlődött. A törökök után a déli vidékeken is visszanyerte előbbi jelentőségét a bortermelés. A magyar borok a XVI. században, nemesebb szőlők művelése által világhírré emelkedtek. Már a XIII. században is első helyen állt a híres hegyaljai borok közül a *tokaji* bor. Draskovich György zágrábi püspök 1562-ben egy pápai ebéd alkalmával mutatta be IV. Pius pápának a hegyaljai tállyai bort, amelyet a vendégek nagyon megkedveltek. Ez volt az első alkalom a tokaji bor világhírének felismerésére. A „tokaji bor” elnevezés alatt szerepel a Hegyalján, Zemplén megyében: a Tokaj, Tarcal, Tállya, Tolcsva, Zombor, Mád, Keresztur, Olaszi, Liszka s még több más község határában termelt bor.

Amidőn Tokajt 1565-ben Maximilián király elfoglalta, a pincékben 4000 hordó finom bort találtak, ami azt jelenti, hogy a bortermelés ott virágzó volt.

A tarcali bortermelésre vonatkozik az alábbi okmány: „Mi Varga Miklós Tarczal község Bírása stb. hogy Katalin úrnő az előbbi férjétől, ugyanis Zákó Jánostól Mester-völgyében fekvő hátrahagyott szőlőjét, amely Gusa András szőlőjének szomszédságában keleti részről, és Wégh Tamás szőlőjének szomszédságában fekszik déli részről, Jakab Baláznak adta és eladta 27 forintért stb. Kelt Tarczalban Szent Dorottya szűz ünnepén, az Úrnak 1539. évében.”

A tolcsvai bortermelést a következő okmány említi: „Mi Rákóczy Ferencz Isten kegyelméből stb. Hogy Mi kegyelmes tekintetben vévén néhai Nagy Jánosné Egyed Annának azért való alázatos instantiáját Toltsvay határában Csető nevű Promontoriumunkon lévő egy darab szőlő-

lönket, melynek napkeletről Kasza István szőlője, délről és napnyugatról gyepü, északról pedig maga ezen özvegy Egyed Anna szőlője vicináltatnak, melyet mostan a toltsvai bírák 200 magyar forintra becsültek. Ezen szőlőket megírt Egyed Annának és jövendőbeli két ágon lévő maradékinak becsszerint való árán, úgymint 200 magyar forintokon eladtuk örökösön; úgyhogy tartozzék és maradéki is tartozzanak építtetni, és a szokott dézsmát és helybeli censust minekünk mostan, és jövendőbeli mindkét ágon való maradékinknak, posteritásinknak, successorinknak és legatariusinknak megadni defectu absque omni; és midőn mi vagy maradékink s praescriptusink rehabealni akarnák azon szőlőt, igez becs szerint való ára letétezzék, és úgy rehabealtassuk és rehabealhaszák stb. Kelt Borsi várunkban április hónap 25. napján az úr 1672. évében.”

Az aszubort a Hegyalján a XVII. század óta készítik. Erről a finomabb, édesebb és magasabb szesztartalmú borról Wirth Miksa német gazdasági író azt mondja: „Aszu alatt azt a bort kell érteni, melyet minden bortermelő ország között Magyarországon, a jó időviszonyok és napfény mellett késői szüreteléskor túlertt és ennél fogva minden vízrésztől megtisztult, kiszáradt és összeaszott bogyókból nyernek, egyenmértékű must és óbor felöntése által. Ez az elsőrendű bor főként a Tokaj-Hegyalja vidéken terem.”

Az aszubort úgy az 1723., mint az 1729-iki törvények már védelemben részesítették. Sopron megyében Ruszton és Pozsony megyében Szent-Györgyön s később Ménesen szintén készítettek aszubort. Franciaországban Bordeauxban és a Rajna mentén az aszubor készítésében Magyarországot utánozták.

A XVI. és XVII. században Magyarország bortermelése a csökkenés dacára is virágzó volt, amit a bortermelőknak adott királyi kedvezmények segítettek elő. Pl. I. Lipót 1693 június 4-én a csáktornyai szőlőművelőknek és bortermelőknak a Zrinyiektől, mint előbbi földesuraktól

nyert jogosítványait megerősítette és július 20-án nekik még külön privilégiumot adott: „Mi Lipót stb. a mi összes és egyenkinti híveinknek és alattvalóinknak és mindkét-részből hegyi lakosoknak, grófoknak ugyanis néhai Zrinyi Péter és Ádám szigeti megbizottak érdekében stb. nehogy ugyanazok mostantól kezdve a jövőben az előrebocsátott mindkét résznek, vagyis az egész csáktornyai birtoktesten létező szőlőterületnek megillető művelés alá eső részén kívül, bármit is a mezőn, a szőlőhegyet és szőlőjüket kivéve az említett uradalomnak dolgozni tartoznának és erre kötelezhetőek volnának stb. Kelt Bécs városunkban július hónap 20. napján az Úrnak 1693. évében.”

Lorántffy Zsuzsanna az 1659. évi *instrukciójának* 11. pontja alatt sárospataki udvarbírájának meghagyja, hogy: „Valamely házunkhoz, vagy majorkodó helyünkhöz majorság szőlők vagynak, az minthogy ő gondviselése alatt is lesznek, azokat úgy procurálja, amint legjobban megkívántatik, annak ideje korán minden mivet megadassa, megművelhesse, el ne pusztuljanak, inkább gondviselése alatt épüljenek. Az szüretnek idejét pedig, az amikor az Ur Isten előhossa a mustyát, lőrését jó és minden szag nélkül való hordókba szüresse, az törkölyt pedig sertés marhák tartására, kivált mikor mak nem leven, elrakatassa. Az boroknak pedig töltésökre tisztántartásukra ahhoz való minden eszközökre szorgalmatos gondja legyen.”

Hazánkból a borokat a XVII. században nyugat felé Ausztriába, Styriába és a Németbirodalomba, észak felé Lengyelországba, Oroszországba, Sziléziába és a Balti-tenger mellékére szállították. A borkereskedelem leginkább külföldiek kezében volt, mert a hazai kereskedőknek gyakran megtiltották, hogy egyes terményeket kivigyenek s így idegen kereskedők jöttek hozzánk.

Ebben a korban is sok díszkert volt az országban. A XIV. és XV. századbéli budai, visegrádi és tatai királyi díszkertek pompázók voltak. A főurak díszkertjei különböztek a nemesekétől. Thurzó György nádornak Bicskén

volt díszkertje. A városok közül Pozsony, Sopron, Selmecnek volt szép kertje.

A zöldségeskertekben, amelyek már a XIII—XV. században megvoltak, kiterjedtebb arányokban termelték kertileg azokat a növényeket, amelyeknek eddig a szántóföldön kisebb területet adtak s így elválasztották a kertészetet a mezőgazdálkodástól és önállósították az előbbit. Érdekes Lorántffy Zsuzsanna sárospataki utasításának 13-ik pontja is: „Kerteinkben mindenféle veteményt, mely nélkül egy nap is nem lehetnek házaink, oly bőségesen vetessen, hogy nemcsak az ott való udvari konyhánk szükségére legyen elegendő, hanem máshová is, az hova rendelésünk szerint kívántatik, adminisztrálhasson elegendőképpen, sőt pénzt is teremtsen belőle.”

Az Amerika felfedezése után Európában és nálunk elterjedt növények között legfontosabb a dohány, amelyet először az 1576-ban Báthory Kristófnál járt török követek hoztak Erdélybe. Magyarországra a török háborúk alkalmával került. 1663-ban az Érsekujvár melletti török táborban találtak dohányt. Bartholomaedes szerint Gömör megyében 1667-ben eltiltották a dohány használatát.

A többi kapásnövények közül a burgonya 1586-ban Angliában már ismert volt, Magyarországon azonban csak 1760 óta termelik. Nagyobb mértékben 1818 óta, amelyre a lakosságot az akkori évek silány gabonatermései készítették.

Ahová a török pusztítások nem értek, ott a gyümölcs-termelés megmaradt azon a fokon, ahol már a XV. században állott. A Csallóköz még mindig híres volt nemes gyümölcseiről; Sopron és Pozsony megyéből Ausztriának szállítottak sok gyümölcsöt, minthogy az jobb volt az ausztriai-nál. Maximilián királynak 1573-ban Verancsics Antalhoz intézett leveléből tudjuk azt, hogy az esztergomi érseknek nagy gyümölcsöse volt. A király levele így szól: „Midőntlévő kertjeinket óhajtánók ékesíteni és növelni különböző fajú legjobb gyümölcsökkel stb. titeket kegyesen megkeresünk, hogy számunkra az elültetéshez alkalmas

csemeték összegyűjtéséről és azoknak készsleges ideküldéséről gondoskodjatok és nem a már helyükön fekvő növényekről, a legjobb dupla fajtájú cseresznyéről van szó; az egyike azon nagy pirosoknak, a másika a feketéknek, népiesen *evregh zemev* (öreg szemű) *fekethe cheresnye*, amiknek ti bőségében vagytok; a ti *Ewlywed* (ölyvéd) Egyházatok bizonyos villájában, amelyeket *fekete ewlvedy cheresnyének* neveznek; azonkívül a szilváknek is legnemesebb csemetéit, jelesen azon nagy duranczi, zöld és hosszukás fajtát, amelyet *cathálanéczi vagy Katholan sylvának* neveznek; továbbá azon nagy tyuktojás nagyságukat, amelyek kettősek, sötétbarnás és fehér színűek és köznyelven *losylvanak* mondanak és más fajtájukat, amiket legjobbaknak ismertek és birtok stb. Kelt Bécsben az Urnak 1573. márczius 18.”

A Tiszavidék gyümölcstermeléséről Lorántffy Zsuzsanna sárospataki udvarbírájához 1659-ben adott alábbi utasítása ad némi felvilágosítást: „Arra is kívántatik az udvarbírának szorgalmatos vigyázásának lenni, hogy mindenfile gyümölcsset, mint kertjeinkben és jószágunkban, mikor Isten lételit adgya, bőven aszaltasson, nyereséggel elrakni valót betakartassa, úgy, hogy pénzt is teremtsen belőle.”

A XVI. és XVII. századok viszonyai az erdők okszerű kihasználásának csak ott kedveztek, ahol a bányászat érdeke azt megkívánta; egyébként a még mindig felesleges mennyiségben lévő erdőket nem kímélték. A megtámadott helységek lakosai az erdőbe menekültek vagyonukkal és nyájaikkal s az így keletkezett új telepítvények által okozott rendszertelen irtásokkal az erdőkben nagy kárt tettek. A vadászati jog rendezetlen volt. Az erdei legeltetésekkel is visszaéltek. Mutatja ezt Brassó város előljáróságának ez az 1623-imagyar nyelvű oklevele: „Mi Cristoph János brassoi főbiró és Drautt János Törts várához való falusiak, tisztviselő urak stb. miképen egy controversia, viszszavonás támadván minemü réth dolgából, az Hosszufalviak, Csernátfalviak, Türkösiek és Bácsfalviak között.

mely réth vagy on az Kős-Tatragh vize mellett stb. Mű azért magunk személye szerint látogattuk meg az helynek mivoltát, hosszúságát és szélyességét s lelkünk ismerete szerint így találtuk jobbnak lenni stb. Wegezetre mint-hogy az Hosszufalviak mennek erdőlni az Csernátfalvi réthre, szabad is legyen barmokat az mig erdőlnék, kifogni azokon az helyeken, ahol az Csernátfalviak erettnek, de minden kártétel nélkül legyen. Viceversa az Csernátfalviak is, Türkösiek és Bácsfalviak is az Hosszufalvi réthre ha mennek erdőlni stb. Datum Coronae in prae-festo Sanctae Virginis Catharinae a. 1623.”

Magyarország ebben az időben két nevezetes erdei fával szaporodott. A vadgesztenyefát 1550 körül hozták be a törökök. Az akácfára vonatkozólag kétféle tudósítás maradt reánk és pedig: Sokan azt Amerikából származtatják, mások nagyobb bizonyossággal azt állítják, hogy az akácfát Busbeque Auger és Verencsics Antal hozta Kiszasiából 1557-ben, mikor mint I. Ferdinánd követei Amaziában jártak II. Szolimán török szultánnál.

Nagy gondot fordítottak a bányákhoz tartozó erdőségekre s azoknak fentartása végett 1565-ben szabályrendeletet adtak ki. Ez volt kiindulási pontja az erdő újabb rendszerű kezelésének. Ilyen szabály volt Maximilián királynak 1573 február 16-án kiadott nyiltparancsa, mellyel az erdők fentartását és bányászati célokra való hasznosítását szabályozta, továbbá Rudolf királynak 1585 június 25-iki parancsa, mellyel az 1565-iki erdészeti szabályzatot hatályosabban érvényesítette.

Az állattenyésztés terén általános fejlődés nem volt. A lótenyésztés — mint láttuk — a XVI. században sokat fejlődött, de a XVI. században már csak nehezen tarthatta fenn színvonalát, sőt a XVII. században már a hanyatlás lejtőjére jutott. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a főurak a tisztavérű magyar ló iránt nem érdeklődtek, hanem inkább a török és arabs lovakat kedvelték. Ez azonban még nem lett volna annyira hátrányos, mint az a körülmény, hogy a XVI. században Európa majdnem min-

den országából jöttek hozzánk a törökök ellen lovas harcosok, akik hazájuk lovait meghonosították, ami a tenyésztés rendszertelensége miatt a magyar ló degenerálódását okozta. A magyar ménesek kevesbedtek s a magyar ló eredetiségéből sokat veszített. Különösen a parasztlovak korszakosodtak el annyira, hogy nemesebb tulajdonságuknak még nyoma is alig maradt. A folytonos lórablások miatt a háborús idők és a vagyonzbiztonság hiánya miatt a lótenyésztésre alig fordítottak gondot.

A szarvasmarhatenyésztés kedvezőbb képet mutatott ebben a korban, mert az Alföldön az idegen kereskedők bejárták a török megyéket, összevásárolták a szarvasmarhákat és így a külfölddel folytatott kereskedelem számottevő jövedelmet biztosított. Egyes vidékeken a marhatenyésztők formális testületté alakultak és királyi privilégiummal különös kedvezményeket élveztek. Például „Mi galánthai gróf Eszterházy Jorchtenstein, Eisenstadt, Lauser és Laggenbach stb. uradalmak örökös grófja... hogy megjelenvén előttünk az öncélra állattenyésztők teljes céhe és negyedmesterei és velük Jorchtenstein és Eisenstadt grófi uradalomhoz tartozó vásárhelyek és falvakban lévő mezőgazdák és felesek stb. felmutatják II. Ferdinánd által a mezőgazdák és feleseknek tekintetes Nagy Mártoni vásárhelyen nyújtott rendeletet és privilégiumokat, azoknak megújítását kérvén stb. Kelt Jorchtenstein kastély 1668 május 25-én.” Gróf Eszterházy Pál a kedvezményeket öt cikkben a fraknoi és kismartoni baromtenyésztők számára megújította, I. Lipót király pedig ezen céhstatutumokat Ebersdorf várában 1668 szeptember 28-iki és Bécsben 1702 december 23-iki privilégiumaival megerősítette.

Az 1723-iki törvény szerint a pásztorok és a baromhízlaló gulyások szolgálati viszonyait illetőleg a megyei hatóság intézkedett.

Az újonnan létesült oláh és orosz faluk birkatenyésztést folytattak. Általában az volt szokásban, hogy minden

község egy „*bacsót*” fogadott, aki juhászaival a községnyáját a havasi legelőre hajtotta, minden fejős után bizonyos mennyiségű sajtot volt köteles adni a gazdának és a juhokról számadással tartozott. Erdélyben 1852-ig fennállott az úgynevezett havasi bírászkodás, amely a felmerült perekben ítélt. A Szepességben, Erdélyben és Privigyén a gyapjából darócposztót szőttek és a magyar birkák bőrs bundáját „*subának*” készítették ki.

A sertésstenyésztés a Dunántúlon és a Bakonyban a török pusztítások idején hanyatlott, azonban a Rákóczi-féle szabadságharc végével, a XVIII. század első éveiben ismét fellendült. Az ország egyéb vidékein régebbi terjedelmében maradt meg, mégis azzal az újítással, hogy hizlalásra a XVII. században a kukoricát kezdték használni. A török háborúk korában a még rendezetlen folyók kiöntéseiből képződött mocsarak kiapadása után, az ottmaradt halakat sertés hizlalásra használták fel. Lehoczky Tivadar: „Bereg vármegye monográfiája” c. munkájában említi, hogy a jobbágyközségek már a XV. században sertéstizeddel adóztak (évenként minden 12 darab sertés után egy darabot), ami később is érvényben maradt. A munkácsi uradalomnak akkor 16 sertéspásztora volt és a számadót „*disznókirálynak*” nevezték. A XVII. században Galiciából is hajtottak sertéseket a felvidéki hegyekre makkoltatás végett, ami után szintén tizedet adtak. A század végén a háborús idők miatt 1672-ben Báthory Zsófia korában már csak 10 sertéspásztort és két „*disznódogost*” tartottak és Munkács várában 99, Beregszászon 80 és Váriban 242 darab sertést találtak mindössze, de a szatmári békekötés után a viszonyok ismét javultak.

A XVI. és XVII. század halászatáról csak néhány adatunk van. Ilyen ez az 1524-ből egy halászati perből való ítélet: „Mi gróf Ákosházay Serken Ambrus, a Főlséges Fejedelemnek, Lajosnak Magyarország, Csehország stb. királyának Birája és az alább jegyzett ügyben a szigonnyal halászó mesterek között, mint felperesek között

egyrésről és más halászmesterek között, akik hálóval üz-
nek halászatot, hasonlóképp Pozsony városában tartózkod-
ván, mintegy ez ügyben odaidézettek között másrésről,
mint a királyi felség által ez ügyben különlegesen meg-
bizott bíró stb. Hogy B. Anna Mária anyjának ünnepe
utáni pénteken a budai várban a Berzenczei Bornemissza
János pozsonyi főispán, a budai vár várnagyának házá-
ban, egynémely Báró, Mester, Főjegyző és országos nemes
összeülésevel, Körצל Ulrik és Slegel Mihály varsahalá-
szok, azok és más mesterek képviselőiben megjelenvén
szinünk előtt, az ott megjelent Legner János, Knop Far-
kas, Ebołth Márton és Newhoth István halászmesterekkel
szemben, akik azon halászmestereket képviselték, akik há-
lóval üzik a halászmesterséget, nekünk előterjesztést tet-
tek ily módon stb. Kelt Budán az Urnak 1524, a jelzett
idő nyolcadik napján.” Ezen ítéletből látható, hogy akko-
riban a halászhathoz a hálót és a varsát használták. Ez az
ítélet a pozsonyi halászoknak állandó szabálya lett és ezt
I. Ferdinánd 1542-ben, Maximilián 1569-ben, II. Mátyás
1613-ban és III. Ferdinánd 1646-ban megerősítette.

A Fuggerek idejében a vöröskői uradalomnak Kurtz
Sebestyén volt az udvarbírája, aki 1542-iki jelentésében
említi, hogy a vöröskői uradalomban akkor 10 halastó és
egy új volt készülőfélben és pedig: Gesseldorfban egy,
Hosszúfaluban kettő, Schönauban kettő, Fancsaliban egy,
Alsópudnericen egy, Felső- és Alsó-Vistukon kettő és egy
Csigató-Csesztén. A készülőben lévő tavat újschönaui
tónak hívták; a halastavakat halmester kezelte.

A Fuggerek alatt 1553-ban kiadott jelentés azt is iga-
zolja, hogy a halastavak voltak az uradalom legjobb jöve-
delmi forrásai. Ezek a halastavak később kiszáradtak és
azoknak helyén ma már rendet vág a kasza.

A Buda visszafoglalása (1686) utáni Magyarország
viszonyairól sok munkát írtak a külföldön is, amelyek azt
állítják, hogy a Tisza kétharmadrészben vízből és egyhar-
madrészben halból állott.

Gróf Marsigli Alajos 1726-ban írt munkájában Magyarország rendkívüli halbőségéről tesz említést.

A múlt század közepén megjelent szakkönyveink megerősítik a fenti adatokat, hogy t. i. a XVI. és XVII. századokban virágzó gazdasági ág volt nálunk a halászat, melynek hanyatlása csak a XVII. század végén kezdődött.

ÖTÖDIK KORSZAK.

Mária Terézia uralkodásától az Újabb korig.
1740—1848.

Mária Terézia trónralépése óta, úgy a mezőgazdaság helyzetéről, mint a mezőgazdaságot érintő politikai állapotokról, határozott és sokirányú tudósításaink vannak s így csak azokat a politikai időpontokat szükséges kiemelni, amelyekben nevezetesebb változások történtek és amelyek eredményeikben az állapotokat reformálták.

Az első ilyen fordulat Mária Terézia uralkodásának kezdetén az osztrák örökösödési háború volt (1741—1748-ig), mely onnan eredt, hogy a külföldi uralkodók nem tartották meg az ígéretüket, hogy III. Károly leányági örökösait elismerjék és ezért Mária Teréziát több oldalról megtámadták. Ez a körülmény ébresztőleg hatott a társadalomra, ami a mezőgazdasági viszonyokat is emelte. Jóllehet az a politika, amelyet Mária Terézia az örökösödési háború után kezdett, nem felelt meg az általános óhajnak, mert a nemességet nem adóztatta meg.

A II. Frigyes ellen 1756-ban indított háborúval tönkretette ugyan Mária Terézia a porosz királyt, de célját mégsem érthette el, mert szövetségesei elhagyták, a pénzforrások kimerültek, a kincstár kiürült, jószágait zálogba adta s kénytelen volt a vármegyék főpapjaihoz, főuraihoz és nemeseihez fordulni pénzbeli adományokért, hogy a háború költségeit fedezhesse, mert újabb adót Magyarországra kivetni nem akart. Gróf Batthyányi Lajos

Palatinus útján 1759-ben az alábbi irattal kereste meg a vármegyéket:

„Tekintetes nemes Vármegye! Világh láttára tapasztallyuk minyájan és érezzük ezen iszonyu s már három egész Esztendeig télen, nyáron csak nem egyaránt tartó háborunak sulyát, könnyen azért által láthattya kiki annak eddig való folytatására melly temérdek és véghetetlen költségben tellt légyen, s időrül időre most is tellik Fges Asszonyunknak, aki midőn naponkint nemcsak Pénzes Tárházait és mind jövedelmeit fölöttébb apadni és üresölni, de birodalma alatt való Tartományit, és adózó Népeit is a nagy s — különb-különb-féle tén alatt lankadni, fogyni, s — majdan kifáradni fájdalmasan látna.

Ezektül indíttatván minek utána szokott jövedelmeit, seőt a több Országiban mindenütt föllduplázott adóit is Istentül rendelt Birodalminak oltalmára, s — számos Hadaknak költséges tartására elégtelennek látná, mult Esztendőekben Édes Hazánktul s Nemzetünkül is nyertt Ajándék adományokkal igyekezett mind ekkoráig képtelen költségeit Segíteni. Midőn pedig ezekkel sem győzte Szükségeit, önnön magával Született Kegyességébül, Anyai gondviselésébül Szánakodván Országin, s kimondhatatlan Szükkölködésben is a mennyire lehetett azokat meg kimélni kívánván, rész szerint Zálogba vetett Camerális Jóságival, rész szerint más honnéd is kölcsön vett Pénzekkel Segítette.

De mind ezeket is a Sokáig tartó és Számtalan Milliomokat emésztő háboru mind ell költi, ell fogyattya, ugy hogy más hadakozó Potentiák is kölcsönül való kölcsönzésekre szorulván, igen meg nehezítették ezen Uttyát Uzsorákkal terhelt kölcsönös Fundussát is Fges Asszonyunkk.

Melly szükséges voltát eő Felséges Kegyelmes Keze levele által mind egy Panasz képpen értésemre adván, edgyszersmind aztat is Nagy Kegyelemmel jelenteni Méltóztatik, hogy a Szegénységnek Sulyos voltát látván, azon méltán Szánakodván, sem azt adóknak Szaporításával terhelni, sem pedig és annál is inkább Törvényeinket, Sza-

badságinkat legkisebben sérteni sem akarván Kegyelmissen inteni Méltóztatik, hogy Palaténusi Hivatalomhoz képest közben vetésem által Hazánkbeli főbb és alacsonyabb renden lévő Egyházi, és Világi Urakat, s Nemeseket ébresszem, Magam Példája által s ebbéli nagy Szükséginek Segíttésére amennyire ki telhetik szabad jó voltokból való ajándék adományra ösztönözsem.

Óhajtanám ugyan ha tőlem kitelhetnék mindenékivel Szemellen szerint ezen dologrul különösen beszélennem és szóval elejbe adnom eő Fölsége megs magyarázhatatlan Szükségét, kivánságát, de mivel eztet Sok féle okok gáttollák és éppenséggel nem engedik, azon voltam, hogy legaláb egy Némellekkel, az kikkel közellebb lehetett egyben jöven a dolgot közleném.

Nyujtott erre alkalmatosságot itt Pesten eözve gyülekezett Királi Curia, és arra Kedves Hazánknek mind részeibül Pöreinknek, s — egyéb dolgainknak foltatására számosan eözve jött, feő, és közép szerű Papi s — Világi Uri Rendeknek s — itt lévő Törvény tudokk jelen léte, kiket tudni illik Magamhoz egyben híván azon eő Fölsége Kegyes levelét megs olvastattam.

Melly és minémő elevenséggel, s — Anyai Kegyességgel, s — édes Hazánkhoz, és Nemzetünkhöz vonzó kölcsönös Kegyelemmel, s — ugyan bennünk való további bizodalmának, és nagy Szorongatásinak ki nyilatkoztatásával irva légyen, bizonságot tehetnek, és Annak mivoltát magyarázhatták bővebben azok az kiknek tegnapi nagy Számu jelenlétében a mint emlitém ell olvastattam.

Megs isméri Fölges Asszonyunk nem csak Országlásának kezdetével tapasztalt különös Érdemeinket, hanem ezen háborutól eleitől fogvást mutatott buzgóságunkat, s — Jobbágyi hivségünkből származott Segedelmünket megisméri az Adózó szegénységhe tehetetlenségét, azért se Országos Gyülekezet, se Concursus által nem kívánja Annak nagyobb terheltetését, noha több Országinak Quantuma immár dupláztatik.

Megh ismeri és erősíti Nemessi Szabadságunkat és Praerogatíváinkat kinek sérelme nélkül eönnön magunkk buzgóságából és mult Esztendőkbén a Nemesség által különösen Segítettett, azért Önnön maga nem is kívánnya mostani nagy Szükségét a Nemességh elejbe terjesztteni, hogy balra, vagy félelmes következésre ne magyaráztassék kívánsága, hanem magamat Palatinusi Hivatalomat, és közbenjárásomat méltóztatik eszközül venni, hogy az Hazánkbeli Papi, Uri, és Nemessi Rendeket és személyeket mind Nes. Vármegyén intsem, gerjesszem, s — ösztönözem eleitül fogvást Asszonyunkhoz föl Kent Királynéságához, és Anyyához mutatott buzgóságából, indulattyából, és szeretetébül következő valamelly, az mostani nagy Szükséghez képest kitül-kitül kitelhető kéz Pénzbéli ajándék adományra.

Ezen kegyes kívánságát s — nagy szükségét mind magam okait mellyekkel a jövendőbeli félelem távoztatik elejbe adván oly szerencsés vala közbevetésem, s javallásom, hogy kiki Önnön maga szabad jó akarattyából és buzgóságából tulajdon tehetségéhez képest nem megs vető ajánlást tett készséggel, seöt örömmel Maga Asszonyát, s Királynéját illy nagy szükségben segíteni kívánta, s — e szerint Nevezetes Summa szereztetett, akit már is édes Hazánk, és Nemzetünk további Dicsőségire, s — Kegyelminek, és Anyai Szeretetének gerjesztésére Fölséges Asszonyunk elejbe terjesztettem.

Valamint, hogy az Országló Királok Boldogságátul függ az Országok boldogulása ugy szintén azokk boldogtalanságából következik az Ország bélieknek boldogtalansága. Meg emlékeznek a Királok is Jobbágyinak jó téteményérül, azoknak illy készséggel, és buzgósággal erősítetik Szabadságuk, és az Királoknak Szive neveltetik Hozájok tulajdon Szabadságbul, és jó akaratbul származott Segedelem se félelmet, annyival inkább jövendőbeli kötelességet nem okozhat, midön kivált Palaténusi közbenvetésem által következhetik, aki édes Hazám s Nemzetem

Szabadságának legkisebb sérelmére is hiteles kötelességem szerint vigyázok.

Itt hivatalomat azért terjesztem Kegyelmetek elejbe Fölges Asszonyunk föllkent Királynék mostani Szükségének nagyságát ezen Nemes Vármegyének Papi, Uri, és nemessi Renden lévő Tagjait eleitül fogvást mutatott és az egész Világnak nagy Dicséretében, s — emlékezetiben lévő Dicsőséges és hívséges buzgóságra emlékeztetem, s — egyszersmind Szeretettel intem, kérem, vegye kiki szivére ill nagy Szükséget Kegyes Királynéknak, a kinek oltalma, s — Anya gondviselése alatt békességben, s — drága szabadságink előtt hagy jövendőre Nemzetünkhöz való különös szeretetét, s Királi Kegyelmeit erősítsük, és e szerént ki ki tulajdon maga indulattyából, s — jó voltából, mind erőtetés nélkül való tellyes Szabadságát Önnön maga tehetségéhez, és buzgóságához képest való ajándék ajánlását javallom ezen nagy Szükséginek segedelmére, a kire tuni illik a természet indulattya csak felebaráttjának is, Annyival inkább Kegyelem tellyes Fölges Asszonyunknak Önön magunk oltalmára való Szükölködésben vezérelt. Vagyok tellyes reménységgel, hogy ezen közben vetésem, és intésem csorbulást nem szenved, s — a N. Vármegyének válasszát, és ajánlásokul teendő tudósítását ha teczik az Ajánlott Lajstrommal edgyütt, hogy tudni illik azokat Flges Asszonyunk nevezet szerint reprezentálhassam, hova hamarébb el várom és tellyes igaz indulattal maradok T. N. Vármegyének Pest 22. Septembris 1759. Köteles kész Szolgáltra Gróf Battyány Lajos m. p.

A második hatóerő volt Mária Teréziának és II. Józsefnek a mezőgazdaságot érintő újításai; főleg a *jobbágykérdés* rendezése és az *úrbéri terhek könnyítése*. Ezeket a Rendek nem akarták elfogadni s ezért a királynő 1767-ben rendelettel szabályozta, hogy a földesúr a szántóföldi és réti telepekből együtvéve körülbelül 20 holdat (miután az egyes megyék szerint változik) köteles adni jobbágyának és elrendelte, hogy a jobbágy ennek fejében a termés

kilenced részét, egy forint bért, 12 tojást, két tyúkot, két kappant fizet évenként és minden héten egy napot robotol. A jobbágy szabadon költözhetett és ügyeit az úri szék-től a megyei törvényszékhez föllebbezhette.

A harmadik befolyásoló körülmény volt az 1789—1815-ig tartó francia forradalom és az ebből folyó hábo-rúk, amelyek Magyarország gazdasági életét még súlyo-sabbá tették. 1811-ben pénzügyi csőd következett be; a pénz értéke egyötödre esett. Végül jelentősek voltak az e háborúkat követő fejlemények 1848-ig, továbbá az 1848 és 1849-es, valamint az alkotmány visszaállítása utáni mező-gazdasági vonatkozású események. Korábban a makovi-czai uradalom a felvidék virágzó gazdasága volt, most azonban teljesen visszaesett termőképességében. Az Al-földnek, mely még a mult század elején termékenységeről volt híres, termőképességét trágyázással is alig lehet visz-szaállítani. A talaj kimerült, mert a termőerő folytató-lagos pótlása nélkül művelték, tehát rablógazdálkodást folytattak.

A gabonakereskedelem II. József alatt élénk lendüle-tet vett, különösen a búzakivitel volt nagyarányú 1848 óta, az ötvenes évektől kezdve pedig már világkereske-delmi cikk lett. A magyar búzának 1868-tól kezdve Orosz-ország, Amerika, Kelet-India és Ausztrália termelése tá-masztott versenyt. Ez a körülmény buzdítólag hatott arra hogy az eddig egyoldalú gazdálkodási rendszert átalakít-sák. Szevinczey János 1871-ben azt írta, a „Gazdasági La-pok”-ban, hogy a földből elorzott táperőt pótoljuk addig, míg a talaj termőképességét tönkre nem tettük. Egyoldalú gazdálkodásunkat továbbra folytatni annyi volna, mint lassú méreggel tenni tönkre létünket.” Ezt az intést so-kan megszívlelték, a régi módszerrel felhagytak és a meg-felelőbb gazdálkodási rendszert vezették be, ami a földnek intenzívebb megmunkálását, a talaj javítását és a szüksé-ges beruházásokat hozta magával. Lucernát, lóherét, bal-tacimet, bükönyt és más takarmánynövényt nagyobb mér-tékben termeltek. A rétművelésre, szalma kezelésére na-

gyobb gondot fordítottak ezután, amit az állattenyésztés haladásával kapcsolatos istállózás is támogatott.

A kapásnövények közül a *burgonyát* 1818 óta termelik nagyobb mértékben. Gyakran előfordult, hogy a gyenge termések után helyenkint éhség volt az országban, mely kényszerhelyzetben kedvelte azt meg a nép.

Nevezetes kereskedelmi növény volt a *dohány* is, melyet a XVIII. század elejétől kezdtek nálunk termelni. II. József korában osztrák példára monopolizálták, de ezt az 1868-iki törvény szentesítette. Híres dohány volt a tolnai, pécsi, muraközi, szegedi, aradi, rakamazi, verpeléti, debrői és debreceni. De később ennek termelése is hanyatlott.

A *repcetermelés* ekkor még nagyon el volt terjedve Magyarországon, azonban kereskedelmi cikké nem lett.

A török uralom alatt a Duna és Tisza mentén a *rizst* nagyobb mértékben termelték, ez azonban a törökök kivonulása után megszűnt. A XVII. század végén olasz gyarmatosok Gattán, Dettán, Dentán, Omoron és Újpecsen rizstermelés céljából ültetvényeket létesítettek, ezeknek azonban jelentőségük nem volt.

A *zöldséges kerteknek* leginkább a városok közelében volt fontosságuk; de káposztát, répát és más zöldségféléket mindenütt termeltek.

A gyümölcsstermelés a XVII. században hanyatlott, de már a XVIII. században Sopron környékén, a bányavárosok mellett (mint Korponán) és a Tiszavidéken ismét emelkedett.

Az újabb időben pedig Kecskemét és Nagykőrös vált nevezetessé gyümölcsstermeléséről, amit elősegített a közlekedési viszonyok fejlődése is.

Magyarország gyümölcsstermékei: Nyitra és Bars megyékben az aszaltszilva, továbbá a szerbek és horvátok szilvái, melyeket már 1848 előtt a házi telkeken, a szőlők alatt, sőt a külső úrbéri földekben is termeltek és a belőle készült szlivovicát külföldre szállították. A szerémségi, szamosmelléki és tiszaháti magyar lakosság a szlivovicán kívül aszaltszilvát is készített. Pozsony környékén, a

Dunán és a Dráván túl, valamint a Tiszamellékén sok szép cseresznye termett. Alma és körte mindenütt volt. Leghíresebb volt a verőcei szercsika- és masánszkialma, az egri-, a kálmán- és császárkörte. A Balaton vidékén, Szepességben és Verőcében szép spanyolmeggy termett. Az őszibaracknak igen sok fajtát a szőlőkben termelték. A Dunántúlon gesztenye, a melegebb vidékeken füge, dió és mogyoró termett, a som pedig mindenütt.

Mária Terézia korában azokon a helyeken, ahol a szőlő nem díszlik, művelését abbahagyták, pl. a Vág völgyében, Sáros megyében Hanusfalván és Máramaros megyében Huszton; ellenben a Hegyalján, Szerémségben, Sopron és Ruszt vidékén nagyobb gondot fordítottak a szőlőkre. Azokon a helyeken, ahol a háborús idők miatt a szőlőművelés hanyatlott, mint pl. Ménesen, most ismét lendületet vett.

Láng Lajos: „Magyarország gazdasági statisztikája” c. munkájában írja, hogy: „A szőlőművelés a főváros körül tömörül, felvonul a Duna mentén, északkeletnek húzódik mind szélesebb ágazatokban a Mátrán keresztül a Hegyaljáig, elterül délnyugatnak és egyrészt a Balaton partján, másrészt a tolna-baranyai hegyekben alkot nagyobb csoportokat. A Duna-Tisza között az Alföld kerti szőlői díszlenek, míg túl a Tiszán Nagyváradtól kezdve ismét tömörül a szőlészet és felfelé kúszva egyrészt északnyugaton a Hegyaljával kapcsolódik, másrészt pedig keletnek az Érmellék vonalán nyúl be Erdélybe, hol ezen országrész közepéig terjed, azután egyes apróbb tagokba símul. Ezenkívül még a Tisza balpartján az arad-ménési hegyoldalakon és végül dél felé Versec és Fehértemplom táján is található nagyobbarányú szőlőtermelés.”

Nemes borok: a tokaji aszu, a pecsenyebor és a szomorodni, a ménési, a szerémi, a soproni, a ruszti és a szentgyörgyi bor.

Finom asztali borok: a somlyói, a nesz mélyi, a kőbányai, a szadai, a csömöri, a tótfalusi, a fehérmegyei, vaáli,

a villányi, a badacsonyi, diósi és pracsai, a nógrádmegyei penci és váraljai, az ungmegyei szerednyei, az érmelléki, a verseci és fehértemplomi stb. Nevezetes vörösborok a budai, szekszárdi, villányi, egri és visontai.

A Mária Terézia által 1769 december 22-én kiadott erdészeti rendtartás nálunk érvényre nem emelkedett s így az erdő mikénti fentartása a földesuraktól függött. A bányavidék kivételével 1848 előtt rendszeres erdőkezelés csak a korona- és kamarai birtokokon volt, ahol a király rendeletei voltak érvényben. Az 1848 előtti törvények csak az erdők pusztítását gátolták.

Az erdők rendszeres kezelését az 1879-iki XXXI. t. c. mondta ki.

Ez megkülönböztetett állami és magánerdőket. Az állami erdők főképen az ország északi, keleti és déli részén összefüggő nagy területet foglaltak el; a nyugati részen állami erdők nem voltak, az ország középső részén pedig csak kis területen. A magánerdőket helyenkint egyes uradalmak vagy városok kezeltették rendszeresen, nagyobbbrészt azonban könnyelmű irtásnak voltak kitéve.

Az erdei fanevelés a legújabb időkig egyedül a természetre volt bízva; újabban azonban már magvetés, iskolázás és csemetekiültetés útján is létesítettek erdőket.

Az elhanyagolt *lótenyésztés* megjavítása végett Mária Terézia 1777 augusztus 2-án és december 11-én rendeletet küldött a hatóságokhoz, II. József pedig 1783-ban és 1785-ben Mezőhegyesen katonai ménest szervezett és erre a célra 42.000 holdnyi területet adott, amellyel megvetette alapját a rendszeres lótenyésztésnek. A XVIII. század elején létesült a bábolnai, kishéri és fogarasi állami ménes a nagykőrösi, székesfehérvári, sepsiszentgyörgyi és varasdi ménetelekkel, a gazdaközönség lótenyésztésének előmozdítása céljából.

A mezőhegyesi és fogarasi ménes a hazai viszonyoknak megfelelő lovakat, a kishéri angol telivért és félvért, a bábolnai pedig arabs telivért és félvért tenyészt.

A lótenyésztés fejlesztését célozta gróf Széchenyi Istvánnak az a kezdeményezése is, hogy lóversenyek tartassanak. Legelőször 1825-ben tartottak Pesten lóversenyt.

Mária Terézia óta a *szarvasmarhatenyésztés* nem sokat emelkedett. Akkor is volt sok szép gulya, a vágómarhakereskedelem is virágzott; egyes nagybirtokosok pedig svájci és hollandi teheneket hoztak be, hogy a tejtermelést előmozdítsák, azonban ennek számottepő sikere, illetve nagyobb jelentősége nem volt.

Nevezetes az 1874-iki XX. t.-c., melyet a keleti marhavész ellen hoztak.

A *juhászat* tökéletesítése — akárcsak a lótenyésztése — szintén Mária Terézia nevéhez fűződik, aki 1773-ban Spanyolországból hozatott 325 darab merinói juhot: ezeket Zágráb megyében Mercopailban helyezte el és később Budaörsre tette át. Ettől az időtől kezdve a tenyésztés két irányban haladt. Az egyik, a havasi legelőkön korábban is tartott közönséges juhok továbbtenyésztése volt, ami a tej- és sajttermelést és a közönséges gyapjúnak előállítását szolgálta, a másik irány pedig a finomabb gyapjú termelését mozdította elő.

A havasi juhtenyésztés megmaradt abban az állapotban, mint volt a harmadik és negyedik korszak alatt, a nemesített tenyésztés azonban nagyot fejlődött.

Később spanyol juhokat hoztak be az uralkodó család holicsei uradalmába és más nagybirtokosok jószágaira is, ahol az ú. n. magyar selyem-birkatenyésztést nagyban üzték. A nemesített juhok tenyésztését lankadatlan kitarással és nagy áldozatkészséggel üzte és e téren nagy érdeket szerzett Károly főherceg s utódja Albert főherceg, József nádor és utódja ifj. József főherceg, továbbá a gróf Apponyi, Brunswik, Erdődy, Eszterházy, Festetich, Hunyady, Károlyi, Pálffy, Széchenyi, Schönborn, Zichy, a báró Wenckheim és Fechtig főúri családok és más birtokosok is.

A *sertésenyésztésben* jelentős változás nem történt.

A *méhészetet* ugyancsak Mária Terézia gondoskodása emelte ki a pangásból. Az utóbbi időben pedig az erdélyi, a délmagyarországi, a bánfalvavidéki, a békésmegyei, a bácsbodrogi, a szegedvidéki, a kőrösbányavidéki, a begaszentgyörgyi községi, az aradmegyei méhészeti egyesületek és az Országos Méhészeti Egyesület Budapesten dolgoznak a méhészet felvirágoztatásán.

A *selyemhernyótenyésztést* Mercy tábornok honosította meg Délmagyarországon és e kísérlet eredménye után Mária Terézia a tenyésztés széleskörű elterjesztését tervezte.

A *halászat* Mária Terézia uralkodása után erősen hanyatlott. Európának halban leggazdagabb folyója volt a Tisza, de régi hírét elvesztette; a Duna pedig még szegényebb lett halakban. Ezt az erős hanyatlást a vízszabályozások okozták; u. i. a szabályozások előtt a folyók melletti réteket nyáron víz borította s ezek a helyek a haltenyésztésre nagyon alkalmasak voltak és a folyókat bőven ellátták hallal. A szabályozások után azonban a természetes víz- és haltartók eltűntek, mert kiszáradtak.

A mezőgazdaság újabb alakulásánál különösen nagyfontosságú a *talaj*, az arra fordított *munka* és *tőke*.

A talaj termőerejének fentartására, vagyis a talajjavításra már az ókorban is az állatok trágyáját, később a márgát és a meszet használták, míg legújabban vegyileg készült műtrágyákkal is fedezik a talaj táperőszükségletét.

A homokos területek befásítása s ezáltal a homok megkötése szintén a talajjavításhoz (melioráció) tartozik. Egy 1807. évi törvény erről intézkedik is.

Végül a mocsárszárítással, vízlecsapolással és alagcsövezéssel is sok, eddig használhatatlan területet vettek művelés alá. Nálunk az első alagcsövezés 1852-ben történt Bakófan, Vas megyében, báró Mesznil Viktor birtokán. A kultúrmérnökséget, amely erre nézve terveket és számításokat készít a gazdáknak, 1879-ben állították fel.

A *munka* eredményességének lehatatosabb tényezője volt az 1848-iki törvény, mely a jobbágyokat telje-

sen felszabadította; megszüntette a robotot és más földes-
úri járandóságokat s a jobbágytelkek a felszabadult pa-
rasztok tulajdonába mentek át. Ettől az időtől kezdve
nálunk csak szabadmunka van, melyet cselédek és napszá-
mosok végeznek, kiket szolgálati viszonyaikban a törvény
véd. A mezőgazdasági munka tökéletesebb keresztülvitelét
elősegítette az állattenyésztés újabb emelkedése, amely
megkönnyítette a szükséges számú igásállatok beszerzését,
elősegítette továbbá a mezőgazdasági gépek alkalma-
zását is.

A mezőgazdálkodás is üzlet, amelyhez éppen úgy
szükséges a *tőke*, mint bármely más vállalathoz; a külön-
ség csupán az, hogy míg egyéb vállalat a befektetett tőke
eredményét rövidebb idő után láthatja, addig a mezőgaz-
daságba fektetett tőke legtöbbször csak évek múlva gyü-
mölcsözik. Nagyobb birtokoknak hatalmas tőkére van
szükségük, hogy kellő beruházásokat eszközölhessenek.
Így nélkülözhetetlenné vált a hitelintézetek létesítése; ezt
azonban meg kellett előznie a birtokviszonyok, nevezete-
sen az ősiség rendezésének, az úrbéri tehermentesítésnek
és a telekkönyvek behozatalának.

Gróf Széchenyi István a „Világ” c. munkájában fel-
világosította a nemzetet, hogy az eddigi birtoklási viszo-
nyok a haza anyagi érdekeivel ellentétben vannak; osto-
rozta az eddigi állapotokat, mondván: „Az ősiséget, ha
legkevésbé sem volna is a hitel felállíthatása útjában,
egyedül magáért tüstént el kellene törülni, mint egy oly
ésszüleményt, melynél károsabbat szorgalomelfojtásra
ugyan egykönnyen nem lehetne világra hozni; hogy ekkép
annál szaporábban, ketté kell törni bilincseit, minthogy
az nemcsak legkegyetlenebb szorgalomhervasztó, de a
minden elevenítő hiteli rendszernek legfojtékonyabb
gátja is. A „Hitel” c. munkájában kifejtette, hogy a föld-
birtokososztálynak szüksége van hitelre. A „Stádium” c.
művében pedig beigazolta, hogy a birtokviszonyok ren-
dezése szükséges és hogy a hitel célszerű igénybevételével
és alkalmazásával segíthetünk magunkon.

Gróf Széchenyi Istvánnak fellépése a mezőgazdaság történetében újabb fejezetet jelent. Bölcs tanácsa kezdetben kevés követőre talált, de a harmincas, negyvenes években szava már döntő volt, aminek eredményeképpen hozták az 1848:XV. törvénycikket, amely kimondotta az ősiség teljes eltörlését és elhatározta a birtokviszonyok átalakítását.

Mária Terézia uralkodásának kezdetén a jobbágyság még az 1514-iki súlyos törvény intézkedéseit viselte. A földesuraknak az urbáriumok által megszabott adózással tartoztak és csak a terhek tekintetében kaptak némi könnyítést. A szabad költözködési jogot is csak 1785-ben II. József rendelete által nyerték vissza. A magyarországi jobbágyság birtokviszonyait Mária Terézia alatt az 1767-iki országos urbárium szabályozta.

A jobbágyok teljes felszabadítását gróf Széchenyi István is tervezte. Az 1833-iki országgyűlésen Kölcsey Ferenc hangoztatta ezt, mondván, hogy: „Az adózó nép nagy tömege egyszer már az alkotmányba is belépjen s ezáltal az alkotmány hétszázeezer puhaságra aljasodott lélek helyett hét millió felemelkedhetőt nyerjen.” Deák Ferenc egyik beszédében követelte, hogyha már a jobbágyok viselik a terheket és törvényes függetlenségük nincs, legalább a telkeiket kapják meg.

A jobbágyság érdekében dolgozott: gróf Széchenyi István, Bezerédy István, Wesselényi Miklós, felsőbükki Nagy Pál és Kossuth Lajos.

A nemzet nagyjainak kitartó munkája után az 1848:IX. t.-c. kimondotta az urbáriumok megszüntetését, miáltal a robot, dézsma és pénzbeli fizetések megszűntek, továbbá az úrbéri tehermentesítést, amellyel az 1853 március 2-án kiadott úrbéri nyiltparancs a jobbágyokat az eddig használt telkeiken teljes tulajdonjoggal ruházta fel. Az 1871:XLIII. t.-c. pedig a jobbágyi és nemesi birtok közötti különbséget szüntette meg.

Az 1848 előtti időkben nálunk telekkönyv sem volt, mert a jobbágyok az általuk művelt területnek nem voltak

tulajdonosai, tehát telekkönyvre szükség nem is volt. A szabad királyi városokban voltak ugyan ú. n. földkönyvek, de tökéletlenül vezetve. Az abszolút kormány idejében életbelépett és az 1855 december 15-iki miniszteri rendelettel szabályozott telekkönyvi rendszert az országbírói értekezlet további rendezésig fentartotta; ezt az 1880:XLVI. t.-c. módosította.

A mezőgazdaság fejlődéséhez nélkülözhetetlen hitel szükségességét már gróf Széchenyi István hirdette és miután a hitelintézetek felállítását a rendezett birtokviszonyok és telekkönyvek bevezetése lehetővé tették, a földbirtok hiteligényeinek kielégítését eleinte kizárólag az osztrák nemzeti bank kebelében 1856-ban létesített jelzálog-osztály végezte, majd pedig a Magyar Földhitelintézet, amelyet 1862-ben alapítottak. Később több pénzügyintézet alakult arra a célra, hogy a kisbirtokososztály hiteligényeit minél szélesebb körben kielégíthessék.

Mária Terézia uralkodását a haladás és az ember szeretet jellemezte. Ennek volt következménye a jobbágyok sorsán való könnyítés és más egyéb hasznos intézkedése, de tagadhatatlan az is, hogy ezek közül egyik-másik nem felelt meg a magyar mezőgazdaság érdekeinek. Hátrányos volt pl. az 1754-iki vámrendelet, amely a virágzó gabonakereskedelmet korlátozva, csak Ausztriának kedvezett, mert az oda irányított gabonára megállapított vám nagyon alacsony volt, míg a más országokra kiszabott oly magas, hogy a külföldiek a magyar gabonát nem vásárolták. Hasonlóképen kevés vámmal terhelte az osztrák iparcikkeket, de más államok iparcikkei után oly magas volt a vám, hogy Magyarország iparcikkekben csakis Ausztriára lehetett utalva. Ez a szerencsétlen vámrendelet az ország elszegényedésére vezetett.

Mária Terézia Magyarország fellendítésére törekedett azáltal, hogy 1766 szeptember 13-án királyi leiratot küldött a törvényhatóságokhoz, hogy gazdasági egyesületet alakítsanak. Felszólítását 1770 március 23-án megismételte, válaszolván a megyék felterjesztésére és egyúttal ki-

jelentette, hogy minden megyében egy gazdasági társaság alakítását tartja szükségesnek. Pozsony városának pedig meghagyta, hogy alakítsa meg a gazdasági társulatot, amely buzdítólag szolgáljon a vármegyéknek is, azt a következőképen indokolván: „A különböző törekvő lakosokból alakult, a haza javát szolgáló társulatok minden állapot és feltételek nélkül egyenlők legyenek a földművelés és állattenyésztés felvirágoztatásában és más, ezekből folyó tervezetek eszközésében; a kísérletek megtételében s ezeknek mások üdvös példájára és utánzására a gyakorlati életbe való bevezetésében stb.”

A királynő kívánságát Vasvármegye teljesítette először, gróf Batthyány Tivadar elnöklésével megalakítván a gazdasági társaságot. A megalakított gazdasági társaságok működése azonban rövid idő multán megszűnt és csak az 1815-iki béke után kelt újra életre 1820-ban a „Nógrádi Gazdasági Egyesület”, 1823-ban pedig a „Tolnai Gazdasági Küldöttség”.

Gróf Széchenyi Istvánt az általa kezdeményezett pozsonyi lóversenyek arra indították, hogy 1828-ban lótenyésztő társulatot alapítson, amely 1835-ben az „Országos Magyar Gazdasági Egyesület”-té alakult.

A XVII. században a gazdasági oktatást a Kir. Magy. Tudományegyetemen és az akadémián nyerték az érdekeltek. Thessedik Sámuel pedig Békés megyében, Szarvason 1779-ben állított fel „Institutum practice aeconomicum”-ot; ehhez báró Harucker Ferenc és utódai 1440 négyszögöl földet adtak és a kormány is segítette. Ez az intézet 1806-ban szűnt meg.

Zala megyében Keszthelyen 1796-ban gróf Festetich György alapította a „Georgicon” nevű „Scola aeconomica practica rustica”-t, mely az első számottevő gazdasági iskola volt s mint ilyen, 1850-ig állott fenn.

Torontál megyében, Nagyszentmiklóson 1801-ben gróf Nákó Kristóf adományából és hagyatékából állították fel a „Practica aecomonico industriális Scola”-t.

A magyaróvári gazdasági iskolát Albert szász tesscheni herceg alapította. Első igazgatója Wittmann Antal volt. Nagyobb jelentőségre 1825 után emelkedett.

Ezeken a gazdasági szakiskolákon kívül létesült még a selmeci bányakadémia, a lipcsei királyi és a kismartoni herceg Eszterházy-féle erdészeti iskola. A Nákó-féle alapítványból lett a nagyszentmiklósi földművesiskola. Létesült ezeken kívül Pesten kertészeti és állatorvosi iskola is.

A régi Magyarországot jórészt átalakították az 1825-ben kezdődő országgyűlések reformeszméi és alkotásai, amelyek a gazdasági iskolákra is kihatottak, aminek eredményei voltak:

a magyaróvári gazdasági akadémia és a keszthelyi, debreceni, kassai, kolozsmonostori gazdasági tanintézetek felállítása; a debreceni, lipcsei, zsitvaújfalusi és rimaszombati kir. földművesiskola; az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által fentartott istvántelki földműves- és kertésziskola (1891-ben megszűnt); a szászok által fentartott medgyesi, brassóföldvári és besztercei földművesiskola; a budapesti, tarcali, ménesi, érdiószegi és nagyenyedi vincellérképezde; a pozsonyi szőlészeti és kertészeti iskola és végül az állatgyógyászati iskolák.

De nemcsak a szakoktatás folytonos kiterjesztésének köszönhető mezőgazdaságunk újabb emelkedése, hanem annak a sok kiváló szakférfiúnak is, kik a mezőgazdaság terén kitűntek. A gőzerő alkalmazása a mezőgazdasági üzemeknél fordulópontot jelentett, mert ez a korábbi századokban emberi erővel végzett lassú és drága munkát pótolta és olcsóbbá tette. A gőzgépek elterjedése folytán a szénbányászat is fellendült. Az első vasúti mozdony 1846-tól közlekedett Pest és Vác között; óránkénti sebessége 25 kilométer volt és 130 mázsát tudott vontatni.

A hajózás tökéletesítése gróf Széchenyi István műve a Duna és a Vaskapu szabályozásával. A tengeri gőzhajók 1819 óta közvetítik a világkereskedelmet.

A XIX. században Magyarország gazdasági fejlettségét külföldi szaktekintélyek is elismerték; a hatvanas években Dietz Henrik mondta: „Mi hiszünk a magyar nemzetgazdaság felvirágzásában. Habár sok korszakon kell még átvergődnie és sok akadállyal megküzdenie, azon meggyőződésben élünk, hogy ennek az országnak, ennek a nemzetnek nagy jövője van.”

FÜGGELÉK.

A Hédervári Ferenc hazatéréséért 1523-ban hozott jóságvesztési ítélet.

A keresztény Európa végvárát, Nándorfehérvárt 1521 augusztus 29-én elfoglalták a törökök. A magyar nemzet által csaknem egy évszázadon keresztül roppant áldozattal és vérontással oltalmazott várnak elesése utat nyitott a töröknek hazánk szívébe s ezzel veszélyeztette a többi keresztény államokat is. Az egész akkori kulturált világ szívszorongva figyelt délkelet felé, mert Európa hatalmasságai nem érezték elég erőt magukban a fenyegető veszedelem elhárítására.

A vár árulással jutott a török kezére s a bűnösök hárman voltak: Hédervári Ferenc, Török Bálint és More Mihály. Közülük az első kettő gyáván elhagyta állomását, megszökött a várból, More Mihály pedig, akit Hédervári helyettesül rendelt, titokban a törökökkel egyezkedvén, ennek kezére játszotta át a várat. Hédervári Ferenc büntetése jóságvesztés volt. Az alább közölt *ítéletlevél*, amely ezt kimondja, nemcsak köztörténeti és jogtörténeti szempontból érdekes, hanem más szempontokat is megvilágít. Ennek taglalásánál azonban mindenekelőtt meg kell különböztetnünk Hédervári Ferenc ama jóságait, melyeket II. Lajos Bakics Pálnak adományozott s melyekre az említett ítéletlevél nem is vonatkozik, az ő egyéb birtokaitól.

Az 1526 július 18-án Bakics Pál javára kiadott adománylevél szövege a következő:

„Mi, Lajos, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország királya, stb. Jelen levelünk tartalmánál fogva emlékezetébe ajánljuk, jelezvén mindeneknek, akiket illet: Hogy midőn a mi hűséges, nagyrabecsült és serény *Bakith Pálunk*, aki azelőtt is, midőn még Törökországban lenne, Nekünk és országunk szent Koronájának hűségesen szolgálta és később azon gyűlöletre méltó felekezetet, valamint a Törökök Uralkodójának zsarnokságát megvetvén, hátrahagyva javait is, amikkel nem csekély mértékben rendelkezett, önmagát testvéreivel, feleségével és gyermekeivel együtt bizalmunkba és oltalmunkba ajánlá, óhajtván Irántunk és Országunk iránti tekintetét, hűségét és szolgálatait, — amennyire most az általunk lehetséges, — királyi bőkezűségünkhöz méltó adományokkal megjutalmazni, hogy ezután is annál készségesebben és buzgóbban úgy Nekünk, mint Országunknak az ellenségek ellen és a szent hit legkegyetlenebbjei ellen szolgálhasson és mások is az ő példáján a hűséges szolgálatra és a jeles cselekedetek végzésére a mi Szent Koronánk érdekében felbuzduljanak, az egész várat és Salmaar-nak nevezett községünket az összes tartozékaival együtt, amit a mi hűséges Bettlenfalvai *Thurzó Elekünk*, nagyrabecsült Tárnokmesterünk és kincstárnokunk Nekünk önkényt átengedett, továbbá Horehsy-kúriánkat hasonlóképp összes tartozékaival Pilisben; azonkívül Bánhida községünket az ugyanott szorgalmazott vámmal Komárom megyében; azonfelül teljes részét és birtoklását Etheivénnek a vámmal, Asvani, Lipótfalva, Remete, Damo, Raro, Dunaszeg, Szigeth, Olthave, Két medve és Pilócs, melyek Győr megyében léteznek és birtokolhatók, amelyek egyébként nagyrabecsült *Hédervári Ferencé* valának, de hűtlenség jegye által, amellyel ugyanaz az elvesztett Nándorfehérvár miatt bíróilag elmarasztalva vala, — ami Magyarországunknak ősrégi és bevett szokása és törvénye szerint Reánk és szent Koronánkra szabályszerűen és törvényesen átszállottan léteznek, hasonlóképp minden hasznosságaival és tartozékaival egyetemlegesen, — véld erdőkkal, vámokkal, meg-

munkált és meg nem munkált szántóföldekkel, rétekkkel, egyéb földekkel, rétekkel, legelőkkel, völgyekkel, szénatermőhelyekkel, erdőkkel, cserjeshelyekkel, hegyekkel, vírányokkal, szőlőkkel, a szőlőknek előhegyeivel, vizekkel, folyókkal, halastavakkal, halászati jogokkal, vízesésekkel, malmokkal és azok területeivel, általánosságban pedig bármely néven nevezett hasznossági és tartozéki dolognak teljességében az előírt javakra és birtokolható jogokra való tekintettel, amelyek a megfelelő és régi határaik között léteznek, fentemlített *Bakith Pálnak* s általa (Manoylo) Péternek, (Komlyen) Dömötörnek, Mihálynak mint testvéreknek és Theodóra úrnőhitvestársnak és Margit leányának és azok mindkét nembeli örököseinek és utódainak adtuk, ajándékoztuk és átruháztuk, illetve adjuk, ajándékozzuk és átruházzuk, mint örök és visszavonhatatlan jognál fogva tartandókat, birtoklandókat és használandókat, *mások jogainak menten hagyásával*. Jelen rendelkezésünk erejénél fogva és levelünk bizonyítékának eszközzésével, melyet királyi kiváltságunk alakjában szerkeszteni rendelünk, midőn Nekünk különlegesen bemutatandók lesznek.

Kelt Budán, Apostolok oszlásának ünnepe utáni legközelebbi csütörtökön, az Úrnak egyezeröttszázhuszonhatodik, Országlásunknak pedig tizenegyedik évében.”

A fent bemutatott adománylevél kiadása után nem-sokára bekövetkezett mohácsi vész miatt azt kellőleg érvényesíteni rögtön nem lehetett. I. Ferdinánd azért 1527 december 6-án következőleg nyitotta meg az adományt:

„*Mi, Ferdinánd* stb. visszaemlékezünk jelen rendelkezésünk folytán: Hogy a mi kedvelt hívünk vitéz *Bakith Pál*, királyi udvarunk meghittje, színünk elé járulva, előadta: hogy a kedves emlékü Fölséges fejedelem *Lajos király* által szolgálataiért, melyeket ő több éven át országunk szent Koronája érdekében állhatatosan és hűségesen kifejtett, bizonyos javak, úgy a saját, mint élettársa és gyermekei javára adattak és átruháztattak, amely adományozásról ugyanazon Fölséges Fejedelemnek, néhai

Lajos király úrnak adománylevele is birtokában van. Könyörgött tehát Nekünk, hogy ezen adományozást és fölséges elődünknek adománylevelét megerősítsenék.

Mi, akik méltányoljuk *Bakith Pálnak*, aki egyrésről Törökországból a mi legszentebb hitünk iránti szeretetből távoza, — országunkban széleskörben kifejtett szolgálatait, és akik saját szemeinkkel szemléljük, hogy mily szorgalmas és hűséges azokban, amelyek gondjaira és megbízhatóságára naponkénti szolgálat címén rendelvük, — királyi szavunkkal biztosítottuk ugyanazon *Bakith Pált*, feleségét és gyermekeit és megígértük, hogy az adományokat és fölséges elődünk levelében kifejtett és részletezett javakról szóló adományozást minden pontjában, záradékában és részleteiben elismerjük és azon javakat, amelyek ezen adománylevélben megnevezve vannak, senkinek másnak nem adjuk, hanem *Bakith Pálnál*, feleségénél és azok gyermekeinél hagyjuk, és őket azokban megtartani és védelmezni fogjuk, sőt biztosítjuk és ígéretet teszünk jelen rendelkezésünk erejénél fogva és levelünk bizonyítékának eszközlésével.

Kelt Esztergomban, Szent Miklós püspök ünnepén, az Úrnak 1527. évében.”

Ugyanezen értelemben adott ki I. Ferdinánd király szintén Esztergomban, 1528-ban, B. Valentin vértanu ünnepén, február 14-én, egy részletesebb adománylevelet, melyben II. Lajos király adományát megerősítőleg a következőképen intézkedik:

„Az egész várat és „Salmaar”-nak nevezett községünket az összes tartozékaival együtt, amint a mi Nagyságos Bettlenfalvai *Thurzó Elekünk*, őfelségének Tárnokmestere és Kincstárnoka önkényt átengedett, továbbá Horhy-kúriát hasonlóképp összes tartozékaival Pilisben; Bánhida községet az ugyanott szorgalmazott vámmal Komárommegyében; teljes részesedést és birtoklást Győr városában és birtoklását Ethen-nek a vámmal, Assvan, Lypothfalva, Remethe, Bodak, Raro, Dunazegh, Zygeth, Olthva, Keethmedve és Gyulvecz, melyek Győrme gyébe

léteznek és birtokolhatók, melyek Nagys. Hédervári Ferencz hűtlenségének bünténye által, amelynél fogva ugyanaz az elvesztett Nándorfehérvár miatt bíróilag lett elmarasztalva, Nagyrabecsült és serény *Bakith Pálnak*, s általa Manoylus Péternek, Komlyen Dömötör és Mihály testvéreknek és Theodóra úrnő hitvestársnak és Margit leányának és azok mindkét nembeli örököseinek és utódainak” újonnan adományozza.

A következőkben közöljük Hédervári Ferenc azon birtokainak leírását, melyekről az itt tárgyalt 1523-i per a király képviselőjének törvényszéke előtt lefolyt. Az akkori perrendtartás szerint az egész eljárás szóbeli volt s az ítélet a perben álló felek nyilatkozatait, valamint az általuk bizonyítékul felhozott okmányokat is tartalmazza. (Kiadott II. Lajos nevével az akkori királyi személyes képviselő Werbőczy István által aláírva.) Eredetije egy 7 m. hosszú és 80 cm. széles papírra van írva és a következőképen szól:

„*Mi, Lajos, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország királya*, stb. Jelen rendelkezésünk tartalmánál fogva emlékezetébe ajánljuk, jelezvén mindeniknek, akiket illet: Hogy midőn a fenti évnek, ugyanis egyezeröttszázhuszonegynek legközelebbi elmultával összes erődei, kastélyai, községei, villái, majorjai, birtokai és birtokrészletei és bármilyen birtokolt jogai Ngos *Hédervári Ferencnek*, aki máskülömben *Nándorfehérvár Bánja* vala, bárhol és Magyarországunknak bármelyik vármegyéjében, és az országnak alárendelt részeiben fekvő, azzal összefüggő és bármily néven nevezett dolgok, ugyanazon *Hédervári Ferenc* hűtlenségi bünténye által, — amit abból kifolyólag, hogy ő lázadás szellemétől vezérelve Nándorfehérvár erődöt, amely fentemlített Magyarországunknak különös erőssége és véd fala vala az egész kereszténységnek, — és következőkép ugyanakkor Bánságát és Kapitányságát, amit ő tisztség címén (a hűség és engedelmesség erejénél fogva) Fölségünk által tartotta, ugyanazon Fölségünk által személyesen is, levélben is és követeink által számtalanszor megkeresve, megintve és buzdítva, sőt kötelezve vala; jól-

lehet Szoliman, a Törökök Császára által annak körül-
vételéről és megostromlásáról szóló határozatot nap-nap
után hallotta vala, ami királyi kezünkbe (amivel a hűség
és engedelmesség kötelező erejénél fogva tartozik vala)
visszabocsátani és lemondani nyilvánosan elutasította; az
ilynemű ostromlási kísérlet hírének és vaklarmájának
megerősödésével egynéhány parancsunkat ugyanazon erő-
döt illetőleg, — hogy azt az ellenséges támadásokkal szem-
ben azonközben, míg annak segítséget nyújthatnánk, oltal-
mazná és figyelemmel tartaná, — oda behatolni és be-
menni és azt élelmiszerekkel és emberekkel (jöllehet kin-
csekben és javakban bővelkedne és azonkívül megfelelő és
arányos zsoldot is e célra a *Mi Fölségünktől* az ostrom
hírének vételére felvett és kapott vala) — ellátni és fel-
újítani vagy hűséges és kipróbált embereket abba bocsá-
tani nemcsak elhanyagolta, hanem gyakran (amint fent
jelezve van) megintetvén, nyilvánosan megvetette, és ami
még sajnálatosabb, bizonyos More Mihályt, bűnökkel ter-
helt embert, aki életére és erkölcsi magatartására meg-
vetésre méltó vala, többek felszólamlása ellenére magában
az erődben helyettesként saját helyébe hagyá vissza, aki
annak megostromlása utáni néhány napra, mielőtt annak
segédkezet nyújtani és az ily nagy zsarnok és hatalmas
fejedelem ellen, — aki előbb meghódítva és hatalma alá
hajtva Arábiát, Egyphomot, Palesztinát, Syriát és
Ázsiának nagy részét, az egész földkerekség keresztény-
ségének és nem kevésbbé a barbár nemzeteknek is félelme
és rettegése kezdett lenni, — a hadsereget és háborút a
kezek összefűzésére vele megszervezni és csoportosítani és
azon erődöt ostromától felszabadíthatni módunkban állott
volna, — magához *Szoliman* zsarnokhoz ugyanezen erőd-
ből az abban létezőknek minden véleményén, tudtán és
akaratán kívül éjjel járulván, az erődöt neki elárulván nem
szégyenelte; — és így számítóan inkább, és megfontoltan,
mint az ellenség hatalmával és hadierőivel (fájdalom)
ami fentjelzett Magyarországunk, következkéskép az egész
kereszténységnek veszélyére és pusztulására azt elveszí-

tette, a mi Országunk általános Határozatában foglaltak szerint tényleg, önhatalmúlag távozott és elveszett, — birtokai a mi országunk szent Koronájára s következésképp királyi kincstárunkra átháramlottan és átjegyzetten állnának. — És ebből kifolyólag *Mi Hédervári Ferencnek* Lak és Thamasy nevű várát Somogyban, nemkülönben Edelyn és Moory nevű nemesi kúriát Tolnában híveinknek Ngos Buchani *Korlatkevy Péter* udvarmesterünknek és Komárom főispánjának és ákosházai *Sarkan Ambrus* olnodi szabad úrnak és zalai főispánnak; továbbá Ozora várát Tolnában Ngos Bettlenfalvai *Thurzó Elek* főkincstárnokunknak; azonkívül Podwerza nevű kastélyt Posegában obrovári *Mersyth Simonnak* és Dalmad nevű községet, mint ugyanazon Tolna vármegyében fekvő és létező birtokok elosztása szerint *Sysari Korody Albertnek*, — mint Jeleseknek és azok örökösének és összes utódainak együttesen minden községgel, villával, pusztával, birtokkal és birtokrészlettel és birtoklási jogokkal a várakat és kastélyokat illetőleg jogszerűen és kezdettől fogva tartozékaikkal együtt és a többi hasznossági és jövedelmi forrásokkal örökre ajándékoznánk és átruháznánk.

Jóllehet fentnevezettek *Korlatkevy Péter*, *Sarkan Ambrus*, *Thurzó Elek* és *Mersyth Simon* és *Korody Albert* az ilyenmű várakat, kastélyt és községet a megnevezett tartozékaival együtt, mintegy hűtlen és a jelzett általános Határozat erejénél fogva, számüzött (elítelt) embernek javait tényleg és közvetlenül magukra és jogaikra vonatkozólag kisajátítani határoznák, és többé-kevésbbé azoknak beiktatását törvényszerűen elvégeznék és halálos ítéletet is ezenfelül a fentemlített Hédervári Ferenczczel szemben nyertek; nem akarván mégis a dolog természeténél fogva és tervből ugyanazon várakat és kastélyt és községet és azok tartozékait egyes híveink jogai ellen, amelyek birtokában magukat vélik, de a fentnevezett Hédervári Ferenc által eddig illetéktelenül lefoglaltakról panaszkodának, azok jogainak nem értésével, meg nem vizsgálása és meg nem vitatása nélkül, fentnevezett *Korlatkevy Péter*-

nek, Sarkan Ambrusnak, Thurzó Eleknek, Mersyth Simonnak és Korody Albertnek adatni és kijelölni, nehogy a hűtlen embernek neve és személye alatt híveinknek javai is idegen kezekhez tartozandóknak látszassanak, — mindenekelőtt az országunk Báróinak, Mester urainak, királyi Főjegyzőinek és országunknak Felségünkkel együttlévő Nemeseinek és ami egész Tanácsunkba bevont összeseknek Boldog Vid és Modeszt ünnepén tartandó határozatából kifolyólag *Általunk* kimondott és kihirdetett *kegyvesztéssel és elítéléssel*, — külön nyilvános királyi leiratban könyörülünk meg azon összes és egyenkénti híveinken, akik az ily természetű várakra, kastélyra és községre vonatkozólag birtoklásokat és hathatós jogokat a saját részükre fentartának. — Megengedett a fentnevezett adományvevők felszólamlására, hogy azok Boldog Jakab apostolnak legközelebb eső tizenötödik napján, most már mint elmúltén összes leveleiket és más írásbeli okmányokat, amikkel az előirt várak felett Lak, Thamassy és Ozora és Podverzai kastély és Dalma község, valamint fentjelzett tartozékairól a saját részükről rendelkeznek, ami személyes jelenlétünk előtt bemutatni és előadni tartoznának, amely okmányok átvizsgálásával ugyanazon Személyes Jelenlétünk ítéletet és igazságot szolgáltatna a felek között az előzményekben a jognak egyenlő mértéke szerint...”

Terjedelmessége miatt nem közöljük a per teljes anyagát, csak kivonatoljuk ezután az érdekesebb részeket; nevezetesen a szereplő családok összeköttetéseit, az ígényekre vonatkozó bizonyításokat, a királyi törvényszék ítéletét és ennek indokolását.

Az ítélet négy tekintetben különös történeti érdekességű. És pedig: I. Tartalmaz Nándorfejérvár elvesztésére vonatkozó nevezetes adatokat. II. Ismerteti a Hédervári és más családok viszonyait. III. Bemutatja a királyi törvényszék akkori eljárását és törvénykezési rendszerét és IV. Adatokat nyújt az akkori magyar jog közelebbi meg-

ismeréséhez. Ezekre vonatkozólag néhány megjegyzést kell közölnünk:

ad. I. Nándorfejérvárnak 1521-ben árulás által történt szomorú elvesztését már ismerjük. Ezen rendkívüli történeti fontossággal bíró eseményre vonatkozó minden hiteles adat, mely annak közelebbi és részletes megismerésére vonatkozik, a magyar mezőgazdaság történetének szempontjából különösen értékes, hiszen ilyen rettenetes csapást a magyar nemzet s vele együtt a magyar mezőgazdaság a tatárjárás óta nem élt át.

ad II. A XV. és XVI. századok történetében az egyes nevezetesebb — különösen a jelen perben szereplő — magyar családok viszonyait és körülményeit is figyelembe kell venni. Közülük első helyen említhetjük a *Hédervári-családot*, mely az ország legelőkelőbb családainak egyike volt. A család még Geyza vezér korában két idetelepedett idegen lovagtól vette eredetét.

A perben a következő Héderváriak szerepelnek: *Lőrinc* 1437—1447. nádor, ennek két fia, *Imre*, macsói bán és *Miklós*, továbbá ezeknek gyermekei, *Dorottya*, Imre leánya és Drágffy Bertalan második neje, s Miklós gyermekei, *Ferenc*, a nándorfejérvári parancsnok és *Katalin*, Rozgonyi Istvánné.

Ebből látjuk a Hédervári-család összeköttetését a Drágffyakkal és Rozgonyiakkal.

Drágffy Dorottyának gyermeke nem volt.

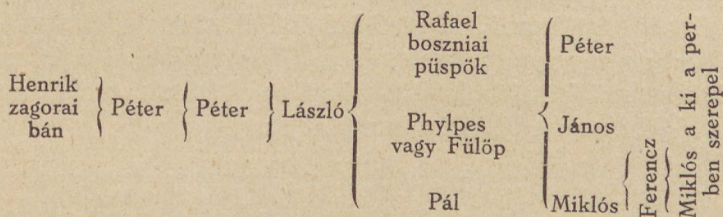
Rozgonyi Katalinnak János és Péter fiain kívül Katalin leánya is volt, akit Báthory Endre vett feleségül s így szerepel a perben Báthory Endréné szül. Rozgonyi Katalin is, valamint az akkor már meghalt Hédervári Dorottya Drágffy Bertalanné nevében, annak mostohafia, Drágffy János.

Hédervári Ferenc felesége volt Cháky Borbála, Cháky Benedek és Rozgonyi Apollónia leánya.

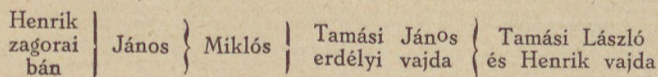
A perben szereplő többi családokra nézve, akik Hédervári Ferenc birtokára igényt tartottak, a következőket jegyezzük meg:

A Szekcsői Herczeg-család; nevezetesen Miklós, Ferencnek fia, aki őseinek Fülöp, Rafael és Pál, László fiainak Hédervári Lőrinc nádorral és annak fiaival, Imrével és Miklóssal kötött családi egyezséget hozta fel, de a Hédervári-családdal való elismert rokonságára is hivatkozott, Tamási, Pozsega és Podverző várakat vette igénybe; ez az igénylés azonban alaptalan, mert az okmány, melyre igényüket jelentették — Zsigmond királynak állítólag 1405 április 25-én kelt és 1411 július 12-én megerősített kiváltságlevele — hamis, mert azt az ismert okmányhamisító, Zömléni Gábor diák gyártotta s így minden igényét ezen okmány alapján Palóczy László országbíró előtt 1446-ban Fülöp szépatyja és testvérei és Hédervári Lőrinc nádor és fiaival kötött, s Mátyás király által 1464-ben megerősített bírói egyezséggel indokolta.

A Szekcsői Herczeg-család származása a következő:

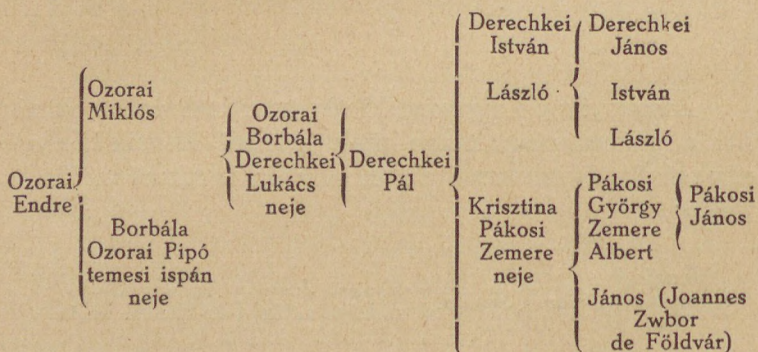
Amennyiben Zsigmond király hamisnak talált okmánya a leszámazásra nézve hitelt érdemel, Henrik bánnak egy másik, János nevű fiától még a következő utóda is volna:

Tamási János vajda és ennek fiai, László és Henrik vajda, az említett koholt okmány szerint magszakadás esetére, minden jószágaikra nézve Szekcsői Herczeg László és ennek ugyanazon okmány szerinti testvére, István számára Zsigmond királytól állítólag örökösödési jo-

got nyert. Ezt az okmányt Szekcsői Herczeg László fiai a Hédervári Lőrinc és fiai elleni perben oly ügyesen használták fel, hogy velük az országbíró előtt barátságos egyezségekre léptek fel oly módon, hogy Hédervári Lőrinc és utódjainak a tamási, pozsegai és podverzai várakat átengedik, s ha mégis a Hédervári Lőrinc-nemzetségben magszakadás történnék, az említett várak visszaszállnak a Szekcsői Herczeg-családra. Hédervári Ferenc elítélése most alkalmat nyújtott Herczeg Miklósnak arra, hogy a három várat követelje.

A Pákosi-család: Pákosi János a Hédervári jószágai közül az ozorai várat és az uradalmat követelte, mint az ő családját illető örökséget, melyet még Hédervári Lőrinc nádor erőszakosan foglalt el és azóta a Hédervári-család s legutóbb Hédervári Ferenc jogtalanul bírta. Követelésében ezen jószágokra az Ozorai-család női ágának jogát iparkodott kimutatni, s ettől saját származását bebizonyítani. Az Ozorai,, Derechkei és Pákosi-családok összeköttetése nagyon érdekes, de a Héderváriakkal a Pákosiak semmi közelebbi viszonyban nem voltak, amint azt az alábbi nemzedéktábla is mutatja:

Ebből a nemzedéktáblából látjuk, hogy a florenzei eredetű Scolari Pipót (Fülöp), ki Zsigmond alatt az ország legelőkelőbb hivatalait viselte, Magyarországon nem eredeti, hanem feleségének nevén hívták Ozorai Pipónak az ozorai vár és uradalom után, amelyet neje hozománya-

ként bírt s amely birtok — miután gyermekei korábban elhaltak — halála után ismét neje családjára szállt vissza.

Látjuk továbbá, hogy Pákosi Zemere és Derechkei Krisztina egyik fiát, Jánost, az okmányokban „Johannes Zwbor de Földvár”-nak nevezik, valószínűleg Földvár helység után, amelyet bírt.

A XV. század első felében a névhasználatban a származási szabályokat nem igen követték és a legtöbb esetben a nevezetesebb birtok után használták a prédikátumot és a személynevet is.

Különösen érdekes a Bewi vagy Bwi ősmagyar nemzetségből eredt Széchenyi Messzer (Messer de Zewchen) és Kürtös (Kyrtews) családoknak viszonya és néhány más, a Bewi-nemzetségből való (mint a Laki, Thuz, Lethai és Kewked) családnak összefüggése, akik a Hédervári-féle birtokokból több helységre örökösödési követeléseket támasztottak s igényüket okmányokkal támogatták. Ezen okmányok alapján a Bewi-nemzetségnek elágazása és az attól származott családoknak összefüggése és viszonya a következőleg áll: (Lásd a 204. oldalt).

A Bewi-nemzetséggel az ősmagyar nemzetségek száma szaporodik. Ezzel megdőlt az az alaptalan állítás, hogy Mátyás király keresztatyja, Thuz János, kikeresztelkedett zsidó lett volna, mert látjuk, hogy a Laki Thuz-család a Bewi ősmagyar nemzetségből származó régi magyar nemes család volt.

1521-iki országgyűlés Nádorfehérvár és Szabács árulóira a hűtlenség büntetését, a jószágvesztést mondta ki, melyet az 1523-iki országgyűlés a megnevezett bűnösök koronára szállt jószágainak újbóli adományozhatása miatt megújított s ennek alapján a király törvényszéke Hédevári Ferencet elítélte, II. Lajos király pedig jószágait többrészen eladományozta. És pedig:

1522 január 18-án Lak és Thamási várakat, Edelény és Móri kúriákat Buchani Korlátköwy Péternek és Akósházai Sárkány Ambrusnak.

		Iseph					
		János					
		Trepk					
		István				Miklós	
János	Péter	Oláh János		Iseph	Lewkös	Domokos	
Thur Péter	Mátyus	László, Imre	János, Endre, Józsa,	László	László	Benedek	
Benedek	Pál	János	Józsa	János	Szecheni	László	
Péter, Miklós	Barnabás	Benedek	Péter	Kürtösi Imre	Ismeretlen nevű leány		
Szaki Thuz	Lethai Simon	Szechenyi László	Kürtösi Imre	Kürtösi István, Benedek,			
Miklós és János		és György	és Ferencz	György, Antal, Cergely és			
				Dorottya, Pál, Ferencz			
				fiának, szegedi polgárnak			
				neje			

1522 március 9-én Dalmad birtokot Sysari Kórody Albertnek.

1522 június 15-én Ozora várát Bettlenfalvi Thurzó Eleknek és

1522 november 1-én Podvorza várát Obrowáczi Mersych Simonnak.

Az adományozások megtörténte után azonban panaszok hallatszottak, hogy Hédervári Ferenc birtokaira többeknek van igényük, tehát a birtokok egyszerű eladományozása mások jogait sértette. Ennek következtében hirdetmény útján határidőt tűztek ki, hogy 15 nap alatt jelentkezzenek mindazok, akik Hédervári Ferenc birtokára igényt tartanak. A kitűzött napon, vagyis 1523 aug. 8-án az adományozottak felmutatták adományleveleiket s még hét igénylő jelentkezett; nevezetesen:

1. *Hédervári Ferenc neje, Chaáki Borbála*, aki hitbérén és hozományán kívül — amelynek fejében férje minden java le volt kötve — az Ozora és Thamási várakra jelzálogot követelt Hédervári Ferencnek 1515-ben a keresztesek fejérvári konventje előtt tett bevallása alapján, melyben mint akkori jaicai bán, az ő ékszereit 20.000 magyar aranyforint értékben ezen várak fentartására elköltvén, neki ezért Ozora és Thamási várakat az azokhoz tartozó jószágokkal együtt zálogul lekötötte, ami az 1515-iki beiktatás által is megerősítést nyert.

2. *Battyányi Benedek*, aki arra való hivatkozással, hogy 12.000 magyar aranyforintot kölcsönzött Hédervári Ferenc akkori jaicai bánnak sürgős szükségei fedezésére és még egy későbbi cseréjére hivatkozva, Ozora és Thamási várakat, az Edelény és Móri kúriákat tulajdonául követelte.

3. Hédervári Ferencnek *Katalin nővére utáni unokahúga, Rozgonyi Katalin* Báthory Endréné, az anyját illető és örökségképen reá szállott negyed fejében s azonkívül 20.000 aranyforint adósság miatt a keresztesek fejérvári konventje előtt 1500-ban történt bevallás alapján, nagybátyja minden jószágaira zálogjogot követelt.

4. *Drágffy János* mostohaanyjának, néhai Hédervári Imre utáni örökségét, melyet az 1506-ban részint egyszerű engedmény, részint csere útján háromnegyed részben reá ruházott, tulajdonul keresi, mert az ezen örökséghez tartozó jószágok, mint Ozora, Thamási, Ireg stb. Hédervári Ferenc birtokában voltak.

5. *Szekcsői Herczeg Miklós* azon barátságos egyezség alapján, melyet Szekcsői Herceg Fülöppel, Ráfaellel és Pállal, Hédervári Lőrinc nádorral s annak fiaival: Imrével és Miklóssal kötöttek 1446-ban Palóczy László országbíró előtt. Zsigmond királynak állítólagos kiváltságlevele alapján, amely egyezséget Mátyás király 1464-ben helybenhagyott Thamási, Pozsega vár és Podverzo várakat követelte.

6. *Pákos János*, mint az Ozorai-családnak női ágon való utóda, Ozora várát követelte, amelyet Hédervári Lőrinc nádor erőszakosan foglalt el.

7. *Szécheni Meszer László és Gergely s Kürtösi Imre és Ferenc* pedig mint a Bewi-nemzetség utódai, ezen nemzetség jogaihoz tartozó több olyan jószágot követeltek, mint ősi örökséget, melyeket Hédervári Ferenc bírt.

Ezen bejelentett igényeket azonban figyelembe nem vették, mert:

1. Hédervári Ferencnek neje érdekében a keresztesek fejevári konventje előtt 1515-ben tett bevallása szükségtelen volt, az a királyi jog kárára s inkább csak neje iránti szeretetből történt, s bár 20.000 aranyforint értékéig terjed, de királyi helybenhagyással megerősítve nem volt.

2. A Battyányi Benedek által bemutatott bevallás nem zálogra, hanem a birtoknak magszakadás esetében örök időre való átruházására vonatkozik. De miután Hédervári Ferenc még nem halt meg, magszakadásnak helye nincs, sőt hűtlensége által birtokai még életében a koronára szálltak vissza s így jogérvényesen eladományozhatók voltak.

4. A Drágffy János által előmutatott cserelevél nem volt beiktatással érvényesítve, más okmányt pedig nem mutattak be, s így nem nyert beigazolást, hogy a mostohaanyjával kötött csere a valóságnak megfelel. Az sem bizonyított be, hogy Hédervári Dorottya Drágffy Bertalanné, avagy Drágffy János vagy György birták-e valaha az igényelt jószágokat és általában volt-e valami joguk a Hédervári-féle jószágokhoz.

5. Zsigmond királynak 1411-ből kelt és bemutatott kiváltságlevele, mely az 1405-ikét is magában foglalja, érvénytelennek találtatott, mert az hamisítvány. Szekcsői Herczeg Miklós követelésének alaptalanságát indokolja az is, hogy az egyezségnél fogva Hédervári Ferenc jószágaira csak magszakadás esetén számíthatna, utóbbi azonban hűtlenséget követett el és jószágvesztésre lett ítélve. Sőt Korlátkövy Péter és Sárkány Ambrus azt kérte, hogy Szekcsői Herczeg Miklós minden jószágát veszítse, mert hamis oklevéllel állt a törvényszék elé és így jószágait a maguk számára igénylik.

6. Az Ozorai-család női utódai 1468—1523-ig, vagyis a jelen ítélet idejéig Ozora vára iránt semmi követelést nem indítottak, tehát a jelen keresetüket elévültnek tekintették.

7. Szécheni Meszer László és Gergely és Kürtösi Imre és Ferenc követeléseit ugyancsak az elévülés címén utasították el.

Az igénylők ezen határozatra azt felelték, hogy követelésük mellett megmaradnak. Szekcsői Herczeg Miklós pedig azt felelte Korlátkövy Péter és Sárkány Ambrus követelésére, hogy ő nem Zsigmond királynak 1411-iki hamis kiváltságlevelével bizonyított, mint inkább Palóczy László országbírónak 1446-iki, Mátyás király által 1464-ben megerősített ítéletlevelével, de egyébként ifjú korára való tekintettel és tapasztalatlanságánál fogva a kiváltságlevelével hitelességének hiányát nem ismerte fel, annak hamisságáról soha nem hallott.

3. Rozgonyi Katalin Báthory Endréné részére hasonló indokolás történt, mint az 1. pontban.

A peres felek kölcsönös nyilatkozatai alapján az 1523-ban hozott ítélet teljes épségében fentartatott. Korlátkövy Péternek és Sárkány Ambrusnak követelése Szekcsői Herczeg Miklós ellen alaptalannak nyilvánított és elutasított; egyébként Rozgonyi Katalin, Báthory Endrénének — néhai Hédervári Dorottya, Drágffy Bertalanné nevében pedig Drágffy Jánosnak anyja, illetőleg mostohaanyja negyedét —, valamint Cháky Borbála, Hédervári Ferencnének női tartását, illetve özvegyi jogát illető követelését jogosnak találták s azokat Hédervári Ferenc előbbi jószágaiból, Lak és Thamási várakat és Edelény és Móri kúriákat kivéve, megítélték.

A per már magábanvéve is tanulságos azért, mert előfordul abban:

Az adományozások rendszerének gyakorlati alkalmazása.

A hűtlenség büntetése, a hűtlen birtokos jószágainak a koronára háramlása, miáltal azok újból adományozhatók lesznek.

Az incriptionális bevallások, amennyiben Battyányi Benedek követelésének bizonyításánál ilyen szerepel.

A csere, melynek több példáját látjuk, különösen Drágffy Jánosnak pernyilatkozatát.

A zálog, amennyiben Hédervári Ferenc nejének és unokanővéreinek több jószágát ünnepélyesen elzálogosította, Hédervári Ferenc azonban a jószágok birtokában maradt. A hitelezők tehát nem ültek be a zálogul lekötött birtokba. A biztosíték ezen módja nem betáblázás által történt, hanem hiteles hely előtt, bevallás formájában. A tulajdonképeni betáblázások nálunk csak 1723-ban léptek életbe. A zálog neme és formája ellen nem is volt kifogás, érvénytelennek csak azért mondták ki, mert a király helybenhagyása hiányzott, ami minden elzálogosí-

tott jószág közbecsűjét túlhaladó zálogosítás érvényességéhez okvetlenül megkívántatott.

Az idézett perben a szerződéseknek csak két példája fordul elő, és pedig:

1. A *kölcsön*, amennyiben Hédervári Ferenc Batyányi Benedeknek 12.000 aranyforinttal adósa volt, amely követelést Hédervári úgy biztosított, hogy számos jószágát a közölt módon inscribált. Kamatokról említés nincs.

2. *Engedmény*, mert Drágffy János a perben mint mostohaanyjának, Hédervári Dorottyá, Drágffy Bertalannénak engedményese szerepel.

Az örökösödést illetőleg ennek a pernek kizárólagos tárgya az *ősi birtok*; szerzeményekről nincs szó, s így az örökösödés csak az ősi birtokra volt kérdéses. Legérdekesebbek az örökösödési viszonyok a Bewi-nemzetség tagjai közt, amelyekre a nemzetség ősi birtokának osztályai és az azokon alapuló közösség a döntő tény. A jelen esetben egyedül a Hédervári által bírt néhány jószágról van csak szó, melyek a Bewi-nemzetség ősi birtokához tartoztak, s amelyek visszaszerzés végett kerültek szóba.

A *nem egyenlő jogosultságot* látjuk a Bewi-nemzetség ősi birtokánál, melynek örökségéből az ország eredeti törvénye szerint a női ág ki volt zárva.

A *negyed* példáját mutatja a Hédervári Lőrinc utódai birtokából Hédervári Dorottyát és Hédervári Katalint illető negyed. A Bewi-nemzetségből származó Kürtösi János leányát Szelei Pál szegedi lakoshoz, vagyontalan emberhez adja feleségül. Az ország joga szerint atyja, a leány testvéreinek terheit is magára vállalván, negyed fejében az öt Magyar helységben illető birtokrészeket 40 forint fizetése mellett örök időkre átengedte. A leány a magyar jog szerint *fiúsíttatik* a negyednek természetbeni kiadása által, férje pedig ipa és sógorai által, mintegy felvétetik a családba.

Az özvegyi jog. Hédervári Ferenc haláláról az ítélet tartama alatt biztos tudomás még nem volt, mindazonáltal Borbálának, nejének lakhelyül szolgáló tisztességes és megfelelő területet s állásához és hozományához mért javakat állapítottak meg a magyar jog szerint.

Ez a hosszú és szövevényes per 1523 augusztus 8-án kezdődött és ugyanazon év szeptember 16-án nyert befejezést, tehát hat hétig sem tartott.

FORRASMUNKÁK.

1. Szabó József: „A magyar Alföld alakulása”. Bpest, 1860.
Akad. előad.
2. — „Egy kontinentális emelkedés és süllyedésről”. Bpest, 1862.
3. — „Budapest területének földtani fejlődése”. Bpest, 1856.
4. — „Budapest környékének földtani leírása”. Bpest, 1856.
5. — „Adalék az Alföld geológiai vázlatához”. Pest, 1858.
6. Lovcsányi Gyula: „A Vág és Vidéke topographiai leírása”. Bpest, 1881.
7. Ortvay Tivadar: „A magyarországi Duna-szigetek”. Bpest, 1880.
8. Tudományos Gyűjtemény: „Töredék a Csallóközről”. 1821.
9. Fekete Zsigmond: „Magyarország vizi multjának és víz-építkezéseinek történelme a magyarok beköltözéséig”. Bpest, 1882.
10. Wahlenberg Gy.: „A Kárpátok főtörzsének iránya”. Göttinga, 1814.
11. Villányi Sz.: „Győr megye és város anyagi műveltségtörténete”.
12. Kézai Simon: „Krónikája”.
13. Wessely József: „Az európai futóhomok és kulturája”. Bécs, 1873.
14. Dietz Henrik: „A magyar mezőgazdaság”. Lipcse, 1867.
15. Török János: „Kelet népe”. Bécs, 1856.
16. Hene Ferenc: „Adalékok a dákok történetéhez”. Nagyszeben, 1836.
17. Székesfehérvári ásatások eredménye. Pest, 1864.
18. Századok 1881. „A rómaiság elenyészte Pannoniában és különösen Aquincum vidékén”.
19. Salamon F.: „A római hódítás Magyarországon”. Bpesti Szemle, 1887.
20. — „Magyarország a török hódítás korában”. Pest, 1864.
21. Dio Cassius XLIX. könyve.

22. Herodiánus: IV. könyve. Páris, 1700.
23. Archeológiai Értesítő. Pest, 1870.
24. Vass József: „Erdély a rómaiak alatt”. Kolozsvár, 1863.
25. Vámbéry Ármin: „A magyarok eredete”. Bpest, 1882.
26. Czirbusz Géza: „A délmagyarországi bolgárok”. Temesvár, 1882.
27. Anonymus: Munkája.
28. Pauler Gyula: „Szent István és alkotmánya”. 1879.
29. — „A magyarok megtelepedéséről”. 1877.
30. Werbőczy István: „Hármaskönyv”.
31. Leó császár: Taktikája. Bpest, 1851.
32. Hazai okmánytár.
33. Pesty Frigyes: „A magyarországi várispánságok”. Bpest, 1882.
34. Wenzel Gusztáv: „Magyar diplomáciai emlékek az Anjoukorból”. Bpest, 1874.
35. — „Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez”. 1854.
36. — „Kassa város parkettkészítése”. Pest, 1870.
37. — „A Fuggerek jelentősége Magyarországon”. Bpest, 1887.
38. Ipolyi Arnold: „A Deákmonostori Bazilika”. Pest, 1860.
39. Palugyai Imre: „Megyerendszer hajdan és most”. Pest, 1864.
40. Wenzel Gusztáv: „Magyarország bányászatának kritikai története”. 1880.
41. Hunfalvy János: „A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása”. Pest, 1865.
42. Báró Prónay Gábor: „Honunk kertészete a multban és jelenben”. 1862.
43. Kőváry László: „Erdélyország statisztikája”. Kolozsvár, 1847.
44. Történelmi Tár több kiadványa.
45. Gróf Teleki József: „Hunyadiak kora Magyarországon”.
46. Szentkláray Jenő: „Száz év Délmagyarország újabb történetéről”. Temesvár, 1879.
47. Haan Lajos: „Békés vármegye hajdan”. Pest, 1870.
48. Láng Lajos: „Magyarország gazdasági statisztikája”. Bpest, 1870.
49. Dr. Lóránt Lajos: „A magyar nemzet története”. Bpest, 1921.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	3
Szerző előszava	5
Bevezetés. Általános rész: Felszíni alakulat. Hegyes és sík vidékek. Felső síkság. Dunaszigetek. Nevezetesebb folyók. Alsósíkság. Éghajlat. Talajvíz. Futóhomok. Vízsabályozás . . .	7—16
Honfoglaláselőtti állapotok. Rómaiak előtti állapotok. Kelták és dákok. Római uralom. Nagy-, közép- és kisbirtokosok. Gabonatermelés. Kertészet. Állattenyésztés. Halászat. Vadászat. A római uralom bukása	17—24

EISŐ KORSZAK.

A honfoglalástól Szent István uralkodásáig. 896—1001.

A honfoglalók földművelése. A társadalmi berendezkedés és birtokelosztás. Várak és várföldek. Közös és egyéni birtok. Határrendezés. Községek keletkezése. Szolgaság. Gazdasági állapotok a Dunántúl, az Alföldön, az északi és keleti hegyes vidéken. Állattenyésztés. Erdők irtása. A kereszténység mint a társadalmi rend előmozdítója	25—41
---	-------

MÁSODIK KORSZAK.

Szent Istvántól az Anjou-királyok uralkodásáig. 1001—1309.

Szent István alapításai. Királyi jog. Alföld a tárjárás előtt. Várrendszer és várispánság. Nagy-, közép- és kisbirtok. Tatárjárás utáni események. A szellemi, szolgálai és szabad-	
---	--

munka. A munka, mint az akkori tőke képviselője. Lakhelyek. Községek és telpítványok.	
A gazdálkodás általában. Tizedjog. Kereskedelem. Vámtarifák. Gabonatermelés. Területmérték. Malomipar. Kenyérsütés. Sörkészítés. Szőlőművelés és bortermelés. Kertészet. Gyümölcstermelés. Rétek és legelők. Havasi legeltetés. Erdészet	43—77
Ló-, szarvasmarha-, juh-, sertés- és méhtenyésztés. Vadászat, halászat	78—82
Gazdálkodás szervezése. A munka és beszolgáltatási kötelezettségek. Gazdasági építkezések. Áttekintés	83—90

HARMADIK KORSZAK.

Az Anjou-királyok uralkodásától az 1514-iki pórháborúig.
1309—1514.

Általános rész. A nagybirtok alakulása, közép- és kisbirtok. Szellemi és anyagi munka. Új telepítványok. Lakhelyek. Községek és városok. Urbáriumok. Soltészségek. Gerebiatusok. Kenészségek	91—120
Mértékek Gabonatermelés. Szőlőművelés. Kertészet. Erdészet. Rétek és legelők	121—128
Ló-, szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztés. Vadászat. Halászat. Gazdasági kezelés. Tőke	129—137

NEGYEDIK KORSZAK.

A Dózsa-féle pórháborútól Mária Terézia uralkodásáig.
1514—1740.

Általános rész. Birtokviszonyok. Nagy-, közép- és kisbirtok	139—147
Szellemi és anyagi munka. Török pusztítások	148—156
Községek. Telepítványok	157—159
Tőke. Gazdálkodás a nagy- és kisbirtokon	160—163
Szőlőművelés és bortermelés. Kertészet. Gyümölcstermelés. Erdészet a bányászatra való tekintettel	164—169
Allattenyésztés. Halászat	170—174

ÖTÖDIK KORSZAK.

Oldal

Mária Terézia uralkodásától az Újabb korig. 1740—1848-ig.	
Altalános rész. Földművelés. Gyümölcsstermelés.	
Szőlőművelés és bortermelés. Erdészet. Allat- tenyésztés. Méhészet. Selyemhernyótenyésztés.	
Halászat	175—184
Talajjavítás. Munka. Tőke. Ősiség és urbariumok megszüntetése. A jobbágyság felszabadítása.	
Telekkönyv. Kereskedelem. Hitelintézetek . .	185—187
Gazdasági egyesületek. Szakiskolák. A gőzerő al- kalmazása	188—191

FÜGGELÉK.

A Hédervári Ferenc hazaárulásáért hozott jószág- vesztési ítélet 1523-ban	192—210
Forrásmunkák	211—212
Tartalomjegyzék	213

